

Львівський державний університет внутрішніх справ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Львів
2015

УДК 94(477)(075.8)
ББК ТЗ(4УКР)7
І-90

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол від 27 травня 2015 р. № 10).

Рецензенти:

В. Є. Голубко, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історичного краєзнавства
Львівського національного університету ім. Івана Франка;
С. В. Шеломенцев-Терський, доктор історичних наук,
професор кафедри історії України та етнокомунікації
Національного університету «Львівська політехніка»

Історія України: навчальний посібник / за ред. професора
І-90 М. П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 400 с.

Навчальний посібник підготовлено відповідно до базового курсу «Історія України». Матеріал подано у хронологічній послідовності стосовно певних періодів і концепцій національної історичної науки, згідно з якими українці є автохтонними мешканцями своєї землі, на якій упродовж століть формувалася державність. Здійснено ґрунтовний аналіз етапів формування державності на етнічній території українців, національно-визвольної боротьби за її відновлення (після її втрати через різні причини), проблем сучасного державотворення.

Для курсантів та студентів вищих навчальних закладів.

УДК 94(477)(075.8)
ББК ТЗ(4УКР)7

© Андрушко Л. М., Гдакович М. С.,
Гетьманчук М. П. та ін., 2015
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
Розділ 1. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРВІСНООБЩИННОГО СУСПІЛЬСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	7
1.1. Первісна палеолітична община та розквіт родового ладу в неоліті й енеоліті. Племінна структура суспільства епохи бронзи.....	7
1.2. Становлення та розвиток державотворчої традиції на території України: киммерійці, скіфи, сармати. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.....	19
Розділ 2. КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА.....	30
2.1. Теорії походження Київської Русі.....	30
2.2. Політичний і соціально-економічний розвиток Київської держави.....	33
2.3. Устрій і господарство Київської Русі.....	44
2.4. Історичне значення Київської держави.....	47
Розділ 3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА.....	50
3.1. Галицько-Волинська держава як спадкоємець Київської Русі.....	50
3.2. Утворення Галицько-Волинського князівства.....	54
3.3. «Королівство Русі» Данила Галицького.....	58
3.4. Галицько-Волинська держава наприкінці XIII – всередині XIV ст., її занепад та історичне значення.....	64
Розділ 4. УКРАЇНА ЗА ЧАСІВ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА.....	80
4.1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.....	80
4.2. Від Литовсько-Руської до Польсько-Литовської держави.....	84
4.3. Виникнення українського козацтва. Запорізька Січ.....	97
4.4. Визвольний рух в Україні у XVI – першій половині XVII ст.	105
Розділ 5. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1657 рр.). РУЇНА.....	120
5.1. Причини, передумови та початок повстання. Зборівський мир.....	120
5.2. Военно-політичні події 1651–1653 рр. Внутрішня та зовнішня політика Б. Хмельницького.....	128
5.3. Переяславська рада 1654 р. Завершальний етап національно-визвольної війни.....	139
5.4. Україна у часи «Руїни».....	148

Розділ 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ ст.	166
6.1. Політичне та соціально-економічне становище українських земель (перша половина ХІХ ст.).....	166
6.2. Суспільно-політичні рухи та національне відродження України у першій половині ХІХ ст.	173
6.3. Суспільно-політичне та економічне життя на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	190
Розділ 7. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 1917–1921 рр.	221
7.1. Утворення Української Народної Республіки та боротьба українського народу проти російсько-більшовицької агресії..	221
7.2. Українська держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.....	239
7.3. Директорія Української Народної Республіки.....	249
7.4. Відновлення української державності на західноукраїнських землях та створення Західноукраїнської Народної Республіки.....	254
Розділ 8. УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ.....	274
8.1. Україна в умовах більшовицького тоталітарного режиму (1921–1939 рр.).....	274
8.2. Західноукраїнські землі між двома світовими війнами.....	292
8.3. Діяльність західноукраїнських політичних сил у боротьбі за Українську самостійну соборну державу.....	304
8.4. Бессарабія, Буковина та Закарпаття у міжвоєнний період. Карпатська Україна та її історичне значення.....	318
Розділ 9. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)....	328
9.1. Початок Другої світової війни. Радянсько-німецький альянс і возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР.....	329
9.2. Напад нацистської Німеччини на СРСР та окупація України. Акт відновлення Української держави.....	341
9.3. Нацистська окупація та рух Опору в Україні.....	350
9.4. Битва за визволення України (1942–1944 рр.). Наслідки війни для України.....	357
Розділ 10. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	366
10.1. Україна на шляху до свободи і незалежності.....	366
10.2. Перший етап незалежності: політичні процеси в Україні, національно-державне відродження.....	370
10.3. Загострення політичної ситуації на сучасному етапі.....	375
ХРОНОЛОГІЯ.....	389

ПЕРЕДМОВА

Історія України є скарбницею досвіду українського народу, вона має важливе значення для формування Української держави. Національно-патріотичне виховання студентської та курсантської молоді є предметом і основою гуманітарного виховання громадянської свідомості та позиції.

Необхідність домінування гуманітарних цінностей на сьогоднішньому етапі розвитку України усвідомлюється демократичним керівництвом нашої держави. Таке усвідомлення ґрунтується на тому, що розвиток історичної науки в сучасній Україні відбувається під тиском і зовнішніх, і внутрішніх обставин. До перших належить подальша фальсифікація сучасними російськими істориками та публіцистами історії України.

До других – поява в Україні псевдонаукових праць, які своїм суб'єктивізмом суджень, висновків і оцінок історичних явищ чи персоналій відверто фальсифікують і очорнюють українську історію.

З огляду на означене і підготовлено цей навчальний посібник, що дає студентам і курсантам змогу:

- зрозуміти основні явища та процеси суспільного життя українського народу та народів, що населяли Україну в минулому, сформувати стійку систему знань з історії України;

- розвивати вміння використовувати наукову та науково-популярну історичну літературу, документальні джерела для пізнання минулого;

- вдосконалити вміння самостійного пояснення минулого України та відстоювання своєї позиції публічно;

- формувати навички аналізу та критичні оцінки свого й інших трактувань історії України, виробити потребу постійно вдосконалювати своє розуміння минулого;

– вміти розуміти та аналізувати суспільно-політичні реалії нашого сьогодення.

У навчальному посібнику розкрито основні питання, які рекомендовані програмою курсу, до кожної теми подано матеріали для організації самостійної роботи студентів і курсантів, наведені завдання для самоконтролю, визначені теми рефератів, словник термінів і назв, література для опрацювання.

Цей навчальний посібник можна використовувати для викладання навчальної дисципліни «Історія України», під час читання спецкурсів, а також у роботі зі студентами та курсантами навчальних закладів освіти МВС України.

Розділ 1

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРВІСНООБЩИННОГО СУСПІЛЬСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1. Первісна палеолітична община та розквіт родового ладу в неоліті й енеоліті. Племінна структура суспільства епохи бронзи

1.2. Становлення та розвиток державотворчої традиції на території України: кіммерійці, скіфи, сармати. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

1.1. Первісна палеолітична община та розквіт родового ладу в неоліті й енеоліті. Племінна структура суспільства епохи бронзи

Первинною суспільно-економічною формацією в історії людства була первіснообщинна, яка характеризувалася загальною власністю на засоби виробництва, колективною працею та споживанням.

Суть її полягала в колективному виробництві та споживанні, а також у колективній власності на природні ресурси й знаряддя праці. Впродовж тривалого періоду свого існування первіснообщинна формація (або, як її ще називають, суперформація) пройшла декілька стадій (епох) розвитку, які вирізнялись характером продуктивних сил і виробничих відносин.

Чітко визначаються дві стадії – *привласнюючого та відтворюючого господарства*. Основними соціально-економічними осередками їхніх соціальних структур були відповідно *первісна община та рід*.

Окремі дослідники (наприклад, В. Ф. Герінг) виокремлюють і третю стадію, пов'язану з виникненням в економіці металургії, а в суспільній організації – племінного ладу.

Основна мета первісного виробництва полягала у створенні необхідного продукту для забезпечення фізичного існування людини й розширеного відтворення населення. На певному етапі розвитку первіснообщинної суспільно-економічної формації з'являється і додатковий продукт.

Набувши споживчо-вартісної форми, він свідчить про зародження нових – станово-класових – відносин. «Ні одна суспільна формація, – наголошував К. Маркс, – не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства».

У межах первіснообщинної формації були *два великі суспільні поділи праці*.

Суспільний поділ праці у межах первіснообщинної формації:

- 1. Виокремленням пастуших племен.**
- 2. Виникненням металургії як самостійної галузі виробництва.**

Перший характеризувався *виокремленням пастуших племен*, що зумовило значне підвищення продуктивності праці, появу додаткового продукту й натурального обміну, *другий, пов'язаний із виникненням металургії як самостійної галузі виробництва*, зумовив докорінні зміни в економічній та суспільній структурах.

Розвиток продуктивних сил у первісному суспільстві здійснювався загалом за висхідною лінією, але нерівномірно: в одних регіонах історичний поступ відбувався швидше, в інших – повільніше. Отже, на деяких етапах і в певних суспільствах співіснували історично послідовні явища.

Відповідно до провідної ролі жінки чи чоловіка в суспільстві, родовий лад набував форм **матріархату** або **патріархату**. Матріархальний рід здебільшого характерний для суспільств із привласнюючою економікою та розумінням суспільної ролі жінки як продовжувачки людського роду, патріархат же притаманний суспільствам із відтворюючою економікою, в якій головне місце посідав

чоловік, – не тільки основний виробник, але й господар сімейного добра. Однак треба зазначити, що розвиток форм роду не завжди безпосередньо відповідав рівневі продуктивних сил. Відомо, наприклад, що суспільства з рисами матріархату існували навіть в епоху класоутворення.

Первіснообщинний лад у межах території нинішньої України співвідноситься з такими археологічними періодами:

Палеоліт (стародавній кам'яний вік) – 1 млн. років до Х тисячоліття до н. е.;

Мезоліт (середній кам'яний вік) – 9–6 тис. років до н. е.;

Неоліт (новий кам'яний вік) – 6–4 тис. років до н. е.;

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) – 4–3 тис. років до н. е.;

Бронзовий вік – 2–1 тис. років до н. е.

Залізний вік – від 1 тис. років до н. е.

Найдавніша людина сучасного типу з'явилась на території України в **палеоліті**, а саме: в **ашельському часі** (близько 1 млн. років тому). Це доводиться розкопками багаточислового поселення епохи палеоліту біля с. Королево на Закарпатті. Тут у багатометровій товщі суглинкових відкладів простежено вісім культурних горизонтів, датованих періодом від 1 млн. до 35 тис. років до н. е. Крім с. Королево, залишки палеолітичних поселень відомі ще у 20 пунктах Закарпаття, переважно у Південних і Південно-Східних Карпатах, уздовж течії Тиси та її притоків.

За розкопками минулих років, стоянка людини ашельської доби відома також у Донбасі (в районі м. Амвросієвка), на Дністрі в с. Лука-Врублівецька, на Житомирщині. Археологами виявлені тут ручні рубила та велика кількість крем'яних відщепів, уживаних як знаряддя праці.

Аналіз місцезнаходжень найдавніших людей на території України дає змогу твердити, що найвірогіднішими напрямками їх початкового розселення були західний (з боку Західної Європи) та південно-східний (з боку Кавказу).

Ашельці трималися невеликими гуртами, користувалися вогнем, полювали на дрібних тварин та займалися збиральництвом. Колективне виробництво та споживання становили суть їхнього суспільного життя. Шлюбні зв'язки мали парно-груповий характер, а община була не стільки родовою, скільки соціально-економічною одиницею, тобто виробники стихійно об'єднувалися в общину.

Клімат тоді був теплий, але відбувалися періодичні похолодання – передвісники Дніпровського зледеніння.

Наступний етап історичного розвитку репрезентує так звана *мустьєрська епоха, яка датується періодом із 150 до 35 тис. років до н. е.* В цей час людина інтенсивно заселяє Східну Європу й досягає басейну Десни. На території сучасної України відомо понад 80 мустьєрських пам'яток у Донбасі, Криму, Подніпров'ї, на Десні, в Західному та Східному Прикарпатті. Слід особливо відзначити багаточарові стоянки Молодове I, Молодове V (на Дністрі), Кормань IV. На основі знахідок із цих стоянок археологи дослідили найдавніше житло з кісток мамонта і зробили висновок про виникнення родового ладу.

Багатими на матеріал виявилися мустьєрські поселення в Криму – в гроті Кіік-Коба, навісі Заскельному (Східний Крим), у скелястому сховищі Старосілля (поблизу Бахчисараю). Тут відкриті останки шести палеантропів. За підрахунками дослідника стародавньої української історії С. М. Бібікова, в Криму в середньому палеоліті проживало до 250 чоловік – близько однієї людини на 60 км².

Середньопалеолітичні колективи склалися з двох–чотирьох сімей. Соціальна організація ґрунтувалася на кровно-споріднених відносинах.

Життя общини визначалося природним розподілом праці: чоловік займався полюванням, тобто добуванням їжі, жінка – збереженням домашнього вогнища, продовженням роду.

Типологічно мустьєрські пам'ятки України поділяються на поселення просто неба, печерні сховища, короточасні стійбища, місця добування кременю й майстерні з його обробки. Основними об'єктами полювання мустьєрського населення були мамонт, зубр, сайгак, велетенський і благородний олені, шерстистий носоріг, дикий кінь, кабан та ін.

У середньому палеоліті значно поліпшилася техніка виготовлення знарядь праці, а самі вони урізноманітнювалися за формою й призначенням. Йдеться про скребла, знаряддя ударної дії, гостроконечники, виготовлені з кременю, андезиту та інших порід каменю.

Заключний етап епохи палеоліту датується періодом від 35 до 10 тис. років до н. е. Він характеризувався різким

похолоданням, пов'язаним з останнім великим зледенінням (Валдайським). Змінилися рослинність, тваринний світ. Поряд із формами помірних широт (дикими кіньми, сайгаками, ослими) холодні степи України населяли мамонти, шерстисті носороги, північні олені, вівцебики.

Порівняно з попередніми епохами населення пізнього палеоліту значно зросло. На Україні відомо близько 500 поселень цієї доби. Палеодемографічні розрахунки С. М. Бібікова дають приблизно цифру 20 тис. чоловік, або одна людина на 3 км². Тодішні людські колективи трималися берегів річок. Дослідники вирізняють окремі локальні етнокультурні зони, схожі за рівнем розвитку та соціальною структурою.

На цей час припадає завершення фізичного та розумового формування людини сучасного типу (*Homo sapiens*), яку за місцем першої знахідки її кісток у печері Кроманьйон (Франція) називають **кроманьйонцем**.

Характерною особливістю епохи пізнього палеоліту була осілість населення. Селища кроманьйонців склались із п'яти-восьми житлових споруд типу яранг, у яких мешкало до 50 чоловік. Спостерігаються якісні зміни в знаряддях праці: вони вдосконалюються за формою й урізноманітнюються за призначенням. Це – скребки, скребла, різці, які застосовували під час обробки та розкрякування шкір, проколки, свердла. Вперше в історії розпочали широко використовувати знаряддя праці з кісті.

Зазнало великих змін і ускладнилося духовне життя кроманьйонців. У пізньопалеолітичних поселеннях, розкопаних на Україні, знайдено стилізовані жіночі статуетки, фігурки птахів. На стоянках у селах Межиріч на Канівщині та Мізин на Чернігівщині виявлені зображення на кістках мамонта, виконані червоною фарбою.

Деякі з цих розмальованих кісток дослідник С. М. Бібіков інтерпретував як музичні ударні інструменти. На стоянці Молдове V знайдено музичний інструмент типу флейти.

Наприкінці пізнього палеоліту, як вважають дослідники, виникла криза полювання на великих тварин, зумовлена різними антропогенними й природними факторами. Подолати її вдалося, змінивши форми мисливського господарства. Отже, кроманьйонці

продемонстрували вміння пристосовуватися до скрутних обставин та забезпечити свою стійку життєдіяльність.

Наступним археологічним періодом розвитку первіснообщинного ладу на території України є мезоліт. Саме в період мезоліту виникає родова община, а також відбулися істотні зміни в природному середовищі.

Останній льодовик у Європі зник приблизно 11 тис. років тому. Клімат пом'якшав, а ландшафтно-географічні зони набули сучасних характеристик. Сформувалися русла річок. Схожим до нинішнього став тваринний світ, найтипівішими представниками якого були бикотур, косуля, олень.

У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ – біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, в Криму. Населення було порівняно осілим. Поряд із великими відкрито чимало малих стоянок, які виникли внаслідок розпаду общин на невеликі мисливські колективи.

У мезоліті відбулися кардинальні зміни в сфері виробництва знарядь праці. Були винайдені лук та стріла, що, своєю чергою, зумовило важливі зрушення в організації мисливського господарства. На цей час припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім – свині. Нестача м'ясної їжі стимулювала розвиток рибальства, а також збиральництва, яке започаткувало рослинництво.

Як свідчать наявні археологічні дані, в мезоліті сталася друга велика криза мисливського господарства та виникли перші форми відтворюючого господарства.

Зміни у господарській діяльності мезолітичної людини зумовили відповідну перебудову і соціального життя. Індивідуалізація виробництва та споживання збільшила роль парної сім'ї, хоч вона ще й не стала економічним осередком суспільства. Таким осередком залишалася *община*, яку називають кланом, або ранньородовою общиною.

Деякі дослідники (наприклад, М. О. Бутинов) вважають за можливе констатувати про початок у мезоліті процесу формування племінної етнічної спільності.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту, котра тривала з VI до III тис. до н. е. Вона характеризувалася великими змінами в економіці. Поряд із традиційними

її формами – мисливством, рибальством і збиральництвом – виникають і поширюються нові – скотарство та землеробство. Відтворює господарство сформувало підвалини дальшого поступального розвитку стародавнього населення України, чисельність якого в неоліті значно зросла. Перехід до свідомого виробництва продуктів харчування – якісно новий етап в історії людства. Сучасні вчені називають цей етап «неолітичною революцією».

Спричинений новими знаряддями праці, прогрес економіки неолітичного суспільства, своєю чергою, стимулював удосконалення цих знарядь і розширення їхнього асортименту. З'явилися нові типи кам'яних сокир, ножів, тесел. Виникли й невідомі раніше способи обробки каменю – шліфування, розпилювання, свердління. Велика подія неолітичного часу – початок виготовлення керамічного посуду.

Наприкінці досліджуваної епохи визначається певна територіально-господарська спеціалізація. Так, у басейні Сіверського Дінця й на Волині виявлені залишки майстерень з обробки каменю. Неолітичні майстри Надпорожжя налагодили виробництво кам'яних шліфованих сокир і тесел. Усе це зумовило речовий обмін, й не лише між населенням різних районів території України, а й суміжних регіонів. У Маріупольському і Микільському могильниках знайдені кам'яні наперся булав, виготовлені на Закарпатті й Стародавньому Сході. На думку фахівців, Балкано-Дунайський басейн, Кавказ, Передня Азія – це ті регіони, звідки древнє населення України могло запозичити окультурені види зернових, одомашнену велику й дрібну рогату худобу.

Нині в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті, Ворскли, Псла, Сули та інших рік і річок виявлено близько 500 неолітичних поселень. Господарський та культурний розвиток племен того часу відбувався нерівномірно. В межах України виокремлюють *дві культурно-господарські зони*:

Культурно-господарські зони в межах України:

південно-західна (землеробсько-скотарська);

північно-східна (мисливсько-риболовецька).

Перша охоплювала лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я, Закарпаття, друга – лісостепове Лівобережжя, Полісся. В кожній зоні існувало декілька археологічних культур:

буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, дунайська, тиська (перша зона), сурьсько-дніпровська, ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецька (друга зона).

У соціальному аспекті *неолітична епоха була періодом розквіту родового ладу*, що засвідчено, зокрема, матеріалами могильників. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці, а в зоні відтворюючого господарства – і на певну територію, тобто землю. ***В епоху неоліту різко зросла роль сім'ї – генеологічної основи роду.***

Власність на землю зумовила значний розвиток процесу формування територіальних зв'язків (про початок цього процесу йшлося вище), що, своєю чергою, зумовило виникнення сусідської общини, а згодом і *племені*. Ці нові інститути суспільної структури повною мірою виявлять себе в межах відтворюючої економіки.

Археологічні дані дають змогу твердити про складний світогляд людей неолітичної епохи. Їхні релігійні уявлення охоплювали елементи **анімізму** (**анімізм** – *система релігійних уявлень про наявність у людей, тварин, рослин незалежного початку – душі*), **фетишизму** (**фетиш** – *рід, що є предметом поклоніння, повного визнання*), **первісної магії**. Своєрідним відображенням цього є пам'ятки образотворчого й декоративного мистецтв – орнаментально оздоблені кераміка, знаряддя праці з кістки та ін. У численних гротах Кам'яної Могили – мальовничого пагорба з величезних пісковикових брил, розташованого поблизу Мелітополя, археологи віднайшли безліч орнаментальних та скульптурних зображень тварин, людей, цілих сюжетних композицій неолітичного часу.

У IV–III тис. до н. е. на території сучасної України відбувся перехід до *енеоліту* (мідно-кам'яного віку). ***Енеоліт характеризувався не лише опануванням технології виробництва й обробки міді, але й подальшим прогресом відтворюючих форм господарства – землеробства та скотарства.*** Найяскравішою археологічною культурою нової епохи була *трипільська* (VI–I тис. до н. е.), пам'ятки якої виявлені в лісостеповій зоні на величезних обшарах від Пруту і Дунаю до Дніпра. Крім неї, дослідники виокремлюють на території нинішньої України й інші землеробсько-скотарські культури: гумельницьку, середньостогівську, лійчастої кераміки, кулястих амфор, кеміюбинську. Поліські райони, як і до цього, населяли мисливсько-риболовецькі племена дніпро-

донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки. Зберігалася нерівномірність соціально-економічного й духовного розвитку вказаних двох культурно-господарських зон.

Трипільські пам'ятки вперше були виявлені В. Хвойкою біля с. Трипільля на Київщині наприкінці минулого століття. Вважається, що витoki цієї культури варто шукати в регіонах Східного Середземномор'я і Балкан, звідки були привнесені передові форми ведення землеробства та скотарства. Активне формування трипільської спільності відбувалося на сучасній території України на базі синтезу місцевих і прийшлих елементів. У IV тис. до н. е. осілі трипільці населяли Середнє Подністров'я й басейн Південного Бугу, протягом другої половини IV–III тис. до н. е. просунулися на Верхнє Подністров'я, Волинь, у басейн Середнього Дніпра й на частину території Лівобережжя.

Проживали трипільці в поселеннях, розташованих поблизу рік. На ранньому етапі існування цієї культури поселення мали з кілька десятків житлових та господарських будівель, розміщених рядами або по колу. Число мешканців досягало кількості сотень. Найтипівішим житлом був наземний глинобитний будинок прямокутної форми з кількома приміщеннями. У кожному будинку проживали, як правило, дві-три споріднені парні сім'ї. На середньому етапі історичного розвитку племен трипільської культури розміри поселень значно збільшувалися. Так, у селищі, виявленому поблизу с. Володимирівка на Південному Бузі, налічувалося понад 200 глинобитних будинків, в котрих могли проживати до 2 тис. чоловік. На пізньому етапі істотно зросла чисельність трипільців, і знову ж таки ще більшими стали розміри їхніх поселень. З'являються поселення-«гіганти» площею 280–400 гектарів із кількістю будинків від 1 до 1,5 тис. Вони відкриті у Південному Побужжі біля сіл Доброводи, Тальянки, Майданецьке та ін.

Провідними галузями господарства трипільців були орне землеробство й скотарство. Вирощувалися пшениця, ячмінь, просо, бобові, льон. Рало із застосуванням тягової сили великої рогатої худоби різко підвищило загальну культуру землеробства; виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування.

Хоча трипільці й розпочали застосовувати металеві вироби, їхні знаряддя праці загалом зберігали неолітичний характер. Крем'яна індустрія, як і раніше, мала важливе значення. В низці

районів мешкання трипільців виявлені численні копальні, пов'язані з добуванням кременю, а також спеціальні майданчики на поселеннях, де працювали майстри.

Високого технічного й художнього рівня досягло керамічне виробництво. Досліджені гончарні печі (під с. Жванець на Дністрі), вишуканість форм посуду, багатокольорове розмальовування тощо – все це свідчить про те, що гончарною справою займалися майстри-професіонали, общинні ремісники. Особливого поширення набули жіночі статуетки.

Характер господарської діяльності трипільців зумовив подальший розвиток територіальних зв'язків, відображених у формах соціального життя. На основі територіальних общин формуються племена, зароджуються міжплеменні об'єднання, формується ієрархічна структура родів, виокремлюються найзнатніші з них на чолі з визнаними главами – патріархами.

У трипільській культурі особливо цікавою є *кеміобинська археологічна культура*, поширена в Криму, Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї. Кеміобинці були скотарями й землеробами. Як і інші енеолітичні племена, вони користувалися різноманітними знаряддями праці з кременю, інших порід каменю, рід, металу. Проживали в невеликих поселеннях, розташованих на підвищеннях і островах рік. Померлих ховали в підкурганних дерев'яних або кам'яних камерах, розмальованих червоною фарбою. Над могилами ставили пам'ятні стели.

Початок епохи металів ознаменувався кардинальними змінами в соціальних відносинах. Зросла роль чоловіка в суспільстві. Господарською основою стала патріархальна сім'я, а це свідчить про перехід від материнського до батьківського родового ладу – патріархату.

В другій половині III тис. до н. е. на території України розпочався бронзовий вік. Його характерна особливість – істотне поширення виробів із бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву. Опанування новою технологією дало змогу значно урізноманітнити асортимент знарядь праці та зброї. Проте бронза не замінила цілком каменю, – речі з нього використовувалися протягом усього бронзового віку. Розвиток ливарної справи неможливий без відповідних знань і навичок, отже, з'явилися професійні майстри високої кваліфікації. На Україні відомі великі

центри стародавньої металургії (Донецький басейн) та металообробки (Карпато-Дунайський регіон).

Незважаючи на піднесення ремісничого виробництва (зокрема бронзолivarного), основними галузями господарства племен бронзового віку були землеробство (лісостеп) та скотарство (степ). Загальне економічне поживлення великою мірою сприяло зростанню чисельності населення й нагромадженню суспільного багатства. Відбулися великі зміни в соціально-політичному житті. Процеси, що зароджувалися ще за епохи енеоліту, набули тепер характеру визначальних. Розвиток виробництва та обміну, а також постійна боротьба за території зумовили стійкі консолідаційні тенденції на всіх рівнях суспільної організації, які, поступово набираючи силу, призвели врешті-решт до утворення великих союзів племен на чолі з вождями. Зростання значення скотарства зумовило певне соціально-майнове розшарування серед общинників. Через його відносно невелику – порівняно із землеробством – трудозатратність частина чоловічого населення вивільнилася з господарської сфери й спеціалізувалася на грабіжницьких набігах.

Серед найбільших об'єднань Східної Європи рубежу енеоліту та початкового етапу бронзового віку є *давньоюмна культурно-історична спільність*. У межах України вона займала степове й лісостепове Лівобережжя та Правобережжя. Племена, що входили до її складу, об'єднувалися спільними типами господарства, в якому переважало скотарство, та поховального обряду (яма під курганом). Крім численних курганів, виявлені й сліди тимчасових стоянок пастухів, а також залишки великих поселень. Одне з них, розташоване поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, мало потужні кам'яні оборонні стіни. Це був, мабуть, племінний центр.

На початку II тис. до н. е. давньоюмну замінила *катакомбна культурно-історична спільність* (назву отримала від специфічної поховальної конструкції – катакомби, тобто ями з підбоям). Упродовж першої половини II тис. до н. е. на території Східної Європи (зокрема й України) відбувалися складні міграційні процеси, чим зумовлювався загальний рухливий спосіб життя. Від катакомбників не залишилося довготривалих поселень: дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це свідчить про кочівницький характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності. Водночас велика кількість зброї в похованнях чоловіків – ознака

важливого значення військової справи. І не дивно, бо тоді більша частина худоби належала окремим патріархальним сім'ям, і це багатство потребувало постійної охорони.

У другій половині II – на початку I тис. до н. е. степову територію Лівобережної України заселили племена **зрубної культури** (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках). Усі риси їхньої матеріальної культури свідчать про осілий спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3–4 гектарів) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господарські заняття зрубників – скотарство й землеробство, а також металообробка (нерозвинута).

Завершальна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочівницьких форм скотарства, його ефективність дедалі більше зростала внаслідок поліпшення видового складу стада, вдосконалення засобів пересування й використання пасовиськ. Подальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станово-класових відносин.

Дещо інакше відбувався історичний прогрес у бронзовому віці в *лісостеповій зоні України*. Тоді як степовики тяжіли до східних районів, племена Лісостепу підтримували постійний контакт із населенням західних територій. У другій половині III – першій половині II тис. до н. е. на величезних просторах Східної та Західної Європи проживали носії культур **шнурової кераміки, або бойових сокир**. На думку археологів і лінгвістів, вони належали до однієї з груп індоєвропейців – предків слов'ян, балтів і германців. У межах України виокремлюють декілька культур шнурової кераміки; найпоширенішою з них була середньо-дніпровська.

У середині II – на початку I тис. до н. е. на основі культур шнурової кераміки сформувалися **культури пізнього періоду бронзового віку, зокрема тишинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська**. Основу їхньої господарської діяльності становили землеробство, приселищне скотарство, рибальство, мисливство, а також ремісниче виробництво, зокрема бронзоліварне.

За темпами соціального розвитку лісостепова зона дещо поступалася степовій, але обидві вони перебували під дією загальних закономірностей. Їхні суспільні відносини ґрунтувалися на патріархальній сім'ї та племінній організації. Отже, ми з вами розглянули

виникнення та розвиток первісної палеолітичної общини і розквіт родового ладу в неоліті та енеоліті на території сучасної України, а також племінну структуру суспільства епохи бронзи.

За період палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту відбулася суттєва зміна і розвиток суспільного устрою людської спільноти. Від простих форм суспільного об'єднання люди дійшли таких прогресивних на той час форм, як община – рід – плем'я. Бронзовий вік на Україні – завершальна стадія первіснообщинного ладу, який пройшов тривалий шлях розвитку від первісної общини на базі екзогамних шлюбних відносин до воєнних племінних об'єднань. У ньому виникли й сформувались усі передумови для становлення станovo-класових відносин – панівних на наступному історичному етапі.

1.2. Становлення та розвиток державотворчої традиції на території України: кіммерійці, скіфи, сармати. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Із винайденням та поширенням заліза в історії стародавнього населення України розпочалася нова епоха, яка ознаменувалась докорінними змінами старих соціально-економічних структур. Тоді завершився процес розпаду первіснообщинного ладу та відбувся перехід до станovo-класового суспільства. Поява додаткового продукту зумовила створення доволі міцних, ієрархічно добре організованих воєнно-політичних об'єднань, що, своєю чергою, сприяло виокремленню військово-аристократичної верхівки суспільства. В її руках відтепер зосереджується значна влада, а отже, й можливість шляхом данницьких відносин відчужувати та привласнювати певну частину суспільного додаткового продукту, трансформуючи його в престижні цінності (скарби золотих і срібних коштовностей, багате вбрання тощо). Очевидно, надзвичайно зросло значення торговельних контактів із сусідами, які в обмін на традиційну

продукцію степів (зерно, худоба та ін.) постачали тогочасним кочовим народам Півдня України – кіммерійцям, скіфам, сарматам – витвори своїх ремісників, зокрема предмети розкоші для аристократії. Тож зрозуміло, що степовики прагнули мирних стосунків з античними містами-державами Північного Причорномор'я, тому рідко політична ситуація тут загострювалася аж до воєнної конфронтації. Із VII ст. до н. е. історичний процес I тис. до н. е. на території України характеризувався впливом давньогрецької цивілізації і у матеріальному, і в соціально-економічному й духовному аспектах. Це відобразилося в пришвидшенні формування у кочовиків станovo-класового суспільства, в зародженні державотворчої традиції.

Наприкінці II – на початку I тис. до н. е. у степах Північного Причорномор'я розселилися кіммерійці – найдавніший народ, назва якого відома із писемних джерел, зокрема «Одіссеї» Гомера. Етнічність кіммерійців остаточно нез'ясована. Є певні підстави стверджувати, що вони належали до однієї з груп іраномовного населення. Провідною галуззю їхнього господарства було кочове скотарство, дуже висока ефективність якого давала змогу створювати значний додатковий продукт. Без цього не могли б існувати військові кінні загони згаданого народу, котрі здійснювали далекі грабіжницькі походи аж у Передню Азію. Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд, а також металообробку, яка дала змогу кардинально поліпшити озброєння кінних дружин.

Поряд з економічними в кіммерійському середовищі відбувалися важливі суспільно-політичні процеси. Спостерігався перехід від військової демократії до станovo-класового суспільства на базі рабовласницького способу виробництва. Відчужуваний додатковий продукт нагромаджувався в руках знаті й вождів міжплеменних союзів.

Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен. Згодом кіммерійці ймовірно розчинилися в скіфському суспільстві.

Розглянемо історію раннього залізного віку в лісостеповій зоні України. На початку I тис. до н. е. тут продовжували жити місцеві землеробсько-скотарські племена. Дніпровське Правобережжя населяли носії *чорноліської культури*. Постійна загроза:

нападу з боку кіммерійців спонукала чорнолісців будувати величезні укріплення. Одне з них, досліджене О. І. Тереножкіним у Чорному лісі на Кіровоградщині, й дало назву культурі. Густа мережа поселень свідчить, відповідно, про велику густоту населення. Чорнолісці займалися землеробством, менш інтенсивно – бронзоліварним, залізобробним та залізообробним виробництвом. Під натиском кіммерійців окремі групи цього народу переселилися в IX ст. до н. е. на Лівобережжя Дніпра в басейни Ворскли, Орелі й Самари.

На території Західної України з кінця II тис. до н. е. розселилися фракійці, а також племена лужицької археологічної культури. На Волині в перших століттях I тис. до н. е. мешкали племена *милоградської культури*, які у VI ст. до н. е. перемістилися на сучасну територію Південної Білорусії. Середнє Подесення й Посейм'я населяли в цей час *юхнівські племена*. В Гірському Криму й на кримському узбережжі Чорного моря з IX ст. до н. е. відомі племена *кизил-кобинської археологічної культури* (ототожуються з таврами). Вважається, що таври прийшли на півострів через Тамань і Керченську протоку з гірських районів Західного Кавказу.

У середині VII ст. до н. е. у південноукраїнських степах з'явилися іраномовні племена скіфів, витіснивши звідси, а частково, асимілювавши кіммерійців. До меж Скіфії увійшла також лісостепова зона України. Скіфськими землями протікали Борисфен (Дніпро), Гіпаніс (Південний Буг), Тирас (Дністер), Танаїс (Дон) та інші ріки.

Давньогрецький історик Геродот у своїй «Історії» навів загальну картину розселення народів Скіфії та її сусідів. У пониззі Південного Бугу жили **калліпіді** («прекраснокінні»), вище їх – **алазони**, далі на північ, між Дніпром і Дністром – **скіфи-орачі**. Ці три групи племен займалися землеробством (за Геродотом, скіфи-орачі вирощували зерно на продаж грецьким колоніям). Степовими просторами Лівобережжя й Правобережжя Дніпра володіли **скіфи-кочівники** й **царські скіфи**. На схід від Дніпра, в Лісостепу, мешкали **скіфи-землероби**. Скіфію оточували численні народи, етнічно неспоріднені з прийшлими кочовиками. В межах лісостепової та поліської зон України, за Геродотом, локалізувалися **неври**, **меланхлени** («чорноризці»), **андрофаги** («людожери»), **гелони**, **будини** та ін.

Археологічними старожитностями, що залишилися від названих народів, є скіфські кургани. VI–IV ст. до н. е. (південні райони України), пам'ятки підгірцівського типу (Київське Подніпров'я), величезні городища лісостепових племен на Київщині, Черкащині, Полтавщині.

Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами, до складу якого увійшло місцеве населення степових і лісостепових регіонів. Верховна влада в Скіфії належала царям і заможній племінній верхівці; столиця знаходилася на Нижньому Дніпрі (поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська).

За своїм характером скіфська держава була здебільшого експлуататорсько-паразитарною, оскільки за основний метод одержання додаткового продукту мала експлуатацію сусідніх землеробських племен та грабівницькі військові походи. В «Історії» Геродота є розповіді про насильства, що їх скіфи чинили на загарбаних місцевостях, зокрема протягом 28 років – у Передній Азії. Так же вони поводитися і на території нинішньої України. З визиску місцевого землеробського населення Лісостепу вони мали величезні багатства, економіка ж самих землеробів під тягарем зовнішньої експлуатації занепадала. Так, уже з кінця V ст. до н. е. припиняється життя на поселеннях басейну Тясмина.

Причорноморська Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства – ***басілеї***, одне з них очолював головний цар, а два інших – ***молодші царі*** (ймовірно сини головного). Спадкова влада передавалася від батька до сина.

Розквіт скіфської державності припадає на VI–IV ст. до н. е. і виявляється, зокрема, у феномені царських курганів. Однак шлях до завершення процесу класоутворення заступав принцип колективного користування землею, що консервував родоплемінні відносини. Низка дослідників пропонують кваліфікувати кочівницьке суспільство як таке, в котрому співіснували тенденції двох формацій – первинної первіснообщинної та вторинної класової.

Скіфи створили високу матеріальну культуру. Вона увібрала досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу й особливо Греції, а пізніше – і Риму. Своєю чергою, Скіфія суттєво впливала на економіку, суспільний устрій, матеріальну

культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України. А проте, як ми вже наголошували, тривала експлуатація з боку кочовиків врешті-решт виснажила господарські ресурси Лісостепу, і це стало однією з головних причин загибелі Скіфії.

Із кінця III ст. до н. е. розпочався завершальний період її історії. Під натиском сарматів основна частина скіфів відійшла в Нижнє Подніпров'я й у Степовий Крим. Була заснована нова столиця із грецькою назвою Неаполь, тобто Нове місто. Залишки цього міста можна тепер побачити на околиці сучасного Сімферополя. Нове державне об'єднання відоме в літературі як Мала Скіфія.

Завершальний період історії скіфів характеризувався подальшим розвитком державності й етнічної консолідації, зародженням міських форм життя, пожвавленням торговельних і культурних зв'язків із грецькими містами Північного Причорномор'я. Найвищого розквіту Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. На початку нової ери спостерігається ще одне піднесення економічної й політичної могутності Малої Скіфії, після чого під ударами сарматів із півночі та римських міст-держав з півдня вона у III ст. н. е. фактично припиняє своє існування.

Отже, розвиток скіфської кочівницької державності не був безперервним й поступально висхідним. Її піднесення та занепад визначалися переважно масштабами і характером зовнішньоексплуататорської діяльності скіфів.

У III ст. до н. е. в Північне Причорномор'я зі сходу почали проникати іраномовні сарматські племена. У II ст. до н. е. вони зайняли межиріччя Дону й Дніпра, на рубежі нової ери – Дніпра та Дністра. Частина сарматів зайшла у лісостепове Правобережжя, на територію місцевих землеробських племен, зокрема слов'янських.

Із сарматами пов'язаний великий період в історії України. Протягом шести століть вони панували в степах Північного Причорномор'я. Давні автори зазначали спорідненість сарматів і скіфів, мова яких належала до північно-східної групи іранських мов.

Економічні й культурні зв'язки з грецькими та римськими містами Північного Причорномор'я сприяли поглибленню у сарматів процесу формування станово-класового суспільства, посиленню племінної знаті. Проникнення їх у причорноморські міста і навіть

входження в правлячі династії Боспорського царства призвели до сарматизації античної культури.

Від середини III ст. н. е. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. **У цей час (середина III ст. н. е.) тут з'явилися вихідці з Прибалтики – готи.** Вступивши в спілку з місцевими племенами, серед яких були й алани (одне з сарматських угруповань), готи здійснювали спустошливі напади на римські міста Північного Причорномор'я. **А в IV ст. н. е. у степовій Україні з'явилися нові кочівники – гунни.**

Важливу роль в історії України відіграли античні міста-держави Північного Причорномор'я. Як органічна частина античної цивілізації вони жили і розвивались у тісній взаємодії з місцевим причорноморським населенням. Останнє впродовж цілого тисячоліття відчувало вплив високої античної культури, що виявлялось у пришвидшенні їхнього соціально-економічного та культурного розвитку.

Заселення *греками* Північного Причорномор'я відбувалося в умовах формування рабовласницького ладу і відносного перенаселення в Греції. Колонії засновувалися, як правило, організовано. Їхали сюди здебільшого безземельні селяни, ремісники, торговці. Вже в перші століття колонізаційних процесів (VII–VI ст. до н. е.) визначилися грецькі центри, особливо активні у заснуванні колоній.

В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я вирізняються два основні періоди. Перший охоплює час із VI до середини I ст. до н. е. й характеризується порівняно самостійним життям на базі еллінських традицій і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Другий припадає на середину I ст. до н. е. – 70-ті роки IV ст. н. е., коли міста-держави поступово потрапляли у сферу інтересів Риму й, крім того, зазнавали постійних руйнівних нападів готів і гунів.

Під час античної колонізації у Північному Причорномор'ї утворилися **чотири основних осередки. Перший – це побережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів.** У другій половині VII ст. до н. е. греки заснували на о. Березань (тоді півострів) поселення Борисфеніду.

У першій половині VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадання його в Дніпровський лиман

(поблизу сучасного с. Парутіно Очаківського району Миколаївської області), вихідці з Мілета заклали Ольвію – згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор'я. Її зручне географічне положення сприяло налагодженню тісних торговельних зв'язків із землеробами Лісостепу та кочовиками Степу.

Другий центр античної цивілізації Півдня України виник у районі Дністровського лиману, де розташовувалися міста Ніконій (поблизу сучасного с. Роксолани Одеської області) і Тіра – на західному березі Дністровського лиману, в північній частині нинішнього Білгород-Дністровського (за середньовіччя тут була зведена фортеця).

Третій центр сформувався в Південно-Західному Криму. Головне місто тут – Херсонес Таврійський (на західній околиці нинішнього Севастополя). Заснували його у 422–421 рр. до н. е. Протягом усієї античної історії Херсонес був великим економічним, політичним, культурним центром, що впливав на розвиток місцевого тавро-скіфського населення. Крім Херсонесу, в цьому районі Криму розташовувалось також місто Керкінітіда (сучасна Євпаторія).

Четвертий центр античної культури в Північному Причорномор'ї виник на Керченському й Таманському півостровах. Тут були побудовані міста Пантікапей (нинішня Керч), Феодосія, Фанагорія (поблизу сучасної станиці Сінна на Таманському півострові), Гермонаса (нині станиця Таманська), Горгіппія (тепер Анапа). Всі вони засновані переважно в VI ст. до н. е. вихідцями з іонійських міст.

У V ст. до н. е. ці міста об'єдналися в Боспорську державу, до складу якої увійшли й місцеві племена.

За формою політичного устрою та адміністративно-територіальною структурою античні міста-держави Південної України були тотожними з грецькими полісами і були (за винятком Боспору) рабовласницькими демократичними республіками. Політичним, економічним і культурним центром держави було місто, навколо якого знаходилась хора (сільськогосподарська округа).

Протягом усієї своєї історії міста-держави Північного Причорномор'я підтримували тісні культурні, економічні й політичні

контакти з Грецією та Римом. Залежність від метрополії призводила до суперечностей, які подеколи переростали в справжні військові конфлікти. Так, причорноморські міста-держави у V ст. до н. е. входили до Афінівського морського союзу, а згодом брали участь у війнах понтійського царя Мітрідата VI Євпатора з Римом. Відбувалися й зіткнення колоній зі своїми північними сусідами. Відомі, зокрема, війни Херсонеса проти Скіфської держави в Криму. Наприкінці II ст. до н. е. Херсонес змушений був звернутися за допомогою до Мітрідата. Направлене ним військо на чолі з полководцем Діофантом розбило скіфів та оволоділо їхньою столицею Неаполем.

Отже, ми з вами розглянули історію виникнення, становлення та розвитку державотворчої традиції на території України: кіммерійців, скіфів, сарматів, а також античних міст-держав Північного Причорномор'я.

Життя людей різних племен і племінних союзів на території України того періоду відбувалось під впливом багатьох прийдешніх племен, які, змінюючи одне одного в історичному часі, впливали на розвиток економіки, соціальної системи та культури корінних народів, які проживали на цій території.

Водночас значний вплив на всі процеси, які відбувались у житті корінних племен, здійснювали античні міста-держави Північного Причорномор'я.

Стародавнє різноетнічне населення території нинішньої України пройшло в своєму розвитку всі основні формаційні етапи: кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий, ранній залізний віки.

Були створені відповідні цим етапам типи суспільно-господарської організації життя: первісна палеолітична та родова общини, племінна структура, станово-класове суспільство. Особливе значення для історичного прогресу на наших землях мала тисячолітня епоха античної цивілізації Північного Причорномор'я. Давньогрецькі міста-держави суттєво впливали на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток не лише сусідніх із ними скіфів, сарматів та ін., а й більш віддалених племен, зокрема слов'янських.

Давні традиції зв'язків із культурою Південно-Східної Європи перейняла згодом Київська Русь.

Питання для самостійного вивчення

1. *Охарактеризуйте зміст моделі привласнюючого та відтворюючого господарств.*
2. *У чому полягає суть матриархату та патріархату як форм родового устрою суспільства?*
3. *Назвіть історико-часові межі таких археологічних періодів: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий вік, залізний вік.*
4. *Коли у степах Північного Причорномор'я розселилися кіммерійці?*
5. *Охарактеризуйте структуру та склад скіфського суспільства.*
6. *Чим характеризувався прихід у степи Північного Причорномор'я сарматських племен?*
7. *Коли у степовій Україні панували племена готів і гунів?*
8. *Грецькі міста-поліси Північного Причорномор'я: поява, устрій, організація суспільного життя людей.*

Теми рефератів

1. Формування та характеристика первіснообщинного ладу в межах території нинішньої України.
2. Трипільська культура як складова всесвітньої культурної спадщини.
3. Перші державні утворення на території України.
4. Розселення скіфів на українських землях.
5. Грецькі міста-держави північного Причорномор'я.

Словник термінів і понять

Борисфен – давньогрецька назва ріки Дніпро. Згадується в античних джерелах, працях Геродота, Страбона, Плінія Старшого та інших.

Готи – група східногерманських народів, які протягом II–VIII ст. відігравали значну роль в історії ранньосередньовічної

Європи. Це були германські племена, ймовірно південно-скандинавського походження (деякі з учених-археологів не підтримують цього твердження), які розмовляли східногерманською готською мовою (для якої готський єпископ Вульфїла в IV ст. зробив готську писемність). На початку нашої ери вони мігрували з півдня Балтики до Чорного моря та Дунаю, досягнувши кордонів та утворивши одне з перших державних утворень на території сучасної України – державу Ойум.

Гуни – узагальнююча назва союзу кочових племен II–VIII століть із Центральної Азії. Більшістю світового наукового співтовариства походження гунів вважається точно не встановленим. Однак останнім часом збільшується кількість учених, які ідентифікують гунів як степовий народ, котрий у 3 ст. до н. е. – 4 ст. н. е. мешкав на кордонах із Китаєм.

Кіммерійці – стародавні кочівники, які жили на території Північного Причорномор'я (півдня України) в IX–VII століттях до н. е. Більша частина яких у VII столітті до н. е. помандрувала через Кавказ до Малої Азії через нашестя скіфів. Інша частина кіммерійців осіла у Північному Причорномор'ї, змінивши кочовий спосіб життя. Остаточно кіммерійці асимілювалися з місцевими племенами Кримського півострова.

Давньогрецькі міста-поліси – міста-держави, засновані греками в період VII–V століть до н. е. на узбережжі Чорного моря в межах сучасної території України.

Північне Причорномор'я – історично-географічний район на півдні України. У широкому розумінні це – степова та лісостепова зона, що огортає Чорне й Азовські моря на півночі, від чорноморського узбережжя Румунії до західної частини Північного Кавказу.

Понт Евкїнський – давньогрецька назва Чорного моря.

Сармати – кочовий іраномовний народ, що мешкав на межі нашої ери на території сучасної України, тогочасної Сарматії. Споріднений зі скіфами. Епізодично згадується в працях античних істориків. Інколи називається савроматами. У ранньому новому часі, під впливом ідей сарматизму, нащадками сарматів вважали себе шляхта та козаки.

Скіфи – екзоетнонім грецького походження, який у сучасній науковій та художній літературі застосовується до практично всіх кочових племен, що належали до народів іранського кола,

і мешкали у VII–III ст. до н. е. на землях Великого Євразійського Степу, тобто від степів сучасної України на заході й до сучасної Монголії та Китаю на сході.

Література

1. Аркас М. Історія України-Руси / М. Аркас. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 58–66.
2. Грушевський М. С. Історія України-Русі: в 11 т. – 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – С. 3–41.
4. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: НТШ ім. Т. Г. Шевченка, 1993. – С. 7–12.
5. Кормич Л. І. Історія України: підручник / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – К.: Алерта, 2006. – 412 с.
6. Крип'якевич І. Історія Українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шмарченко. – К.: Варта, 1994. – С. 14–28.
7. Лановик Б. Д. Історія України: навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.
8. Михальчук П. А., Куций І. П. Історія України: курс лекцій / П. А. Михальчук, І. П. Куций. – К.: Наші книги, 2007. – 480 с.
9. Полонська-Василенко Н. Д. Історія Русі / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – С. 41–65.
10. Світлічна В. В. Історія України: навчальний посібник / В. В. Світлічна. – К.: Каравелла; Львів: Новий світ, 2003. – С. 7–25.
11. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – С. 21–36.
12. Шилов Ю. О. Давня історія України у контексті світової цивілізації: навчальний посібник / Ю. О. Шилов. – К.: МАУП, 2007. – 268 с.

КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

- 2.1. Теорії походження Київської Русі
- 2.2. Політичний і соціально-економічний розвиток Київської держави
- 2.3. Устрій і господарство Київської Русі
- 2.4. Історичне значення Київської держави

2.1. Теорії походження Київської Русі

Норманська теорія. У 1-й половині XVIII ст. на роботу до петербурзької академії наук із Німеччини були запрошенні двоє вчених Байєр і Міллер, які розробили Норманську теорію походження Київської держави.

У IX–XI ст. жителі Скандинавії рушили на завоювання нових земель. Частина їх пішла на захід (почали заселяти Ісландію, Італію, Францію, Іспанію). В Європі їх називали норманами, або вікінгами. А частина рушила на південний схід на Русь, там їх називали варягами.

Байєр і Міллер стверджували, що Київську державу заснували нормани (варяги). Суть цієї теорії полягає в тому, що слов'яни такий народ, який самостійно не міг створити свою державу.

На чому ґрунтувались твердження Байєра і Міллера? Вони посилались на «Повість минулих літ», в якій було сказано таке: «...Варяги правили Новгородом, але народ постав і вигнав варягів. Однак після цього в народі пішла смута і тому новгородці

вирішили знов запросити варягів. І в Новгород прийшли три брата з дружиною. Братів звали Рюрик, Синеус і Трувор...».

Учені вважають, що Рюрик правив у Новгороді його воєводи Синеус і Трувор правили в навколишніх містах. Два воєводи Рюрика – Аскольд і Дір Дніпром спустилися до Києва, а в Києві не було князя, літописець пояснює: «...що рід Кия правив довго, але вимер...», тому кияни погодилися, щоб Аскольд і Дір почали в Києві князями.

На основі цього повідомлення Байер і Міллер висунули теорію, що Київ заснували варяги. Вони також припускають, що назва Русь – також Норманського походження. У «Повісті минулих літ» було зазначено, що Русь одне з варяжських племен.

Теорія українських учених. Проти норманської теорії вперше виступив Ломоносов. В Україні – Потєбня, Максимович, Грушевський, Крип'якевич.

Водночас і Грушевський, і Крип'якевич зауважували, що у слов'ян, коли прийшли варяги, держава вже була. Той же літописець у «Повісті минулих літ» повідомляє, що рід Кия правив довго, але вимер.

Хозарська теорія. В середині VII ст. тюркомовні племена утворили в пониззях Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу – Хозарський каганат. У VIII ст. він підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обґрунтування тези про хозарське походження Київської Русі.

Наприклад, у Конституції Пилипа Орлика (1710) стверджувалось, що хозари-козаки першими прийняли християнство ще до Володимира Святого.

Це означало, що протоукраїнська держава, де головною силою були хозари-козаки, раніше за Володимира долучилася до європейської цивілізації. Ця гіпотеза виникла за конкретної політичної ситуації, на основу пошуку протидії (зокрема й ідеологічної) політиці Москви.

Щоб уникнути будь-яких намагань довести спорідненість історії України та Московії, зокрема й щодо віри, П. Орлик і висунув тезу про хрещення «хозар-козаків», наголошуючи, що вони раніше навернулися до цивілізованого світу, не маючи жодного відношення до азійського деспотизму Москви.

Таку думку істориками різних поколінь не було взято до уваги, як і твердження сучасного історика-дослідника О. Пріцака про те, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня кийвська гілка – спадкоємицею роду Кия. Археологічні дослідження давнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури.

Насправді Русь і Хозарія були паралельними утвореннями, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах, а ті слов'янські племена, які підкорялися Хозарії, у процесі становлення Київської Русі поступово переходили під її владу.

Крім того, руси неодноразово вторгалися у хозарські землі. У 60-ті роки X ст. унаслідок війни з русами Хозарська держава перестала існувати. З IX ст. в Європі домінувала Давньоруська держава.

Кельтська теорія. Засновником кельтської теорії походження Русі вважається відомий український політик, правознавець та громадський діяч Сергій Шелухін (1864–1938), який запропонував цю теорію наприкінці 1920-х років. На його думку, народ «русь», який розміщується літописцем поряд із англами та галлами, може бути ототожнений із рутенами (Rutheni) – кельтським плем'ям, яке у I ст. до н. е. зафіксоване Ю. Цезарем на півдні Галлії, у межиріччі Рони та Гаронни. Рутени, як зазначає дослідник, отримали свою назву від території, на якій проживали: вона «була трактом, шляхом, route для всіх народів, які ходили в Галлію і через Галлію».

Важливим аргументом на користь цієї концепції український мовознавець-славіст В. Г. Складенко вважає імена варягів, які згадуються в літописі, зокрема у переліку імен руських послів, які брали участь в укладенні угоди з Візантією у 941 р.

Як і раніше російський історик-публіцист А. Кузьмін, В. Складенко зробив висновок про кельтське походження більшості з них.

Водночас, з огляду на сучасний стан наукової розробки кельтської ономастики, запропонована А. Кузьмінім та В. Складенком, яка ґрунтується здебільшого на доволі застарілому «Давньокельтському словнику» Альфреда Хольдера, виданому в XIX ст., викликає значні сумніви.

2.2. Політичний і соціально-економічний розвиток Київської держави

Літопис повідомляє, що близько 879 р. князь Рюрик помер. У Рюрика залишився малолітній син Ігор. Ігор правити не міг, і тому Рюрик, помираючи, призначив регентом (з літопису незрозуміло) чи брата, чи воеводу Олега. 882 року Олег з Ігорем і дружиною на човнах Дніпром підійшли до Києва, де княжили Аскольд і Дір. Тут Олег заховав дружину і послав гінців до Аскольда і Діра повідомити, що прибули купці. Вони виїхали на зустріч Олегу. Олег заявив Аскольду, що вони не княжого роду і тому не мають права княжити в Києві. Тут з'явилася захована дружина і вбила Аскольда і Діра. Так князем став Олег.

Олег – це перший київський князь, княжіння якого підтверджено документально. Олег зробив Київ столицею Київської держави. Він сказав: «*Київ – є мати городів руських...*». Він об'єднав Новгород із Києвом і утворилася велика, руська держава. Тоді ще інші племена перебували під владою хозар і платили їм данину. Тому Олегу довелося вести боротьбу з хозарами. Він розгромив хозар, але не знищив їхню державу, підкорив древлян і сіверян. Також воював з уличами і тиверцями, але не зміг підкорити їх, а добився того, щоб уличі та тиверці стали союзниками Києва.

Олег провадив активну зовнішню політику, тому він здійснив похід на Візантію у 907 р. Він з 10-ти тисячним військом на човнах поплив до Константинополя, греки були налякані та попросили миру. Був укладений мир. Греки заплатили данину на кожного воїна від 6 до 12 фунтів золота. Олег заключив 2 договори з Візантією 907 і 911 рр. Другий договір доповнював перший. Таких вигідних договорів Київська Русь ніколи не заключала з Візантією.

За цим договором купці мали право:

- Торгувати безмитно.
- Одержали право на утримання в Константинополі. Візантія давала руським купцям продовольство та житло.
- Візантія давала купцям продовольство на дорогу.
- Руські купці одержали право закуповувати у Візантії добог вина та тканини.

913 року Олег здійснив похід на Персію. Похід був вдалий, але на зворотному шляху на Олега напали хозари та забрали все награбоване.

Як повідомляє літопис, Олег помер від укусу гадюки, яка нібито виповзла з черепа його колишнього мертвого коня.

Ігор продовжував політику Олега. Він підкорив уличів і тиверців, водночас йому довелося тримати в облозі три роки столицю уличів Пересічень. Відносини з Візантією тривалий час були добрими, але зіпсувалися і Ігор вирішив покарати Візантію. Він відправився в похід на човнах, але похід був невдалий бо греки яким вогнем спалили флот Ігоря (941 р.). 944 року Ігор заключив новий договір із Візантією. За цим договором Русь втратила всі привілеї торгівлі з Візантією, право на утримання під час проживання, право закуповувати дорогі тканини та вина.

944 року Ігор здійснив похід на Персію, похід був удалий, півроку грабували, повертаючись назад, Ігор врахував випадок Олега й обійшов хозарів.

Помер Ігор 945 року під час полюддя (збір данини). Ігор пішов збирати данину з древлян, зібрав, розділив із дружиною, але дружині її було мало, і Ігор удруге пішов, зібрав данину, знов розділив і відпустив дружину. Однак тепер мало було Ігорю. І він втретє вирішив зібрати данину. Древляни послали послів на зустріч і просили не робити цього: «Уже ж взяв своє...». Ігор не послухав, тоді древляни схопили його, нагнули дві молоді берези, прив'язали ноги Ігоря до верхівок і відпустили берези, і берези розірвали Ігоря.

У Ігоря залишився малолітній син (3 роки) Святослав, княжити він не міг і тому замість нього княжила його мати, дружина Ігоря Ольга. Ольга була мудрою княгинею. Тодішній звичай вимагав, щоб Ольга помстилася за смерть чоловіка. Літопис подає декілька версій як Ольга помстилася за смерть Ігоря.

За однією з версій, древляни прислали сватів до Ольги, щоб вона вийшла заміж за князя. Вона відправила сватів у баню і там їх спалили.

Згідно з другою версією, свати напилися й Ольга наказала їх живцем закопати.

Відповідно до третьої версії, Ольга з військом підійшла до столиці древлян Іскоростеня і зажадала, щоб від кожного житла їй принесли по 3 голуби і 3 горобці. Згодом наказала до лапок

птахів прив'язати трути, підпалити їх і відпустити птахів. Птахи полетіли до своїх гнізд і спалили місто.

Однак Ольга зробила висновок із того, що трапилося з Ігорем, і тому вона встановила чіткий розмір данини, місце, куди цю данину повинні звозити. Вона також встановила і місця полювання.

957 року Ольга першою з руських князів поїхала у Візантію, щоб заключити новий договір. Очевидно договір їй не вдалося заключити, тому текст договору не знайдено. Літопис розповідає, що Ольга справила на візантійського імператора сильне враження своєю красою і розумом, і імператор навіть запропонував їй вийти за нього заміж. Ольга не хотіла виходити заміж і досить дипломатично вийшла з такої ситуації. Вона сказала, що вона не хрещена, що хоче хреститися і просить імператора бути її хрещеним батьком, а потім після хрещення сказала, що хрещені батьки і діти не можуть вступати в шлюб.

Але вчені вважають, що історія з сватанням – це вигадка літописця. Чому?

По-перше, ніде в грецьких документах не згадується про сватанням, по-друге, з розповіді можна зробити висновок, що язичниця Ольга знала закони християнства ліпше, ніж християнин – візантійський імператор, а це сумнівно, по-третє, є повідомлення, що Ольга їздила у Візантію вже хрещеною.

Святослав – це син Ігоря й Ольги, князь-воїн. Коли Святослав підріс він у 964 р. взяв владу в свої руки. Більшу частину свого життя Святослав провів у походах. Спершу він упродовж **964–966** рр. розгромив дві сусідні держави: Болгарію Волзьку, а згодом Хозарію. Розгром Хозарії – це була помилка Святослава, оскільки вона знаходилась на Нижній Волзі біля Каспія. Хозари були народом осілим і вони прикривали собою шлях кочових племен з Азії на Русь, а Святослав знищив щит для Руської держави. Тим паче, що хозари висловлювали готовність визнати владу руських князів.

Літописець описує його так: *«...в походах з собою не брав ні казанів, ні возів, ні шатрів, тому військо пересувалось швидко. Харчувалось військо тонко нарізаною кониною і дичиною, підсмаженою на вогні. Слав Святослав разом з воїнами на землі, підклавши під голову сідло. Ідучи в похід, Святослав послав гінця з попередженням: «Іду на вас»...».*

967 року Візантія втягнула Святослава у війну проти дунайської Болгарії. Святослав швидко завоював Болгарію, але потім не хотів звідти йти додому, він вирішив на Дунай перенести свою столицю.

Літописець зазначав: «...Святослав нібито сказав такі слова: «Тут середина землі моєї буде і сюди будуть привозити з Греції дорогі тканини і золото, з Чехії – срібло, з Угорщини – коней, а з Русі – рабів, мед і хутра...».

Але Візантії не потрібний був такий сусід під боком і вважається, що Візантія підкупила печенігів, щоб вони напали на Київ. Святослав повернувся на Русь, відігнав і розгромив печенігів, тут якраз померла Ольга (969 р.) і після її смерті Святослав вдруге пішов на Дунай. Він знову завоював Болгарію та розпочав війну з Візантією.

Війна спершу була успішною для Святослава, але поступово новий імператор Іоан Цимісхій витіснив його і після невдалих битв Святослав розпочав переговори з Візантією і заключив мир на таких умовах:

- Візантія пропускала Святослава з військом із усім награваним додому;
- Візантія давала Святославові продовольство на дорогу;
- Святослав зобов'язувався залишити Болгарію і більше сюди не повертатися, а також не чіпати візантійські володіння в Криму.

Святослав поплив Дунаєм, потім Чорним морем, а з Чорного моря Дніпром до Києва. Але коли він підійшов до Хортиці, то йому довелося зійти на берег через пороги. І тут на нього знову напали печеніги.

Святослав не зміг пробитися через печенігів і повернувся до Чорного моря. І там він зазимував на о. Березань.

Але в нього завершилося продовольство і ранньою весною **972** р. Святослав вирішив знов пробиватися до Києва. Знов біля Хортиці його зустріли печеніги і в бою Святослав загинув. Печенізький каганат наказав з черепа Святослава виготовити чашу, на якій нібито був зроблений напис: «*Чужого шукаючи, своє втеряв*». Але вчені вважають, що навряд чи цей напис був на чаші, тому що цими словами київські бояри дорікали своєму князеві, що він не беріг Київ.

Боротьба між синами Святослава

Коли Святослава, після поховання Ольги, вдруге пішов на війну на Дунай, то він розсадив 3-ох своїх синів у різних землях. У Києві посадив **Ярополка**, у древлян в Овручі – **Олега**, а в Новгороді – **Володимира**. Але сини були малолітні і за них правили воєводи.

Спершу брати правили мирно, але згодом вони підросли і між ними розпочалася боротьба за владу. Спочатку Ярополк розгромив Олега. Олег загинув, коли війська почали тікати у місто вруч. Міст завалився і тіла коней і людей задушили Олега.

Коли про смерть Олега довідався Володимир, то він спершу злякався і втік у Скандинавію до варягів. А Ярополк тим часом підкорив усі Руські землі. Однак Володимир швидко опанував себе, заключив зі шведським королем договір, найняв варягів і з ними рушив на Русь. Відвоював Новгород і тут же зіткнувся з Полоцьком. Володимир хотів одружитися на дочці полоцького князя Рогволода, але вона відмовила в образливій формі, сказавши Володимиру: «...*Не хочу роззувати рабичича...*». Мати Володимира була ключницею. Тоді був звичай, що дружина ввечері після весілля повинна роззувати чоловіка. Володимир був розгніваний, із військом обложив Полоцьк, зруйнував його і силою зробив дружиною Рогніду. Через декілька років вона йому набридла і він її заслав у один із маєтків. Згодом Рогніда намагалася вбити Володимира. Коли він спав, вона замахнулася над ним мечем, і Володимира врятувало те, що прогримів грім і він прокинувся.

Володимир боровся за владу в Києві. В оточенні Ярополка знайшлися зрадники. Це допомогло Володимиру захопити владу. Ярополк був убитий, коли він з'явився у Володимира, щоб просити миру.

Перші роки княжіння Володимира були доволі кривавими. Він підкорив радимичів, завдав удару Волзькій Болгарії, згодом відвоював у поляків західноруські землі, Чарвенські міста.

Прийняття християнства

Заснувавши державу мечем, Володимир замислився над тим як її зміцнити внутрішніми зв'язками. І з цією метою Володимир вирішив запровадити нову релігію.

До Володимира Русь була язичницькою. На час княжіння Володимира більшість європейських народів уже прийняли

християнство, і християнські королі, князі, монархи з погордою дивилися на язичників, як на відсталі народи, тому прийняття нової релігії могло зміцнити авторитет держави серед інших монархів.

У літописі зазначено, що Володимир довго думав, яку релігію прийняти. До нього приїздили послы з інших держав і кожен радив свою релігію (Волзькі бояри прийняли – іслам, хозари – іудаїзм, послы від Папи – католицизм). Володимир вирішив розіслати послы до всіх країн, щоб вони подивилися та сказали, яка релігія ліпша. Коли послы повернулися, то вони сказали, що найбільше їм сподобалась грецька віра і Володимир вирішив прийняти християнство східного, візантійського або грецького обряду. Але він хотів це зробити так, щоб не звертатись до візантійських імператорів із проханням.

Йому випала така нагода. Приблизно **987** р. у Візантії розпочав заколот один воєначальник і імператори не могли його придушити. Вони звернулися по допомогу до Володимира. Він погодився, але поставив умови, щоб йому імператори прислали імператорський одяг, клейноди і свою сестру видали за нього заміж. Імператори погодились. Володимир послав шеститисячне військо, повстання придушили, та імператори не виконали обіцянки. Володимир розгнівався і вдарив по візантійських володіннях у Криму. Знайшовся зрадник (розповів про водопровід до міста) і Володимир здобув місто Херсонес (Корсунь) у **988** р. У Візантії знову збунтувався ще один полководець і імператори відправили в Крим, у Херсонес імператорські клейноди і сестру, але Анна поставила умову, що вона вийде заміж тоді, коли Володимир хреститься. Він хрестився і там відбулося обручення. Є свідчення, що Володимир хрестився ще до походу, інші – що він хрестився в Києві чи в Василькові. Одружившись із Анною, Володимир із військом, захопивши священників, повернулися в Київ. А Кримське володіння повернув Візантії. Повернення Візантії Херсонеса було помилкою Володимира. Володіння в Криму давало йому великі переваги на Чорному морі та в торгівлі.

Повернувшись у Київ, Володимир наказав поскидати всіх ідолів, а ідола Перуна наказав прив'язати до кінського хвоста і тягнути до Дніпра, а жителі повинні іти слідом і бити ідола палками. Наступного дня киянам було наказано зібратися біля Дніпра, роздягнутися, знайти у воду, а на березі стояли священники і читали

молитви. Так відбулося хрещення Києва. Подібним способом хрестили жителів інших міст. Але не скрізь так гладко, як у Києві. Літописець говорить: «*Новгород хрестили Путята – вознем, а Добриня – мечем...*». Так відбулося хрещення Русі.

Значення прийняття християнства

Прийняття християнства мало важливе історичне та культурне значення:

- зміцнювало державу, тому що всі молитви починались із того, що молилися за здоров'я князя та його сім'ї;

- зміцнило міжнародний авторитет Русі;

- сприяло розвитку культури;

- сприяло розвитку освіти. Для християнського богослужіння треба було вміти читати Біблію, і тому Володимир у Києві відкрив школу. В цю школу силою записували дітей бояр, воєвод, дружинників. Пізніше подібну школу в Новгороді відкрив син Володимира – Ярослав Мудрий;

- сприяло розвитку архітектури та малярства. Для християнського богослужіння потрібні храми і тому розпочинається їх будівництво. Храми будувалися за певними правилами – канонами. До цього часу на Русі не було кам'яних споруд, а тепер храми будували з каменю. У Києві Володимир збудував головний храм Богоявинську церкву, який отримав назву Десятинна церква, тому що на його будівництво й утримання князь витратив десятку частину своїх доходів. Десятинна церква була прикрашена фресками та мозаїкою;

- для християнства потрібні ікони, і тому на Русі розвивається малярство. З Візантії запрошували грецьких малярів, які прикрашали церкви фресками та мозаїкою;

- церковне богослужіння супроводжується співом, тому прийняття християнства сприяло розвитку музичного мистецтва, розвитку хорового співу.

Зміцнення держави іншими методами

Володимир зміцнив державу, запровадивши нову релігію та удосконаливши систему управління. До Володимира на місцях сиділи місцеві князі. Вони платили київському князю данину і за нагоди бунтували проти князя. Володимир поскидав місцевих князів, а на їхні місця розсадив своїх синів. Сини були більше схильні визнавати владу князя. Але згодом сини піднімали проти батька

повстання. Він зміцнював довіру між владою князя та народом. А для цього князь влаштував на княжому дворі пири. І на цей пир у будь-який день і час міг прийти купець, боярин. Ці пири були безперервні. В окремі дні пири влаштувалися у місті для простих людей: ремісників, селян, дрібних торговців. А тих, хто не міг прийти на пир через хворобу і каліцтво, князь наказував розвозити по домах м'ясо, рибу, хліб, мед, пиво, а також роздавати гроші.

І народ полюбив Володимира і забув його криваві справи. Народ назвав Володимира Великим ясным сонечком. У піснях та билинах Володимира прославляли.

Боротьба Володимира з кочівниками

Однак була справа, яку Володимир не зумів вирішити, – боротьба з кочівниками, з печенігами. Печеніги нападали на українські міста та села, грабували їх, палили, вбивали та забирали в полон людей. Рятуючись від кочівників, люди поступово залишали землі на півдні від Києва та переселялись в інші місця на північ. Це був небезпечний процес, тому що поступово руйнувалося головне вогнище української культури. Від печеніг загинув Святослав, вони одного разу розгромили Володимира. У Володимира були великі збройні сили і він міг перемогти печенігів, але чомусь не надав боротьбі з печенігами великого значення. Для захисту від печеніг він побудував укріплену лінію довжиною в сотні кілометрів уздовж річок Сула, Трубіж, Смородинка.

Помер Володимир Великий **1015** року під час чергового набігу печенігів.

Боротьба синів Володимира за владу

Узагалі Володимир не встановив порядку переходу влади. Вважається, що він хотів передати владу одному з молодших синів Борисові. Коли Володимир помер, то Борис був у поході проти печенігів. Найближче до Києва був **Святополк**, який і захопив владу (**1115–1119 рр.**). У народі його прозвали – Святополк І окаянний, він наказав убити братів: Бориса, Гліба, Святослава. Але проти нього піднявся **Ярослав** під приводом помсти за братів, а насправді за владу. Між Святополком і Ярославом розпочалася війна. Київ декілька разів переходив із рук в руки, але зрештою Ярослав розбив Святополка на річці Альта, і Святополк утік на захід у Карпати. Там Святополк захворів на манію переслідування.

Церква оголосила Святополка окаянним і прокляла його, але Ярославові не вдалося довго княжити одноосібно, проти нього піднявся ще один брат **Мстислав**. Це був воїн, подібний до діда Святослава. Мстислав підійшов до Києва, там Ярослава не було, але кияни його не пустили, тоді він пішов до Чернігова, зайняв Чернігів, тут підійшов Ярослав із військами і біля Чернігова під Листвином уночі відбулася битва. Мстислав розгромив Ярослава, але не став добивати його, а послав йому гінця з пропозицією розділити державу. Ярослав погодився. Ярослав отримав землі по правому березі Дніпра з Києвом, крім Полоцька. У Полоцьку засів син Рогніди – Ізяслав. Мстислав отримав землі по лівому березі Дніпра, столицею він зробив Чернігів.

Поділивши державу, брати княжили дружно, разом ходили в походи, але **1036** року Мстислав несподівано помер, а перед тим помер його єдиний син і тому землі Мстислава без війни перейшли під владу Ярослава.

Він продовжував політику свого батька Володимира. Перші роки він зміцнював державу, відвоював у поляків західні руські землі. Підкорив інші руські племена, завоював деякі землі в Прибалтиці, а далі війни не вів, намагався зміцнити державу іншими способами. Під час правління Ярослава був здійснений **1040** року останній похід русичів на Візантію. Похід був напіввдалий і справу з Візантією залагодили тим, що візантійський імператор видав свою дочку заміж за Ярославового сина – Всеволода (Мономаха). Сина Всеволода через Володимира називають Мономахом. Ярослав зміцнював становище держави за допомогою шлюбів, тобто синів женив на дочках імператорів і королів, а дочок видав заміж за іноземних королів і принців. Синів у нього було 6, а дочок – 3. Анна була дружина французького короля, Єлизавета – норвезького короля, Анастасія – угорського короля.

Під час правління Ярослава кочівники також нападали на Русь і Ярослав, як і Володимир, теж не зміг вести успішну боротьбу проти кочівників. Він також будував укріплену лінію. **1036** року печеніги здійснили останній і найсильніший набіг на Русь. Ярослав розбив їх біля воріт Києва. Після цього частина печенігів пішла у Західну Європу за Дунай, а частина попросилася оселитися на руських землях, і їх пізніше почали називати берендеї. На місці перемоги над печенігами 1036 року Ярослав побудував **Золоті**

ворота та Софійський собор. Ворота називали золотими тому, що вони зроблені з мідних листів. Софійський собор будували грецькі майстри, а їм допомагали руські підмайстри. Цей собор присвячений Божій мудрості – Софії. Софія була прикрашена мозаїкою і фресками. На фресках зображені сцени полювання, церковні сцени, сімейний портрет Ярослава Мудрого. Прикрашали собор майстри під керівництвом Олімпія. Ярослав розширив стіни, побудував нові укріплення, княжий палац.

За правління Ярослава у Софійському соборі була створена перша бібліотека. Сам Ярослав любив читати книги. Він закуповував книги у Візантії, наймав перекладачів і переписувачів і вони перекладали на руську мову та переписували. За любов Ярослава до книг і за те, що він у всьому наводив порядок його прозвали **Мудрим**. Ярослав, коли перебував у Новгороді, відкрив школу, де навчалось 300 дітей. Він не встановив порядку переходу влади. Фактично Ярослав розділив державу між синами, наказавши молодшим синам слухатися старшого брата, ну а Київським князем залишив старшого сина – Ізяслава.

Набіги половців і міжусобні війни

Спершу після смерті Ярослава 3 брати: **Ізяслав, Святослав і Всеволод** княжили дружно. Повідбиравши в своїх племінників землю, але у 1068 р. у південних Українських степах з'являються нові кочівники – половці. 1068 року половці здійснили набіг. Проти половців виступив Всеволод, він взяв дружину Ізяслава, але половці розбили Всеволода. Розбиті війська побігли в Київ, зібралось віче і почали вимагати від Ізяслава зброї та коней для нового походу. Ізяслав боявся давати народові зброю і народ почав громити боярські та купецькі двори. Випустили з тюрми полоцького князя, Ізяслав утік і з цього часу починаються міжусобиці.

Особливо міжусобиці посилювались під час правління Всеволода, який не дав Святославовим синам їх Батьківщину – Чернігівщину, і сини Святослава із зброєю в руках боролися за Чернігівщину. Водночас князі наймали половців, спершу половці приходили за запрошенням, коли їх наймали, а згодом – без запрошення, палили міста, грабували монастирі, людей вбивали і забирали в полон, продавали в рабство, витоптували поля. За війни та запрошення половців Олега **Святославовича** прозвали – *Гореславичем*. Народ страждав і переселявся на північ.

Любецький з'їзд

Із 1093 до 1113 р. київським князем був Святополк II, син Ізяслава. Святополк II і Володимир Мономах 1097 р. у м Любич зібрали всіх князів на з'їзд, щоб припинити міжусобну війну та розпочати боротьбу проти половців. На цьому з'їзді було вирішено, що володіння батьків переходять до дітей і ніхто не має права їх відбирати. Таке рішення сприяло припиненню міжусобиць, і було вирішено розпочати боротьбу проти половців. Організаторами боротьби з половцями були Святополк II і Володимир Мономах. І, починаючи з 1101 р., щороку князі ходили в походи на половців. Особливо вдалим були походи 1103, 1107, 1109, 1111 рр. і половці на деякий час присіли. Рішення Любецького з'їзду фактично юридично закріпило роздробленість Київської Русі. Час княжіння Володимира Мономаха – це останній злет могутності Київської держави. 1113 року Святополк II помер. Його смерть стала поштовхом до того, що кияни повстали та почали громити двори купців і бояр.

Причини повстання:

– при Святополкові II і ще до Святополка на Русі тривали міжусобні війни, а також відбувалися часті набіги половців. Через ці набіги і війни підвіз солі у Київ припинився і тому на неї зросла ціна. Однак монах Прохор почав роздавати сіль із монастирських запасів. Святополк II конфіскував ці запаси солі тому, що він мав вигоду з високих цін. І це викликало незадоволення народу;

– половці під час набігів палили міста та села і, щоб відновити господарство, селяни, ремісники, купці позичали гроші у багатих купців і бояр під високий лихварський відсоток. Цей відсоток був настільки великий, що повернути гроші було практично не можливо. Тому боржників почали перетворювати в залежних, вільні селяни на Русі називались **смердами**, а залежних селян почали називати **закупами**.

– Ще були селяни, яких перетворювали на рабів. Таких селян називали **холопами**. В кінці XI ст. на початку XII кількість смердів швидко зменшується. Водночас швидко зростає кількість закупів і холопів. І це також викликало незадоволення. І, коли Святополк II помер, у Києві виникло повстання.

Повстанці громили маєтки великих купців, бояр, духівництва. Щоб заспокоїти народ, київська знать вирішила запросити на київський престол Володимира Мономаха. Запрошення Мономаха

було порушенням рішення Любецького з'їзду. Але знать так вчинила тому, що В. Мономах мав у народі великий авторитет як справедливий князь і організатор боротьби проти половців.

В. Мономах, ставши великим київським князем, зробив так:

- знизив ціну на сіль;
- знизив лихварський відсоток;
- людей, які впродовж не менше 2 років сплачували лихварські відсотки, він узагалі звільнив від боргів;
- припинив процес перетворення вільних людей, смердів у закупів і у холопів.

Згодом ці закони Мономаха ввійшли в **1120** р. у збірник законів «*Руську правду*». Цей збірник почав називатись «**Статут Мономаха**».

В. Мономах майже повністю відновив колишню Київську державу. Під його владою знаходилось 75% колишніх Київських земель, якими володів Володимир Великий.

Маючи в своїх руках великі матеріальні ресурси та збройні сили, В. Мономах розпочав боротьбу з половцями. Він, а згодом його син **Мстислав (1125–1132 рр.)**, завдав половцям настільки сильних ударів, що вони відкочували з півдня українських степів за Дон і за Волгу.

Майже 40 років половці не нападали на руські землі. Половецькі жінки Мономахом лякали своїх дітей. Час правління В. Мономаха та його синів Мстислава та Ярополка (1132–1139 рр.) – це період останнього піднесення могутності Київської держави.

2.3. Устрій і господарство Київської Русі

Київську Русь характеризують як ранньофеодальну державу: стрімка її феодалізація відбувається за збереження помітних залишків родоплемінного ладу.

Серед них насамперед виокремлюють такі:

- збереження до XI ст. колективної власності на землю;

– збереження до X ст. (до адміністративної реформи Володимира Великого) племінних князівств;

– збереження таких форм родоплемінного ладу, як віче, народне ополчення.

Щоб зрозуміти, чим є Київська Русь, слід дати характеристику її економічного, соціального, політичного та етнічного устроїв.

Економіка

Загальноновизнаним є те, що Русь мала розвинені для свого часу продуктивні сили та ефективну економіку.

– Землеробство – провідна галузь практикувалася 2–3-пільна система. Основними зерновими культурами було жито, просо, ячмінь, пшениця, овес. Вирощували також бобові та технічні культури, городину. Із землеробських знарядь використовували переважно рало, плуг, соху.

– Скотарство – набуло значного поширення, особливо в степовій зоні. Розводили велику рогату худобу, коней, свиней, птахів.

– Ремесло – існувало до 60 спеціальностей. Найважливішими його галузями були: чорна металургія, гончарство, ткацтво, ювелірне та деревообробне виробництво.

– Торгівля – і внутрішня, і зовнішня – мала важливе значення в господарському житті. Експортували хліб, худобу, сіль, хутра, ремісничі вироби. Імпортували тканини, вино, прянощі, вироби мистецтва. У X ст. з часів Володимира Великого, з'явилась власна монета – золотники й срібляники. З XI ст. основною грошовою одиницею стає гривня – злиток срібла різної ваги (до 200 гр.)

– Допоміжні галузі – мисливство, рибальство, бджільництво, бортництво.

Соціальна структура

Суспільство Київської Русі еволюціонувало у напрямі до ранньофеодального, у зв'язку з чим відбувались відповідні зміни в його соціальній структурі.

У соціальній структурі давньоруського суспільства XI ст. можна виокремити такі основні групи населення:

– князі (представники правлячої та племенних династій), бояри (місцеві родовиті землевласники) та князівські дружинники. Володіли князівства та місцевими вотчинами;

– основна група – селянство (смерди), які спершу були вільними й економічно самостійними, але поступово потрапляли в економічну залежність від князів і бояр: платили їм данину, виконували примусові роботи;

– «холопи» – раби, яких використовували в домашньому господарстві;

– міщанство – становило чисельну верству. За приблизними підрахунками, у містах проживало до 15% усього населення. Найбільшими містами були Київ (до 50 тис. населення) і Новгород (до 30 тис.);

– духовенство – формується з прийняттям християнства.

Форма правління

Київська Русь була ранньофеодальною монархією: київський князь зосереджував у своїх руках усю адміністративну, воєнну, судову владу й управляв державою за допомогою найближчого оточення – особистої дружини, удільних князів (управляли підлеглими їм князівствами), намісників (управляли невеликими містами). Віче існувало як орган місцевого самоврядування.

Територіально-політичний устрій

Територіально Київська Русь не була єдиною та монолітною державою. Вона складалась приблизно з 15 удільних князівств, які характеризувалися значною самостійністю у внутрішньому житті. В оцінках територіально-політичного устрою Давньоруської держави існують розбіжності. Її називають і конфедерацією, і суперсоюзом, і співдружністю князівств.

До адміністративної реформи Володимира Великого (988 р.) влада в удільних князівствах належала місцевим племенним династиям, які протистояли київському князю в його прагненні об'єднати під своєю владою племенні князівства. Володимир же замінив племінних вождів своїми синами, вірними боярами, зміцнивши владу київського князя.

Етнічний устрій

Дискусійним в історичній науці є питання про етнічний устрій Київської Русі. Які етноси жили на території держави?

Радянські історики пропагували теорію, згідно з якою в Київській Русі сформувалася єдина давньоруська народність (спільна мова, культура, психічний склад), з якої після розпаду Київської держави, з часом утворилося три народи – український,

білоруський, російський. Це теорія була створена на угоду радянській ідеології і не має належного обґрунтування.

Єдиної давньоруської народності не було, вона не могла сформуватися ні до утворення Київської Русі, ні в період її існування тому, що:

по-перше, до об'єднання в одну державу східнослов'янські племена існували самостійно, вони знаходилися в різних природних умовах і відчували вплив з боку різних етносів.

по-друге, в період Київської Русі, в умовах панування натурального господарства, не було необхідних тісних контактів між населенням великої території держави.

2.4. Історичне значення Київської держави

Київська держава проіснувала з середини IX до середину XIII ст. її спадкоємцем було Галицько-Волинське князівство, яке проіснувало до середини XIV ст. Київська держава мала важливе історичне значення:

– вона була тією силою, яка допомогла нашому українському народові вижити та розвиватись в умовах постійних набігів кочових племен;

– Київська держава створювала умови для розвитку продуктивних сил нашого народу, а також для збереження та розвитку нашої культури;

– вона була тією ланкою, яка зв'язувала північ Європи, Скандинавію з Візантією, західну Європу з арабським сходом із Персією та Індією, територією Київської держави проходили 2 найважливіші торгові шляхи із півночі на південь, який називався «із варяг у греки», і з заходу на схід (частково шовковий шлях);

– Київська держава для Європи виконувала роль щита, який захищав Західну Європу від кочівників, аж поки сама Київська держава не пала під ударами татаро-монгольських орд наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIII ст.

Питання для самостійного вивчення

1. У чому полягає суть *Норманської теорії походження Київської Русі*?

2. *Погляд українських учених-істориків на походження Київської держави.*

3. *Охарактеризуйте князя Ігора та період його правління.*

4. *Княгиня Ольга як видатний державний діяч періоду Київської Русі.*

5. *Хто і коли хрестив Русь?*

6. *У чому полягають основні причини занепаду Київської держави?*

7. *Сформулюйте історичне значення Київської Русі.*

Теми рефератів

1. Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь – перша київська княжа династія.

2. Піднесення та розквіт Київської Русі.

3. Запровадження християнства на Русі та його значення.

4. Русь-Україна у період політичної роздробленості та боротьба князів за великокняжий Київський стіл.

5. Боротьба Русі-України з монголо-татарською навалою.

Словник термінів і понять

Варяги – назва сусідніх зі шведами вояків-вікінгів та полабських слов'ян Вагрії (балтійських слов'ян), що плавали із Скандинавії Дніпром до Константинополя.

Візантія – середньовічна держава, східна частина Римської імперії. У староруських і старослов'янських літописах також вживаються назви Християнське та Грецьке царство.

Золоті ворота – головна брама стародавнього Києва, пам'ятка оборонної архітектури Київської Русі, одна із найдавні-

ших датованих споруд Східної Європи, символ Києва. Свою назву одержали за аналогією із Золотими воротами в Константинополі (Царгороді).

Лихварські відсотки – це надання грошей у борг з умовою сплати відсотків під час погашення боргу.

Статут Мономаха – закони київського князя Володимира Мономаха, вміщені в розширеній редакції «Руської правди». Прийняли Статут представники вищої феодальної знаті у с. Берестові під Києвом після того, як В. Мономах став князем. Складається з 69 статей, що містять норми кримінального, цивільного та судового права.

Література

1. Аркас М. Історія України-Руси / М. Аркас. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 58–66.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. – 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – С. 3–41.
4. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: НТШ ім. Т. Г. Шевченка, 1993. – С. 7–12.
5. Кормич Л. І. Історія України: підручник / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – К.: Алерта, 2006. – 412 с.
6. Лановик Б. Д. Історія України: навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.
7. Михальчук П. А. Історія України: курс лекцій / П. А. Михальчук, І. П. Куций. – К.: Наші книги, 2007. – 480 с.
8. Полонська-Василенко Н. Д. Історія Русі / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – С. 41–65.
9. Світлічна В. В. Історія України: навчальний посібник / В. В. Світлічна. – К.: Каравелла; Львів: Новий світ, 2003. – С. 7–25.
10. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – С. 21–36.

- 3.1. *Галицько-Волинська держава як спадкоємець Київської Русі*
- 3.2. *Утворення Галицько-Волинського князівства*
- 3.3. *«Королівство Русі» Данила Галицького*
- 3.4. *Галицько-Волинська держава наприкінці XIII – всередині XIV ст., її занепад та історичне значення*

Галицько-Волинська держава (королівство Русі (лат. *Regnum Russiae*), що існувала в 1199–1349 рр., – складова історії Київської Русі та важливий етап державницької еволюції України. Наприкінці XII – першій половині XIII ст., після занепаду Київської держави, саме Галицько-Волинське князівство стало безпосереднім її спадкоємцем і продовжувачем державно-політичних, правових, релігійно-духовних, культурно-мистецьких традицій. Особливістю цієї держави було те, що, на відміну від багатоетнічної Київської держави, Галицько-Волинська охоплювала лише українські етнічні землі, а тому відзначалась значно більшою політичною консолідацією та вищим рівнем національної самосвідомості.

3.1. Галицько-Волинська держава як спадкоємець Київської Русі

У сучасній науковій літературі Галицько-Волинське князівство називають типовою середньовічною східноєвропейською державою. З-поміж численних середньовічних князівств державними утвореннями називають ті, які охоплювали велику територію,

провадили активну міжнародну політику, мали економічно та політично розвинуті міста, розгалужену мережу торгових шляхів, зокрема зовнішніх, багатогалузеве господарство, високопрофесійне ремісництво, чітко структурований управлінський апарат, кодифіковане право, офіційну державну релігію, певні титули правителів тощо. Саме ці ознаки здебільшого характерні Галицько-Волинському князівству, яке, оволодівши значною частиною давньоруської спадщини, на рубежі XII–XIII ст. стало міцним державно-політичним утворенням із володіннями, що територіально не поступалися Священній Римській імперії.

Галицько-Волинське князівство було одним із найбільших на період занепаду Київської Русі. До його складу входили Галицька, Перемишльська, Звенигородська, Тербовлянська, Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська та Берестейська землі, Пониззя (пізніше Поділля) а також територія між Східними Карпатами, Дністром і Дунаєм – Шипинська та Берладська землі, на яких згодом виникло Молдавське князівство). Галицько-Волинські володарі у різні часи тримали у васальній залежності такі князівства і землі: Київське (1203–1205, 30-ті роки XIII ст.), Турово-Пінське, Городельське, Чорну Русь, територію ятвягів (50-ті роки XIII ст.) на заході – території навколо Любліна (1244, 1302), частину Закарпаття (1262). Територія Галицько-Волинської держави сягала 320–330-ти тис. км². Його правителі вживали титули «великий князь», «король», «самодержець всієї Русі» і суттєво впливали на міжнародну політику. Відомо, що в них у певні періоди просили захисту вигнаний хрестоносцями з Константинополя візантійський імператор, Олексій III Ангел, а Папа Римський Інокентій III у 1254 р. пропонував князеві Данилу Романовичу унію з католицизмом і коронував його королівською короною, хоча унії не було досягнуто. Після коронації Галицько-Волинське князівство називалось королівством і, як спадкоємець Київської держави, стало продовжувачем києво-руських політичних і культурних традицій.

В історичній науці ще донедавна домінувала інша концепція, згідно з якою на руїнах Київської держави постало Володимиро-Суздальське князівство, а відтак – і Московське царство. Хоча видатний український історик М. Грушевський переконливо стверджував, що «Київська держава, культура, право були утвором одної народності, українсько-руської; володимиро-московська – другої,

великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., а потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємцем, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені».

Отже, для сучасної української історіографії вихідним є положення про те, що Галицько-Волинська держава є типовою східноєвропейською середньовічною державою, яка на етнічних українських теренах продовжила і розвинула державницьку традицію Київської Русі.

Джерела вивчення. Головним джерелом для вивчення історії Галичини і Волині, як і всієї княжої доби, є літописи (місцеві та іноземні) та описи подорожніх. Важливе значення мають нечисленні документи – грамоти.

Початковий період історії Волинського князівства та і Галичини періоду правління князів Ростиславичів описує «Повість минулих літ» та Київський літопис.

Найвагомішим із джерел є «Галицько-Волинський літопис», який створювався як офіційний державний документ, фіксуючи події між 1205–1292 рр. Показово, що автори літопису вважали Галицько-Волинське князівство повноправним спадкоємцем Київської Русі. У розумінні автора «Руська земля» – це Київ, Володимир, Галич, решта – інші краї. Так, розповідаючи про ганебну для Данила політику Батия після 1250 р., літописець пише: «О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає». Автор літопису часто вживає етнонім «руський» щодо самобутніх Галицько-Волинських звичаїв, а також словом «Русь» означає народ Галичини і Волині. Це підтверджує вислів про Данила, батько якого «був цесарем у Руській землі, який покорив Половецьку землю».

«Галицько-Волинський літопис», що поділяється на дві частини, розповідає в його першій частині про боротьбу Данила Романовича з угорськими та польськими загарбниками, а у другій – про розвиток Волині за князювання Володимира Васильковича. Літопис дає багатий матеріал про суспільні відносини і соціальну боротьбу в Галицькій землі та розвиток культури.

Суттєво, що в «Галицько-Волинському літописі», який написаний давньоукраїнською мовою, вживаються слова та вислови, що характерні лише українській мові. Це свідчить про посилення в ті часи процесів формування української мови, використання її в офіційних документах, яким, власне, і був Літопис. Історію воєнних і політичних подій Галицько-Волинської держави різнобічно висвітлюють іноземні хроніки, зокрема польські. Це хроніки Галла (XII ст.), Вінцентія Кадлубека (XIII ст.), Яна Длugoша (XV ст.) та ін. У чеських хроніках заслуговує на увагу Козьма Празький (XII ст.), з німецьких – Тітмар з Мерзбурга (XI ст.), з угорських – Янош Туроці (XV ст.), «Chronica Picta» та ін. Про останній період Галицько-Волинського князівства надають відомості польські літописи (Янко з Чарнкова, Траска, Малопольський літопис), чеські (Франтішек із Праги та ін.), угорські (Дубницька хроніка та ін.).

Важливу групу джерел становлять Грамоти – письмові документи адміністративного та дипломатичного значення. Хоча до середини XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві, грамоти не збереглися, але в літописі згадується про «печатника» Кирила (1241), який служив у княжій канцелярії Лева Даниловича, з іменем якого пов'язують створення першої частини літопису. В Галицько-Волинський літопис було вписано дві грамоти: Володимира Васильковича (1287) та Мстислава Даниловича (1289). В оригіналах збереглися грамоти лише останніх галицько-волинських князів – Андрія і Лева Юрійовичів (1316–1325), та Юрія II (1325–1339). Велика кількість грамот Лева Даниловича збереглася у списках XV–XVIII ст., хоча частина їх є підробкою. Збереглася значна кількість іноземних грамот, де висвітлюються зв'язки галицько-волинських князів із Польщею, Угорщиною, Римом та ін.

Першим істориком, який критично проаналізував джерела, був Д. Зубрицький, котрий опублікував 1837 р. «Нариси історії руського народу в Галичині (988–1340 рр.)». Згодом він видав також «Хроніку міста Львова» та «Историю древняго Галичско-русского княжества» у трьох частинах. У XIX ст. ґрунтовні дослідження з історії Галицько-Волинського князівства здійснили видатні вчені А. Петрушевич та І. Шараневич, які до своїх досліджень залучили неопубліковані до того часу західноєвропейські джерела. На підставі цих різноманітних матеріалів І. Шараневич написав «Історію Галицько-Волинської Русі від найдавніших времен до

року 1453» (Львів, 1863), яка на свій час була найліпшим оглядом подій цього періоду. Із середньовічної історії Волині першими найвагомішими дослідженнями стали монографії О. Андріяшева «Очерк истории Волинской земли до конца XIV ст.» (Київ, 1887) та П. Іванова «Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV в.» (Одеса, 1895).

3.2. Утворення Галицько-Волинського князівства

Історія Галицько-Волинської держави розпочинається у 1199 р., коли волинським князем *Романом Мстиславичем* було об'єднано Волинське князівство із Галицьким, які ще на межі X–XI ст. стали на шлях самостійного розвитку та започаткували державотворчий процес.

Галичина. На Галичина, яка відокремилась від Києва, наприкінці XI ст. відбувається економічне та політичне піднесення. Надзвичайно вигідне розташування, багаті природні ресурси, наявність стратегічно важливих торговельних шляхів із Західною Європою сприяють активізації внутрішньої та зовнішньої політики Галичини. Віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади та сприяла інтеграції галицьких земель, їх політичній консолідації, особливо з утвердженням влади *братів Ростиславичів* (із династії Рюриковичів) – правнуків Ярослава Мудрого – *Рюрика, Володара та Василька*.

Найстарший брат Рюрик Ростиславич володарював у Перемишльському князівстві, до якого входили землі над Сяном і Верхнім Дністром приблизно до р. Стрий. Василькові Ростиславичу належало Тербовлянське князівство, що включало Поділля, Буковину, східну частину Українських Карпат. На північ від Тербовлянського князівства було розташоване Звенигородське, яким володів Володар, котрий після смерті Рюрика став князувати й у Перемишлі. 1099 року він, спільно з Васильком тербовлянським, переміг військо угорського короля в битві під Перемишлем, що на деякий час зупинило напади Угорського королівства на Підкарпаття.

Син Володаря *Володимир* (якого літопис називає Володимирком) у **1144** році об'єднав Перемишльську, Теребовлянську, Звенигородську землі в єдине *Галицьке князівство* із столицею у місті Галич над Дністром. Лише у Звенигородському князівстві деякий час правив його племінник Іван Ростиславич (Іван Берладник), але у 1145 р. його було усунено і Звенигород перейшов під владу Володимирка.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло у період правління Володимиркового сина **Ярослава Осмомисла** (1152–1187), батька оспіваної у «*Слові о полку Ігоревім*» Ярославни. Його володіння сягали далеко на південь уздовж Дністра, аж до узбережжя Чорного моря. Особливу роль у економічному зміцненні князівства відіграли такі могутні водні артерії, як Дністер, Прут і Дунай, особливо у сфері міжнародної торгівлі. Відтак поживаються містобудівництво, могутнішають фортифікаційні системи. Княжа столиця **Галич** перетворюється на потужний торговельний, ремісничий, релігійний і культурний центр. У місті спорудили десятки величних палаців і храмів, з яких найбільше вражав монументальною величчю кафедральний храм Успіння Богоматері – центр Галицького єпископату.

Галицький князь *Ярослав Осмомисл* користувався великим авторитетом на міжнародній арені, підтримував дипломатичні взаємини з Польщею, Угорщиною, Німеччиною, а також із Візантією, Священною Римською імперією. В «*Слові о полку Ігоревім*» йдеться про могутність Ярослава: «Високо сидиш ти на своїм золотокванім престолі, підпер гори Угорські своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю... Ти відчиняєш ворота Києву, стріляєш з батьківського золотого престолу султанів у далеких землях». *Ярослава* заслужено іменували *Осмомислом* за його мудрість, бо він сам «за вісьмох мислить». Ці слова князь підтверджував своєю успішною різнобічною державницькою політикою. Він зумів зупинити угорську та польську агресію, укріпив місто міцними фортифікаційними спорудами, добре озброїв і вишколив військо. Показово, що «Великопольська хроніка» кінця XIII ст. називає державу Ярослава королівством. Після смерті Ярослава у Галицькому князівстві володарював його син *Володимир* (1187–1199), проти якого бунтувало місцеве боярство. Зі смертю Володимира припинилася династія Ростиславичів

і завершилось самостійне існування окремого Галицького князівства. Від **1199** року в Галичині утверджується влада **Романа Мстиславича** із роду Мономаховичів, який об'єднавши її із Волинню, започаткував півторастолітню історію могутньої Галицько-Волинської держави та нової правлячої династії – **Романовичів**.

Волинське князівство отримало назву від давнього політичного центру – *міста Волинь* на Західному Бузі, яке на початку XI ст. поступилось місцем новій столиці – *Володимир*, яке заснував і назвав своїм іменем київський князь *Володимир Великий* (Святославович).

Згодом він передав управління цим краєм *Всеволодові* – сину Володимира та Рогніди. У Володимирі було засноване єпископство, що сприяло зміцненню цього міста як визначного релігійного осередку, провідного центру духовності та культури всього західного регіону Русі. Серед інших волинських міст найбільшими були: Луцьк, Белз, Дорогобуж, Дорогичин, Червна, Пересопниця, Кременець.

Верховна князівська влада на Волині після смерті Ярослава Мудрого часто переходила з рук в руки допоки не утвердилась нова князівська династія, започаткована внуком Володимира Мономаха *Ізяславом Мстиславовичем*, який князував у Володимирі протягом 1136–1142 і 1146–1154 рр. Він, а згодом його син *Мстислав Ізяславович* боролися і за київський престол. Їх боротьба за зміцнення Волинського князівства не була легкою, оскільки в окремі періоди своєї історії володарі менших удільних князівств, передовсім князі, що сиділи в Луцьку, Пересопниці, Дорогичині, а в окремі періоди – також у Белзі, Червені провадили свою самостійну політику. Після смерті 1170 року Мстислава Ізяславовича Волинь була поділена між його синами: *Роман* почав князувати у Володимирі, *Володимир* у Бересті, *Святослав* у Червені, *Всеволод* у Белзі. Від 1173 р. на Волині утвердився у владі *Роман Мстиславич*, який своєю вмілою та рішучою політикою забезпечив об'єднання Волинських земель у єдине князівство. Його влада поширювалась також на Київ і частину правобережної України на захід від Дніпра. 1188 р. він намагався поширити свою владу на Галичину, коли бояри збунтувались проти князя Володимира Ярославовича, але остаточно йому вдалось заволодіти престолом у 1199 р. після смерті останнього. **Роман Мстиславич** став першим могутнім правителем

об'єднаної Галицько-Волинської держави, якою володарював до 1205 р.

Утворення об'єднаного Галицько-Волинського князівства з центром у Галичі стало подією великої історичної ваги, оскільки сформувався міцний політичний організм, що успадкував та продовжив державницьку традицію Київської Русі.

Важливою передумовою могутності цієї держави стали тісні економічні та культурні взаємини між Волинським і Галицьким князівствами, незважаючи на міжособні війни між окремими удільними володарями. До більшої консолідації цих двох князівств спонукала також необхідність протистояння агресії Польщі та Угорщини, а згодом – монголо-татар. Внутрішній політичній інтеграції нової держави сприяли потужні зусилля Романа Мстиславовича щодо подолання опору та здобуття підтримки впливових галицьких бояр, а також і багатого міщанства. Вдалі походи князя Романа проти Литви, Польщі, Угорщини, половців посилили його авторитет на міжнародному рівні та посприяли поступовому включенню нового державного утворення до західноєвропейської політики як самостійного суб'єкта.

У «Галицько-Волинському літописі» йдеться про особливу мужність, силу і рішучість князя, котрий *«одолів усі поганські народи, мудрістю розуму додержуючи заповідей Божих. Він бо кинувся на поганих як той лев, сердитий же був як та рись,...переходив землю їх як той орел, а хоробрий був як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха...»*. Прозорливість і безпощадність князя Романа у ставленні до ворогів і внутрішніх, і зовнішніх підтверджує його улюблене прислів'я, що слугувало життєвим гаслом: *«Не вбивши бджіл, не поласуєш медом»*.

Про політичну мудрість і прозорливість Романа Мстиславовича свідчать його намагання утвердити принцип сильної авторитарної влади та забезпечити дію механізму її спадковості від батька до сина. Князь Роман бачив себе авторитарним монархом аналогічно до тогочасної політичної структури у Західній Європі. Верховна влада у державі належала князю, який спирався на аристократичну верхівку – бояр, яка міцно закоренилась у Галичині. Між князем і боярами тривала постійна боротьба: князь намагався зосередити державні функції у своїх руках, а бояри – обмежити його владу. Змагаючись за абсолютну владу, князь Роман рішуче

розправився із бунтівниками, стративши їх, або відправивши на заслання. Водночас він опирався на підтримку вищої та найбагатшої верстви міщанства. Відповідно до зміцнення свого становища князь Роман прагнув посилення централізації влади, щоб запобігти політичній роздробленості та міжусобицям.

Показово, що автор «Галицько-Волинського літопису» охарактеризував Романа Мстиславовича, як сильного монарха, називаючи його *«царем на Русі», «самодержцем всея Русі»*. Важливо, що слово «самодержець» уперше в літописі застосовано саме до Романа Мстиславовича. Це свідчить про зміцнення автократичної влади великого князя, особливо після приборкання ним непокірних і бунтівних боярських угруповань та посилення свого впливу на Київ.

Хоча галицько-волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь, але династія Романовичів, яку започаткував Роман Мстиславович, майже 150 років утримувала українську державність, залишивши вагомий слід у національній історії.

На жаль, його передчасна смерть **1205** року в бою з військом краківського князя Лешка Білого біля Завихосту на Віслі обернулась трагедією не тільки для малолітніх синів, але й для України, яка на декілька десятиліть стала ареною кривавих міжусобиць та військової агресії войовничих сусідів – Угорщини та Польщі.

3.3. «Королівство Русі» Данила Галицького

Зі смертю *Романа Мстиславовича* розпочинається майже 30-річний період тимчасового розпаду єдиної держави та боротьби за галицький престол (1205–1238). У цей час знову посилилась смута галицьких боярських угруповань, які не допустили до влади Романової вдови та його малолітніх синів *Данила і Василька*. Боярська олігархія найбільше остерігалась встановлення абсолютної та спадкової монархії і не допускала навіть найменшого обмеження їхніх політичних прав і свобод. Свавільля бояр призвело до безпрецедентного порушення норм середньовічного права – оголошення

князем боярина Владислава Кормильчича (1213–1214). Керуючись вузькостановими інтересами, боярська аристократія своїми інтригами ініціювала втручання Угорщини та Польщі у справи Західної Русі, виявом якого було проголошення «королем Галичини та Володимирії» п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), одруженого з дворічною польською княжною Саломеєю (розпочата після цього воєнна окупація тривала від 1214 р. до 1219 р.).

У 1219 році галичани, намагаючись звільнитись від військової угорсько-польської окупації, звернулись до новгородського князя Мстислава Удатного (1219–1227), який за підтримкою повсталих міщан вигнав загарбників із Галича. Князь Данило Романович одружився навіть із його дочкою задля успадкування в перспективі князівського престолу. Однак Мстислав передав князювання не Данилові, а молодшому угорському королевичеві Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава Удатного. Врешті, після наполегливих зусиль і за підтримки міщан Романовичам вдалося утвердитися на Волині й розпочати активну кампанію за повернення також Галичини. До 1238 р. *Данило Романович* остаточно укріпився в Галичі, законно повернув собі спадщину батька та відновив державну єдність. Відновивши єдність, Галицько-Волинське князівство набирає сили та відвойовує втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином. Незабаром він знову поширює свій вплив на Київ, у якому залишає управляти свого воєводу Дмитра.

Князь *Данило Романович* виявився здібним дипломатом і державним мужем. Він зміцнив договором політичні зв'язки з Литвою, династичним союзом своєї сестри із польським князем Святополком Поморським поліпшив взаємини із Польщею. З тактичних причин він визнав протекторат нового угорського короля Бели IV. Згодом князь через династичні вінчання поріднився з двома правлячими домами в Польщі. Всі ці заходи Данило вживав задля піднесення свого міжнародного престижу та задля зміцнення авторитарної влади у Галичині.

До 1245 року *Данилові Романовичу* вдалося остаточно здолати опір боярства та міцно утвердитись на галицькому троні. Цьому сприяла його блискуча перемога в битві з військом угорського короля та його союзниками коло міста **Ярослава на Сяні**. **Ярославська битва 1245 року**, в якій Данило здобув славу

хороброго воїна та здібного полководця, надовго зупинила агресію угорських феодалів на північ від Карпат.

В особі Данила зійшов на політичну арену один із найвидатніших політичних діячів Русі. Він провадив свою діяльність у надзвичайно складних умовах і зумів досягти того, чого жоден до нього не зробив: у виснажливій боротьбі зі свавільним сильним боярством, Польщею, Угорщиною об'єднав усі землі, що ними володів Роман, нічого не втративши з батьківської спадщини, і розширив межі князівства на півночі та півдні. За допомогою брата Василька, вірного свого однодумця, він створив могутню державу, з якою рахувалися сусіди, поважав Папа Римський та європейські країни. Майже все українське населення було під його владою.

Зміцненню державної могутності й єдності Галицько-Волинської держави посприяла узгоджена політика князів Данила та Василька, які спільно і злагоджено правили у своїх землях, спрямовуючи зусилля на формування суверенної держави. Василько Романович успішно володарював на Волині, демонструючи братерську любов та гармонійну співпрацю у спільних держаних справах. Політична, правова, дипломатична та військова діяльність Данила та Василька Романовичів спрямовувалась на зміцнення політично-державної структури. Романовичі спирались на широкі кола населення і на ту частину бояр, яка прагнула державної консолідації. Їх підтримували і міські купці, ремісники, а також іноземні поселенці у найбільших містах (євреї, вірмени, німці та інші), які не були прихильниками боярської аристократії, але міцної князівської влади (монархічного типу). Вдосконалюючи державний апарат, прямуючи до спеціалізації його ланок, князі спирались на досвід сусідніх європейських країн.

Отже, союз князівської влади, боярства, що їй служило, і міської верхівки забезпечив такий варіант державного ладу, який значно більше відповідав потребам економічної, релігійної та культурної консолідації Галицько-Волинського князівства.

Унаслідок тісних контактів Галицько-Волинського королівства із Польщею, Угорщиною, іншими країнами Центральної Європи в соціально-політичному, економічному устрої держави з'явилися такі риси, яких не знали інші князівства Русі. Влада галицько-волинських князів була спадковою. Титул великого князя, якого були удостоєні Роман Мстиславович, Данило та Василько, згодом

замінюється титулом *«король»*, що був запозичений із Західної Європи. Вперше його було вжито стосовно угорських королів Бели III, Андрія II та Коломена, які впродовж нетривалого часу володіли Галичиною. Папа Римський, розпочинаючи з 1246 р., у своїх листах постійно титулує Данила та Василька Романовичів королями. Після 1253 р. літописець – сучасник Данила – теж називає його королем.

Найтрагічнішу сторінку в історії Галицько-Волинської держави становить монголо-татарська навала. Хоч перший руйнівний удар татар у 1240 році, коли після героїчної оборони був зруйнований Київ, обминув Галичину, але згодом хан Батий, облаштувавшись у Сарай і своїй Золотій Орді, став вимагати від князів поневолених земель Русі приїздити до нього у Сарай із даниною на поклін для одержання ярлика на право володіння в якості його васалів. Князь Данило, не маючи змоги дати належну відсіч силам Золотої Орди, які переважали, був змушений поїхати на переговори з ханом Батием у його столицю Сарай (поблизу гирла Волги). Хан прийняв короля Данила з почестями, але літописець стверджує, що ця поїздка означала для нього визнання залежності від Орди, а тому написав: *«О, гірша будь-якого лиха честь татарська!»*. Князь Данило був обурений і пригнічений своїм ганебним становищем васала, що лише стимулювало до ще більшого зміцнення своєї держави, а відтак активізувало і міжнародну дипломатію з створення анти-татарської коаліції західноєвропейських держав.

Не погоджуючись із своїм васальним становищем, князь Данило вдався до різних способів виходу з нього. Він посилив взаємини із Римським Папою Інокентієм III, щоб за його допомогою зорганізувати хрестовий похід володарів західних країн проти монголо-татар. За це сприяння Апостольської столиці в організації антитатарської коаліції європейських держав Данило пообіцяв церковну Унію з Римо-католицькою Церквою і визнання примату Папи Римського. З цього приводу між Данилом і Папою відбувалось активне листування, але оскільки план хрестового походу не було реалізовано, то і не відбулася Унія. Проте, незважаючи на марність спроби організувати монолітний союз проти монголо-татар, Папа Інокентій III таки надіслав Данилові королівську корону. Цей акт коронації, що офіційно відбувся **1253 року** у волинському місті **Дорогичині**, підніс на значно вищий рівень міжнародний престиж Данила як державного володаря.

Про важливість цієї події наголошує «Галицько-Волинський літопис»: *«Він прийняв корону від Бога, з Церкви Святих Апостолів, із вітара Св. Петра, від свого отця Папи Інокентія і від всіх єпископів»*. Данило обрав для коронації м. Дорогичин не випадково, а з політичним наміром, щоб підкреслити свої права на це місто, де свого часу переможно виграв битву з тевтонськими лицарями. Автор Літопису, розповідаючи про коронацію Данила, наголошує, що Папа Римський прислав *«послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан»*. Щоправда, західноєвропейські хроніки називали Галицьке-Волинське князівство королівством ще задовго до дорогичинської коронації, тому, надсилаючи Данилові корону, Папа лише підтверджував уже реально існуючий факт. Король Данило так, як і правителі тогочасних європейських держав, використовував вінець (корону), герб, печатку, прапор як ознаки монархічної влади.

Подальша діяльність Данила засвідчує, що його взаємини з Римом мали важливий політичний характер. Завдяки всім зусиллям і особистому дипломатичному хистові Данило зберігав свою відносну незалежність від Орди, з якою дуже обережно вирішував політичні питання, отримуючи час для гуртування сил для майбутньої вирішальної боротьби.

Саме тоді із стратегічною політичною метою король Данило розгортає цілеспрямовану містобудівельну діяльність, споруджує фортифікаційні укріплення міст, які мали стати, як зазначено в літописі, опорою *«проти безбожних татар»*. Літописець показує планомірний характер містобудівництва Данила та його брата Василька Романовича. З їх наказу були споруджені, розбудовані, перебудовані й укріплені міста-фортеці – Холм, Данилів, Крем'янець, Угровеськ та інші. До цих міст Данило запрошував *«сідлярів, і лучників, і тульників, і ковалів заліза й міді і срібла, і життя наповнювало двори навколо замку, поля і села»*. Ці слова у літописі стосуються Холма, але однаковою мірою вони показові для всіх інших новозбудованих міст. Фортифікаційна та будівельна діяльність Романовичів була дуже своєчасною та дала позитивні результати.

Водночас король Данило наполегливо шукає союзників для боротьби з ординцями. В 1254–55 рр. війська Данила, його брата Василька і сина Лева здобули ті міста, які були підневільними (Болохівські міста в районі Случі та Тетерева) і тоді, як загони хана

Куремси перейшли в контрнаступ, вони були відтіснені до своїх кочовищ. Однак у 1258 р. після наступу величезного війська Бурундая Данило та Василько були змушені розібрати укріплення найбільших фортець на підтвердження того, що вони «мирники» орди. Незважаючи на руйнівні татарські напади, Галицько-Волинська держава порівняно менше потерпіла, аніж східні князівства Київської Русі. Одразу ж після відходу Орди більшість міст були відбудовані та ще більше розбудовані.

Від середини XIII століття засновуються і нові міста, зокрема **Львів**, названий за ім'ям Данилового старшого сина Лева. Львів, що був заснований із нагоди одруження Льва Даниловича з угорською принцесою Констанцією у 1247 р., дуже швидко перетворюється на головне місто у галицькій частині держави. Як свідчать археологічні дослідження, місто Лева постало не на голому місці. Тут розкопано археологами культурний шар ще раннього періоду Київської Русі: кераміку, залізні, бронзові, скляні вироби тощо. Львів так, як і інші середньовічні міста, укріплюється могутньою фортифікаційною системою.

Протягом XIII–XIV ст. відбувався процес спеціалізації міст, зумовлений державними потребами. Поступово центральні міста характеризуються більшою кількістю функцій, ніж це було в добу Київської Русі. Одночасно вони були важливими торговими й ремісничими центрами, укріпленими фортецями, адміністративно-господарськими та релігійно-духовними осередками. Управління Галицько-Волинського королівства було дуже ефективним щодо містобудівництва. Міста виконали функцію неприступних фортець, стали твердинями під час зіткнень із татарами і войовничими сусідами у прикордонній зоні.

На підставі історичних документів і топографічних назв можна припустити, що третина або й більше сьгодні існуючих українських населених пунктів виникли не пізніше доби Галицько-Волинського князівства. Серед міст-фортець цього часу відомі Верещин, Столп'є, Комов, Угровськ, Белз, Орельськ, Ухань, Камінець, Збараж, Любачів, Городок, Толмач. У 20–30-х роках XIII ст. з'являються добре укріплені фортеці в Холмі, Луцьку, Кременці, Данилові, Колодяжині, Ізяславлі та інших містах. Наприкінці князювання Данила система фортець на Галичині та Волині була остаточно сформована.

Що ж до політичних досягнень Данила як правителя об'єднаного Галицько-Волинського князівства дуже важливо наголосити на державному аспекті, саме у справі подальшого державно-національного самоствердження Українського народу. Король Данило переніс на Захід, в Галичину, традиції Київської Русі-України, всіляко підтримуючи значення Києва, як «матері городов руських» і колиски Українського Православ'я, чим забезпечив спадкоємність державницьких, духовно-релігійних традицій, підтримав історичну тяглість єдиної киево-галицької культурної спадщини. Він дипломатично успішно сформував взаємини із татарською Ордою, яка загрожувала поневоленням та конституційною перебудовою Русі-України, втратою нею будь-якого права на власну суверенну політико-державну діяльність. Король Данило вмілою дипломатичною діяльністю посилив міжнародний авторитет своєї держави, налагодив плідні взаємини з Римом, за що був коронований Папою й отримав титул короля. Це дає змогу вважати короля Данила одним із найвидатніших правителів Русі-України. І саме так його оцінює вся подальша історіографія України.

Його діяльність має недоліки: він не зміг організувати широкого союзу руських князів проти татар, дозволив кочівникам себе дурияти. Він завжди був відважним, безстрашним і водночас великодушним та гуманним, людиною високої культури та енергії. Своєю діяльністю Данило Галицький заклав основи наступного майже столітнього існування Галицько-Волинської держави.

3.4. Галицько-Волинська держава наприкінці XIII – всередині XIV ст., її занепад та історичне значення

Внутрішня децентралізація. Після смерті *Данила Романовича* (1264 р.) Галицько-Волинське королівство переживає певну внутрішню децентралізацію. Найважливіше те, що після смерті короля Данила Галицько-Волинська держава не розпалась, а його спадкоємці гідно продовжили закладену ним великодержавну лінію політики та зберегли державну єдність ще на століття.

На Волині ще до 1270 року правив старший брат Данила – Василько, який передав княжий престол своєму синові **Володимиру Васильковичу (1270–1289)**. На Галичині князував син Данила – **Лев I (1264–1301 р.)**, який після смерті батька успадкував Львів і Перемишль, а згодом утвердив свою владу і на Волині. Після Володимира Васильковича на Волині протягом **1289–1292 рр.** володарював молодший брат Лева **Мстислав Данилович**. У період їхнього правління не відбувались якісь величні військові події, але цей час характеризувався високими духовними та культурно-мистецькими здобутками. Князь **Володимир** здобув славу видатного культурного діяча, освіченого та вченого правителя, якого літописець називає великим «*філософом*» і «*книжником*», «*якого не було перед ним у цілій землі і по нім не буде*». Він був побожною, гуманною та мирною людиною, мало воював, але багато будував міст, палаців, церков, дбав про благо народу, опікувався бідними та вбогими. Він турбувався про освіту, багато читав, сам переписував книжки і зібрав численну бібліотеку. При дворі князя *Володимира Васильковича* існувала велика книгописна майстерня. Як розповідає літописець, князь щедро пожертвував церквам у своїх містах та єпископським храмам інших князівств. Так, серед дарів літописець описує 36 книг – дуже вартісних і високохудожніх, оздоблених тисненими шкіряними оправами, золототканими тканинами, дорогоцінними металевими накладками, кольоровими мініатюрами тощо. Всі ці розкішні оправи виготовлялись місцевими ремісниками та художниками. При дворі князя Володимира було завершено написання другої частини «*Галицько-Волинського літопису*». На жаль, із завершенням написання цього Літопису значно скупішими стають документальні свідчення про останні десятиріччя існування Галицько-Волинської держави, а відомості про події з інших джерел є неточними та спорядичними.

Наприкінці XIII століття після смерті волинських князів Романовичів з утвердженням влади **Лева Даниловича (1264–1301)** над усім князівством відновлюється єдність і цілісність Галицько-Волинської держави. **Лев I** гідно продовжив державницьку політику свого батька Данила, а тому, поправу, його називають найбільш «*енергійним і здібним*» із династії Романовичів. Він був талановитим воїном і дипломатом, який рішуче відстоював національні інтереси, підтримуючи дипломатичні зв'язки із Угорщиною,

Чехією, Литвою, Тевтонським орденом, Ватиканом. Водночас він успішно і, коли потрібно було, то зі зброєю, здійснював експансію, завойовуючи нові території. За підтримки чеського короля Вацлава II князь відвоював від Польщі Люблінську область, а від Угорської держави Закарпатське підгір'я із Мукачевим, де проживало етнічне українське населення. У послабленій внутрішніми усобицями Литві Леву I вдалося посунути північний кордон своєї держави аж за Нарев. Саме за правління князя *Лева Даниловича* територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію. Про могутність держави, високий ступінь організованості управлінського апарату свідчить, зокрема те, що Лев Данилович здійснював доволі точні підрахунки чисельності населення і його втрат від постійних монголо-татарських набігів.

Із державницьких міркувань у 1272 р. Лев I переніс столицю своєї держави із Галича до Львова – міста, яке на всі подальші століття відіграло роль провідного політичного, духовного та культурного центру України. Але темною плямою, яка мала негативний вплив на подальшу історичну долю Галицько-Волинської держави, стало підступне отруєння *Левом* свого брата *Шварно* (останній у 1267 році отримав литовський трон від князя Войшелка, який був одружений на сестрі Шварно). Після смерті *Шварно у 1269 р.* литовський трон посів Тройден і відтоді Литовське князівство було назавжди втрачене для династії Романовичів.

У відносинах із Золотою Ордою Лев Данилович, на відміну від батька, провадив більш угодовську політику, сплачуючи данину Сараю і підтримуючи монголо-татарів у походах на Польщу та Литву.

На початку XIV ст. одноосібним правителем Галицько-Волинської держави став **Юрія I Львович (1301–1308/1315)**. Він як гідний наступник свого великого діда – короля Данила – забезпечив єдність і могутність Галицько-Волинської держави. Про авторитарні амбіції Юрія I свідчить те, що він, як і Данило, вживав королівський титул, іменуючи себе «*королем Русі*», тобто, Галицької землі та «*князем Володимирії*» (Волині). Показово, що поряд із назвами Галичини та Володимирії в титулі згадується саме Русь. На офіційних документах він використовував королівську печатку, яка підтверджувала королівський титул і назву держави – Русі. **Юрій I** доклав багато зусиль і йому вдалося у **1303** році домогтися

від Константинопольського патріарха заснування окремої **Галицької митрополії**, до якої входило декілька єпархій – володимирська, луцька, перемишльська, турівсько-пінська (перед тим вся Русь входила до однієї митрополії – Київської). Це дало змогу Православній Церкві у Галицько-Волинській державі отримати самоврядність і звільнитись з-під влади Київського митрополита, кафедра якого у 1299 р. була перенесена із Києва у Володимир-на-Клязьмі (останній титулував себе «*Митрополитом Києва і всієї Русі*»). Відтак Галицька митрополія безпосередньо підпорядковувалась Вселенському Константинопольському патріархові, що дало змогу зберегти непорушними традиції саме Київського (українського) православ'я та допомагало захищати політичну незалежність українських земель. Утворення окремої Галицької митрополії перешкоджало політичним інтригам Володимиро-Суздальських, а пізніше московських князів. На княжій печатці Юрія I означений латинською мовою титул «король Малої Русі». Як зауважує М. Грушевський, «ця назва пішла саме з того часу із Західної України, коли було засновано окрему митрополію: греки стали по цім називати стару Київську митрополію, до котрої належала східна Україна і північні великоросійські землі, «Великою Росією», а землі Галицької митрополії – «Малою Росією»». Із занепадом Галицько-Волинської держави і польсько-литовською експансією були обмежені автономні права Української Православної Церкви.

Король Юрій I не провадив войовничої зовнішньої політики, підтримував мир і через компромісну політику поступився зміцнілій польській державі Люблінською землею (1302). Добу правління Юрія I вважають найбільш спокійною та благодатною, коли процвітала економіка, торгівля і посилювався міжнародний престиж королівства Русі. Польський літописець зазначає, що Юрій був могутнім і добрим правителем, коли «земля тішилася під його пануванням спокоєм і достатком». У пізніші часи цю добу називали «золотою добою» світлості, багатства та слави Галицько-Волинської держави.

Після смерті **Юрія I** (через відсутність достовірних джерел, датою смерті вважають 1308/1315) влада перейшла до його синів **Андрія і Лева (1308 (1315) – 1323)**, які правили Галицько-Волинською державою спільно і як спадкоємці традицій Київської держави, титулувалися «*князями всієї Русі*». Показово, що Андрій

і Лев Юрійовичі, а також останній правитель Галицько-Волинської держави Юрій II підкреслюють у своїх титулах, що вони є володарями «божою милістю землі Руської, Галицької і Володимирської». Такий акцент у титулі на божественній природі влади, що був характерний для європейських середньовічних держав, додатково посилював князівську владу, яка, спираючись на божественне походження, ставала більш авторитарною. Під впливом західної геральдики у цей час у Галицько-Волинській державі з'являються деякі зміни у печатках князів Лева та Андрія Юрійовичів. Вони почали використовувати печатку з левом поверненим вліво, що стоїть на задніх лапах із піднятим догори хвостом.

Лев II і Андрій доклали неабияких зусиль для утримання високого міжнародного авторитету держави. Особливо зміцнились взаємозв'язки із польським королем Володиславом Локетком. Цей союз був необхідним для протидії Литві, політика якої ставала дедалі агресивнішою. Але, незважаючи на ці дипломатичні зусилля, запобігти територіальним втратам не вдалося, бо Дорогичинська і Берестейська землі відійшли до Литовського князівства.

На міжнародній арені Галицько-Волинська держава за Андрія та Лева Юрійовичів орієнтувалось і на союз із Тевтонським орденом. Це було надто важливим і для розширення торгівлі з Балтикою, і для запобігання агресивному натиску Литви на північні райони держави. Збереглися документальні підтвердження таких союзницьких відносин із Орденем, зокрема грамота Андрія та Лева, датована 1316 роком про зобов'язання галицько-волинських князів сприяти їх захисту від Золотої Орди.

Міжнародна політика галицько-волинських князів утверджувала їх престиж для Угорських володарів. Як володарі Карпатської Русі, вони були навіть кандидатами на угорський королівський престол до того часу, як Карл-Роберт Анжуйський (1307–1342) у тривалій боротьбі не виборов угорську корону і згодом не прилучив Мукачево і закарпатські землі до Угорщини. Вагомими були зусилля Андрія і Лева щодо послаблення залежності від Золотої Орди, особливо в європейському контексті. Незважаючи на те, що Галицько-Волинське князівство формально змушене було визнавати залежність від Золотої Орди, фактично воно провадило самостійну зовнішню політику. Так, у листі до Папи Римського польський король Владислав Локетка називав їх «непереможним щитом

проти жорстокого племені татар». Князі Лев II і Андрій здійснювали походи проти татар і ймовірно, що в одній із битв князі загинули одночасно, хоча точні обставини їхньої смерті є невідомими.

Занепад Галицько-Волинської держави. Оскільки жоден із братів не мав синів, то зі смертю *Андрія та Лева Юрійовичів* у **1323** припинилась і династія Романовичів. Ще близько двох років претендентів на князювання в Галичині та Волині не було, доки у **1325** р. боярська аристократія посадила на галицький престол **Болеслава** – сина їх сестри Марії і мазовецького князя Тройдена. Хоча Болеслав був католиком, але він прийняв православ'я і князував під іменем Юрія II. Влада **Юрія II (1325–1340)** була під сильним впливом боярської аристократії, які постійно чинили свій політичний тиск. Князівство провадило активну зовнішню політику в Східній і Центральній Європі. Але для **Юрія II Болеслава** зовнішньополітичні обставини не були сприятливими через зміцнення внутрішньої централізації та посилення агресивних планів сусідніх держав – Польщі, Угорщини та Литви, незважаючи на те, що завдяки компромісу правителів цих держав із галицькою боярською верхівкою 14-річний княжич Болеслав і посів галицький престол. В умовах загрози антиукраїнського польсько-угорського союзу, Юрій II шукав підтримку в Тевтонського Ордену і, навіть, Золотої Орди. Для протидії агресивним сусідам Галицько-Волинське князівство неодноразово укладало союзи також із Католицьким Римом і Тевтонським Орденом.

Відносини з Польщею під час правління Юрія II досягли піку напруженості. Опираючись на підтримку татар, він намагався повернути Люблін – місто, яким володіли князі Данило та Лев I. У цих умовах потреба зміцнення союзу з Литвою спонукала Юрія II до шлюбу з дочкою литовського князя Гедиміна – Євфимією. За свідченнями деяких істориків, його донька одружилась із Любартом – сином Гедеміна. Не маючи синів-спадкоємців, Юрій II мав намір саме Любарта проголосити «князем у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі».

Внутрішня політика князя Юрія II загалом опиралась на ті ж принципи, які були закладені його могутніми попередниками. Але відчутно впливали і ті державно-політичні форми й правові вимоги, які були актуальними для західно-європейського Середньовіччя. Згідно з документальними свідченнями, Юрій II титулувався –

«божою милістю князь Русі» (1325), або *«божою милістю уроджений князь всієї Малої Русі»* (1335).

Юрій II свою внутрішньополітичну діяльність спрямовував на поліпшення добробуту, розвиток торгівлі та процвітання міст, яким надавав різні привілеї та право самоврядування, так зване **Магдебурзьке право**. Про це свідчать збережені в архівах до цього часу деякі його укази та заходи. Так, для пожвавлення містобудівництва, економіки та торгівлі князь запрошував до міст німецьких, польських і чеських колоністів, надаючи їм привілеї і забезпечуючи право на рідну віру. Сформувавшись у XIII ст. у німецькому місті Магдебурзі, воно передбачало право міст на самоврядування, власний суд, земельну власність та звільнення від феодалних повинностей. Першими на українських землях його отримали міста – Сянок (1339), Львів (1356), Кременець (1374), Київ (1494–1497), Станіслав (1663).

Задля зміцнення князівської влади Юрій II домагався підтримки багатих бояр, які ставилися до нього вороже через його католицьке минуле і надто відверту підтримку в містах католицьких поселенців. Значно більшу підтримку князь мав у міщанства, союзом із якими він прагнув послабити позиції боярства. Очевидно такий напрям внутрішньої політики князя Юрія викликав протистояння з боярами, які, підбурювані ще польськими впливами, здійснили замах на життя князя. Внаслідок боярської змови у **1340** р. Юрія II було отруєно на бенкеті у Володимирі-Волинському. Відтак на прихильників князя у найбільших містах розпочалися гоніння та переслідування, що завдало руйнівного удару і згодом призвело до занепаду Галицько-Волинської держави.

Пришвидшили занепад Галицько-Волинської держави відсутність міцної централізованої княжої влади та надмірно сильні позиції боярської аристократії у політиці. Після смерті останнього повновладного правителя князя Юрія II Болеслава Тройденовича, розпочався тривалий конфлікт між сусідніми державами за галицько-волинську спадщину. 1349 року Галичина була поступово захоплена сусідньою Польщею, Волинь – Литвою. Галицько-Волинське князівство перестало існувати як єдина політично ціла одиниця.

Отже загибель останнього князя *Юрія II Болеслава* стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської держави, яка поринула у тривалу виснажливу боротьбу із войовничими

сусідами, гострі внутрішні уособиці, братовбивчі конфлікти. 1340 року галицько-волинськими землями володів син Гедиміна – Любарт (1340–1349), який був одружений із донькою Юрія II. Але його влада поширювалась лише на Волинь, тоді як у Галичині була більш номінальною, бо фактично належала місцевим боярам на чолі із Дмитром Детьком, котрий мав титул «старости й управителя Руської землі». Хоч Дмитро Детько утримував політичну незалежність Галичини протягом 9-ти років, але польський король Казимир III вперше у 1340 здійснив завойовницький похід у Галичину, напавши і пограбувавши Львів (пограбував княжий палац на Високому Замку, звідки вивіз «дві корони величезної вартості, оздоблені дорогоцінними каменями та перлами, а також мантию і трон»). У 1349 р. король Казимир III здійснив повторні військові походи, завоювавши Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста. У 1366 році до Польщі також відійшли Холмська та Белзька земля. Після смерті Казимира в 1370 р. Галичина тимчасово опинилась під владою Угорщини. У певні періоди (1372–78 та 1385–87 рр.) тут правив васал угорського короля сілезький князь Володислав Опільський, який у титулі вказував: «З ласки Божої Володар і Спадкоємець Руської землі». Він прагнув суверенної влади і навіть карбував у Львові монету із гербом Галичини та власним ім'ям. Але у 1387 р. внаслідок польської інвазії за короля Ягайла остаточно було приєднано Галичину і Холмщину до Польської держави із збереженням назви «Королівство Русі». Більша частина території – Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина – поступово ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Закарпаття відійшло до Угорського королівства, а частина земель між Дністром і Прутом, територія сучасної Буковини опинились у складі новоутвореного Молдавського князівства. Показово, що в устрої та правовій системі Молдавського князівства, як і Великого князівства Литовського, було перейнято чимало традицій, які сформувались у Галицько-Волинській державі.

Політичний і громадський устрій Галицько-Волинської держави був такий, як і в Київській Русі, хоча в організаційному й структурному аспектах він виявляв багато спільних ознак із сусідніми європейськими середньовічними державами. Розгалужений державний апарат на чолі із князем виконував управлінські й військово-адміністративні функції. Державна управа – це і законодавст-

во, політика, суд, призначення і збирання податків – належали до повноважень князя, який правив авторитарно, опираючись на свою дружину, яку оплачував із власної казни. Дружинники разом із багатим боярством були аристократичною верхівкою, яка чинила вирішальний вплив на управління державою. Князь на раді із боярами встановлював усі закони та правила громадського життя, був суддею у всіх справах, сам судив, накладав податки, встановлював їх розміри, доручав слугам і дружині їх збирати. Посадники та воєводи на місцях виконували розпорядження князя, турбувались про економічний розвиток, оборону і внутрішній порядок.

Княжа управа і право захищали передовсім інтереси боярства, багатих міщан і лише у виняткових випадках чинили певні поступки простому людові. Рада бояр відігравала в різні періоди то більшу, то меншу роль у налагодженні внутрішньополітичного життя, хоча законодавчого оформлення вона не мала. У княжих грамотах постійно згадуються бояри як радники князя, як аристократія, що домагалась більших прав. Про великий вплив боярства свідчить «Галицько-Волинський літопис», в якому літописцем зазначено, що «галицькі бояри називали Данила князем, а насправжки самі в своїх руках держали всю землю». Захопивши Галич, Данило Романович «раздав городи боярам и воєводам и бяше корма у них много». У Галицько-Волинській державі з'являється прошарок служивого боярства, яке володіло землею на правах феода (умовного володіння). Ця система була упорядкованою, бо навіть великі феодали роздавали землю своїм васалам. Галицьке боярство сформувалось у справжню аристократичну верству, яка поповнювалась збіднілими князями, які ставали на службу до галицьких князів і звалися «служебники князями». Але, як відомо, боротьба боярства за владу часто спричиняла трагічні наслідки.

Що ж до громадянства, то в своїх нижчих верствах воно було безправним і втручалось до управління державою лише у разі найбільшої потреби, збираючись на віча. Князі признавали за вічем право в окремих випадках розбирати і слухати справи, пред'являти вимоги до князів, якщо вони нехтували нагальними потребами громадянства, але реально князі не забезпечували виконання цих вимог. Віче було виразником прагнень не усього громадянства, а його вищих верств, особливо заможного міщанства. Простий люд – хлопи, челядь, наймити, закупи – були безправними і залеж-

ними від багатих верств. Відомо, що у 1209 р. віче Берестя запросило на князювання вдову Романа Мстиславича Ганну з молодшим сином Васильком; у 1229 р. жителі Галича підтримали князювання Данила; у 1231 р. Данило, заручившись підтримкою міщан Галича, придушив боярську смуту. Однак пізніше згадки про віче зникають, що свідчить про занепад цього елемента політичної структури. Як і в Західній Європі, віче поступово еволюціонує у систему міського самоврядування, закріплену *Магдебурзьким правом*.

Через органи міського управління князі захищали інтереси свого народу передовсім від зазіхань чужоземців, особливо на їхні релігійні права, а також від економічного, інтелектуального і культурного визиску. В умовах самостійного державного розвитку князі, бояри, міщанство та церква були однотайними щодо економічного зростання та зміцнення національної культури. М. Грушевський наголошує, що саме в цьому сенсі князі стояли на тій же народній основі, що і просте громадянство, що консолідованими засобами й силами держави й народу творилась національна культура. І ця культура завжди слугувала потребам держави, утверджуючи її престиж у світі. У княжу добу освіта, школа, письменство, мистецька творчість розвивались згідно з потребами нової релігії – християнства, яке акумулювало традиції не лише візантійські, але й латинські, що вільно проникали із Католицького Заходу. Освічені люди, знавці іноземних мов, працювали в князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, здійснювали дипломатичне листування.

Економіка, торгівля міжнародні зв'язки. Галицько-Волинська держава відіграла важливу роль у загальноєвропейській економічній і торговельній системах. Її економічну основу становило велике землеволодіння, яке завдяки великій родючості землі, забезпечувало більшу частину доходів сільськогосподарською продукцією. Джерелом збагачення слугували й різноманітні адміністративні збори, пов'язані із збиранням прибутків з доходів від землі, т. зв. «кормлення».

Головною робочою силою у маєтках були «люде невільні» та напіввільні (які не мали права вільного переходу). Вільні селяни (смерди) називалися під польським впливом кметами. Вони поділялись на данників, які платили дань князеві й боярам і на

службових, які виконували різні службові повинності на користь земельних власників.

Наприкінці XIII ст. на території Галицько-Волинської держави з метою захисту від татарської навали інтенсивно розбудовувались міста. Очевидно, це було пріоритетом у діяльності всіх правителів. Якщо тоді більшість міст Київщини та Чернігівщини були в руїнах після навали монголо-татар, численне галицько-волинське населення розбудовувало старі та закладало нові міста, успішно займалося ремісництвом та торгівлею, освоювало нові види господарства, розробляло соляні родовища тощо. Важливе значення мало і те, що держава, заснована князем Романом, розвивала торговий шлях Буг–Дністер, який успішно замінив Дніпровську артерію, а також оволоділа частиною Балтійсько-Чорноморської торгівлі. Сухопутні торгові шляхи спрямовувались переважно на Захід і мали важливе значення у загальноєвропейській торговельній системі. Через наші простори пролягав значний відрізок одного з двох шляхів «з *варяг у греки*». Про її інтенсивність свідчить розгалужена система мостів, численні колонії іноземних поселенців у містах. Ще в часи Київської Русі велась торгівля із європейськими державами, але із занепадом Києва посередницьку роль у торгівлі між Заходом і Сходом перехопила Галичина. Сюди прибували купці із різних країн, які продавали свій крам і закупували продукти сільського господарства, ремісництва тощо. Особливо поживалась торгівля з Польщею, Литвою, Угорщиною, Німеччиною, Чехією, Саксонією, Фландрією та ін.

Своєю чергою, торгівля стимулювала розвиток ремісництва, яке досягло високого рівня. Письмові джерела фіксують 23 види ремісничих спеціальностей, хоча відповідно до археологічних матеріалів, їх кількість становить майже 60. Заохочувала розвиток ремесел політика всіх князів, які шукали і підтримували талановитих майстрів. Наприкінці XIV ст. утверджується цехова система об'єднання ремісників аналогічна до європейських форм організації ремісників. У містах, де осідають колонії німецьких поселенців, поширюється німецьке право, запроваджуються західні порядки у сферу управління і права. Галицько-Волинський літопис подає численні звістки про політичні і культурні взаємозв'язки із Західною Європою, засвідчуючи добру обізнаність із їхнім устроєм та правилами життя.

Звідси значне посилення духовного та культурного впливу католицизму, до якого ставились більш толерантно, ніж на східних землях. Показово, що в «Галицько-Волинському літописі» немає ворожості та не акцентується на особливій різниці між християнами грецького і римського обрядів, навпаки відчутне пошанування і шанобливе ставлення до Папи Римського. Галицько-Волинські князі так же, як і київські, перебували у династичних зв'язках із різними аристократичними династіями Європи. При князівських дворах існували латинські канцелярії для зносин із західними державами, а правителі мали латинські печатки. Набуває широкого вжитку і латинська мова – мова міждержавних дипломатичних зносин європейських країн, Римо-католицької Церкви, освіти, писемності, науки. Галицько-волинські володарі водночас у своїх офіційних документах, грамотах зазначають власну національну приналежність, послідовно і твердо відстоюють рідну православну традицію, титулюючи себе «князями Русі», спадкоємцями Київської держави. М. Грушевський зазначає, що в «Галицько-Волинському літописі» помітний високий рівень національної свідомості його авторів, які охоче оповідають про все те, чим Русь захоплює чужинців – чи багатством своїх міст, чи красою і величчю Данилового війська, чи славою своїх князів, їх освіченістю, релігійністю і подвигницькою діяльністю.

На жаль, занепад Галицько-Волинської держави, як і Київської, не дав повноцінно розвинути українській нації, самоствердитись державі, бо цей державотворчий процес був зупинений несприятливими зовнішніми обставинами та внутрішніми уособицями. Отже, до кінця XIV ст. Галицько-Волинська держава, ця друга держава на українській землі, спадкоємець Київської Русі, що об'єднувала значну частину української етнографічної території, перестала існувати як єдине ціле.

Підсумовуючи, важливо акцентувати, що княжа доба посідає особливе місце в національно-державній історії України. Галицько-Волинська держава, як спадкоємець Київської Русі, протягом ще ста років після занепаду Києва слугувала опорою української державності. Галицько-Волинське князівство започаткувало створення могутньої, етнічно однорідної української держави з добре розвинутою економікою, що характеризувалась продуктивним сільським господарством, успішною внутрішньою і міжнародною

торгівлею з широкою мережею торгових шляхів, що пролягали на схід і захід, північ і південь, від Балтійського до Чорного моря.

Важливе історичне значення Галицько-Волинської держави можна окреслити такими положеннями:

по-перше, після занепаду Києва вона ще на півтора століття продовжила киево-руську державну історію, стала новим політичним центром усієї України, зберігаючи політичні, правові, релігійні та культурно-мистецькі традиції;

по-друге, розширила сферу західноєвропейських впливів, долаючи однобічність візантійських традицій і модернізуючи всі сфери суспільно-державного устрою;

по-третє, сформувала міцні духовно-культурні підвалини, які навіть із занепадом української державності дозволили самозберегтись українській нації на всі наступні століття, які сприяли їхній консолідації та постійно живили почуття культурної та політичної ідентичності українців.

Державницькі традиції доби Київської Русі і Галицько-Волинського князівства мали важливе значення для збереження та зміцнення національної самосвідомості Українського народу на всі наступні століття.

Питання для самостійного вивчення

1. Окресліть історію формування самостійного Галицького князівства. В період правління яких князів воно досягло політичної єдності та могутності?

2. Як відбувався процес внутрішньополітичної консолідації Волині? В чому проявляється спадкоємність її традицій із Київською Руссю?

3. Охарактеризуйте державно-політичну діяльність князя Романа Мстиславовича. Яка його роль у створенні об'єданого Галицько-Волинського князівства?

4. Які основні здобутки Галицько-Волинської держави в період володарювання короля Данила Галицького?

5. Які князі володарювали на Волині? Окресліть їх внесок у зміцнення становища Галицько-Волинської держави.

6. Що Ви знаєте про історію написання «Галицько-Волинського літопису». Яка його історико-культурна цінність?

7. Назвіть імена останніх князів Галицько-Волинської держави та вкажіть періоди їх володарювання.

8. Назвіть причини занепаду Галицько-Волинської держави. Коли й як завершилась історія її існування?

9. У чому полягає історичне значення Галицько-Волинської держави та спадкоємність її традицій від Київської Русі?

Тема рефератів

1. Характеристика політичного та соціального розвитку галицьких земель.

2. Діяльність Романа Мстиславовича з об'єднання Галичини та Волині.

3. Боротьба за владу після загибелі князя Романа («велика смута»).

4. Відновлення могутності Галицько-Волинської держави за Данила Галицького.

5. Спроба князя Данила створити антимонопольну коаліцію.

6. Коронація Данила Галицького та її значення.

7. Становище держави після смерті короля Данила.

8. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за галицько-волинську спадщину.

9. Історичне значення Галицько-Волинської держави.

Словник термінів і понять

Боярин – у вузькому розумінні – представник вищого прошарку феодального суспільства у X–XVII століттях (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Московське, Велике князівство Литовське).

Восвода – воєначальник, який як правитель поєднував адміністративну та воєнну функції. Вперше цей термін з'явився

в X століття і згадується у Константина Багрянородного як «воєводос» «Повісті минулих літ» згадується 8 разів. До XV століття воєводою називали або командира княжої дружини або керівника народного ополчення.

Золота Орда – монголо-татарська феодальна держава в першій половині XIII–XV століття. Утворена в результаті монголо-татарських завоювань XIII століття. Створена на початку 40-х років ханом Батием у складі Монгольської феодальної імперії, а з 1260 року стала самостійною державою. Розпалася в першій половині XV століття на окремі ханства.

Князь – 1) особа, котра очолювала військо (дружину) і правитель у феодально-удільній Київській Русі; 2) в IX–XVI ст. глава феодально-монархічної держави у слов'ян і деяких інших народів. Уперше слово князь вжито щодо руських правителів у руських примірниках договорів Київської Русі з Візантією (911 – 6 разів, 944 – 17 разів).

Король – (від імені імператора Карла Великого (768–814 рр.)) – глава монархічної держави, королівства.

Князівство – вживається для означення: 1) державного утворення, 2) території, що перебуває у володінні князя. У складі Київської Русі перші князівства (вони називалися також княжіннями, землями, уділами, областями) утворилися в IX – на початку X століття. Вони були у володінні представників князівської сім'ї, іменувалися за назвою головного міста. Найбільші з них називалися «великими».

Княжий двір – орган управління справами князя Київської Русі. До нього входили різні категорії слуг: одні відали господарством (княжий стольник, наприклад, займався забезпеченням двору продовольством; княжий конюший доглядав за стаїною тощо), інші були безпосередньо при князеві й виконували його доручення, зокрема й державні. Від X століття саме в княжому дворі поступово були зосереджені основні механізми управління країною. Це зумовило формування в Київській Русі двірцево-вотчиної системи управління.

Княжі з'їзди – колегіальні органи влади в Київській Русі, скликалися великим князем без визначеної періодичності, не мали виразних організаційно-правових форм та реального владного впливу. Їхніми учасниками, крім великого князя та слуг його двору, були удільні князі, члени боярської ради, церковні служителі.

Література

1. Алексеев Ю. Історія України: навчальний посібник / Ю. Алексеев, А. Вертегел, В. Даниленко. – К.: Каравела, 2007. – 254 с.
2. Білоцерківський В. Історія України: навчальний посібник / В. Білоцерківський. – 3-є вид., виправлене і доп. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 535 с.
3. Бойко О. Історія України: навчальний посібник / О. Бойко. – 3-тє вид., випр., доп. – К.: Академвидав, 2004. – 687 с.
4. Губарев В. Історія України: довідник школяра і студента / В. Губарев. – Донецьк: БАО, 2005. – 622 с.
5. Історія України: навчальний посібник / М. О. Скрипник, Л. Ф. Домбровська та ін.; за ред. М. О. Скрипника – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 366 с.
6. Історія України: навчальний посібник / В. Ф. Панібудьласка, В. П. Макогон, А. В. Тороп та ін. – 2-ге вид. – К.: КНУБА, 2010. – 250 с.
7. Історія України: навчальний посібник / Р. І. Філіппенко. – К.: Алерта, 2013. – 352 с.
8. Історія України та її державності: навчальний посібник / Л. Є. Дещинський, С. В. Терський, І. Я. Хома та ін. – Львів: Вид-во «Львівської політехніки», 2009. – 476 с.
9. Коваленко В. Чернігів і Галич у XII–XIII ст. / В. Коваленко // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 154–165.
10. Кормич Л. Історія України: підручник / Л. Кормич, В. Багацький. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Алерта, 2006. – 412 с.
11. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – К., 1979.
12. Котова Н. Історія України: навчальний посібник / Н. Котова. – Х.: Одіссеї, 2005. – 413 с.
13. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 176 с.
14. Лановик Б. Історія України: навчальний посібник / Б. Лановик, М. Лазарович. – 3-тє вид., виправл. і доп. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.
15. Олійник М. Історія України: навчальний посібник для студентів дистанційної та заочної форм навчання / М. Олійник, І. Ткачук. – 3-тє вид., виправлене та доповнене. – Львів: Новий Світ-2000, 2007. – 262 с.
16. Чуткий А. Історія України: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / А. Чуткий. – К.: МАУП, 2006. – 345 с.
17. Шабала Я. Історія України: для випускників шкіл та абітурієнтів / Я. Шабала. – К.: Кондор, 2005. – 265 с.
18. Шокалюк О. Історія України: навчальний посібник / О. Шокалюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 274 с.
19. Юрій М. Історія України: навчальний посібник для студентів неісторичних факультетів всіх рівнів освіти / М. Юрій. – К.: Кондор, 2007. – 249 с.

Розділ 4

**УКРАЇНА ЗА ЧАСІВ
ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ.
ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА**

- 4.1. *Українські землі у складі Великого князівства Литовського*
- 4.2. *Від Литовсько-Руської до Польсько-Литовської держави*
- 4.3. *Виникнення українського козацтва. Запорізька Січ*
- 4.4. *Визвольний рух в Україні у XVI – першій половині XVII ст.*

**4.1. Українські землі у складі
Великого князівства Литовського**

Із занепадом Галицько-Волинського князівства українські землі не втратили єдності, їхній політичний статус та культурний розвиток знижується до периферійного рівня. Створюється своєрідний вакуум влади, і ця криза затягується надовго.

Українська народність тоді через надзвичайно складні історичні умови не змогла створити власну державу. В боротьбі за свою національну незалежність та самобутність вона виявила стійкість, мужність і витривалість. Однак вона мала сильних агресивних сусідів – Литву, Польщу, Угорщину, Татарську Орду, а згодом і Турецьку імперію, боротьба з якими виявилася на певному етапі їй не під силу.

Литовське князівство сформувалося у XIII ст., коли литовські племена переживали розпад родообщинного ладу та поступовий перехід до феодального. Зміцнившись, воно скористалося ослабленням сусідніх земель, передусім українсько-білоруських,

й розпочало збільшувати власні території, через приєднання українсько-білоруських земель. Важливу роль в об'єднанні литовських племен відіграли зовнішні загрози, що створювалися німецькими рицарськими орденами Тевтонців і Мечоносців, які в середині XIII ст. об'єдналися в єдину організацію та зміцніли. Об'єднання литовських племен у середині XIII ст. розпочав князь Міндовг, який загинув у цій боротьбі. Остаточно об'єднав і створив на початку XIV ст. Литовську державу Гедимін.

У період загального занепаду українських та білоруських князівств Гедимін розпочинає їх завоювання і приєднання. Першими були захоплені Мінська і Турово-Пінська землі, далі Берестейська та Волинь. Водночас він здійснював широку дипломатичну діяльність, видавши своїх дочок за руських князів та одруживши синів – Ольгерда з вітебською княжною, а Любарта – з волинською, завдяки чому здобув для них спадкові права на ці землі. Помер Гедимін у 1341 р., залишивши спадкоємцю Ольгерду доволі сильну державу, яка швидко зростала через приєднання руських земель. Син продовжив політику батька, захоплюючи нові удільні руські князівства та провадячи активну дипломатичну діяльність. Ольгерд у союзі з Кримським ханством виступає проти Золотої Орди та інших супротивників.

У складі Великого князівства Литовського руські землі становили 9/10 території. Стрімке зростання Литви через приєднання східнослов'янських земель здається парадоксальним і потребує пояснення. Розглянемо причини цього явища.

Причини швидкого підпорядкування Литвою руських земель

- Литовське завоювання зумовлювало звільнення від дикого та жорстокого татаро-монгольського ярма. Руські землі були ослаблені золотоординським ігом, що уможливило просування литовців на Русь і сприяло їхньому успіху.

- Населення руських земель віддавало перевагу Литві перед Ордою. Переважно місцеві князі та боярство добровільно визнавали владу Литви. Науковці визначають просування Литви в руські землі не як завоювання, а як «мирне приєднання», як «тиху експансію».

- Успішним діям Литви сприяло ослаблення Орди й її розкол на ворогуючі частини внаслідок феодальних усобиць 1360–

1370-х рр. Однак Золота Орда тоді була ще доволі сильною, і без досягнення політичного компромісу з нею Литва навряд чи змогла б закріпитися на землях Південної Русі. В історичній літературі висловлено гіпотезу про можливість угоди між Ольгердом і татарами у сер. 60-х рр. XIV ст. про збирання данини з окупованих Литвою територій татарами. Саме визнання цієї залежності дало змогу Литві дуже швидко підпорядкувати собі землі Русі.

Політика Литви на українських землях

Литовські урядовці постійно підкреслювали, що вони старого не порушують, а нового не вводять. Литовці не зруйнували удільної системи князівств, однак у багатьох із них замінили Рюриковичів литовськими князями. У Києві Ольгерд посадив свого сина Володимира, який швидко «українізувався», а його спадкоємці дедалі більше відчували себе місцевими українськими князями. Київське князівство має домінантне значення на українських землях.

З одного боку, влада в Києві перейшла від Рюриковичів до литовської династії Гедиміновичів. Але, з іншого – в Київському князівстві збереглися традиції руської державності: київські князі литовського походження, спираючись на руську знать, наполегливо прагнули до утвердження автономії своїх володінь. Вони мали титул «з Божої ласки князів Київських», карбували власну монету, вдавалися до самостійних зовнішньополітичних акцій. Розширилася територія Київського князівства, зросли його авторитет і вплив на українських землях.

Українські удільні князівства були автономними державними об'єднаннями. У своєрідній формі відроджувалася Київська Русь як основний компонент Литовсько-Руської держави, своєрідної федерації князівств.

Значна частина удільних князів та бояри, отримавши рівні права з литовцями, зміцнювалися. У невеликих князівствах влада належала місцевим українським князям. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого литовського князя, несли військову службу, сплачували данину. Повноваження удільних князів на місцях були доволі великими, удільні князівства були справжніми автономними утвореннями. Українці та білоруси мали рівні права з литовцями, переважали їх кількісно та перевищували за рівнем цивілізації.

Литва потрапила під великий культурний вплив своїх слов'янських підданих, які становили 90% населення держави. Вони переймали від українців та білорусів військову організацію й способи оборони, особливості зведення фортець, традиції господарювання та владарювання, систему податків, суд, елементи права, навіть українську назву посад, станів та ін.

На корінних литовських землях з'явилися руські назви: «намісник», «городничий», «тивун», «конюший», «ключник» тощо. Руська мова стала мовою великокняжого двору й державної канцелярії.

Великого поширення з-поміж литовської знаті набувала «руська віра» – так спочатку звалося на Литві православне християнство. У Литовській державі складаються закони на основі «Руської правди». Литовські роди зливалися з руською знаттю.

У вищих верствах суспільства відбувається масове творення змішаних, в основному аристократичних, литовсько-руських (литовсько-українських) шлюбів, що пришвидшувало навернення литовського магнатства до християнства, відбувалася українізація литовської еліти та частини населення.

Уряд Великого князівства Литовського не перешкоджав місцевому населенню у збереженні та розвитку національних особливостей.

У зв'язку з цим багато істориків називають Велике князівство Литовське литовсько-руським. Тоді з'явилася й сила, яка спроможна була здійснити такий своєрідний розвиток державотворчого процесу: українське магнатство, дрібне служиве боярство (шляхта), що зміцнилися завдяки підтримці уряду Литви та литовської аристократії, багато членів якої вже асимілювалося, злилося з українським суспільством.

Провідною силою української еліти стала Київська династія Олельковичів, нащадків литовського князя Володимира. Вони відстоювали свою автономію так же твердо, як і ті князівські роди, що належали до Рюриковичів.

Однак у кінці XIV ст. сталася подія, яка змінила історичний шлях Литовсько-Руської держави, – політична унія Литви та Польщі, яка призвела до надзвичайного зростання польського впливу на Литву і долю українського народу. Розпочинаються докорінні зміни в їх історичному розвитку.

4.2. Від Литовсько-Руської до Польсько-Литовської держави

Після Ольгерда, внаслідок міжусобної боротьби, до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377–1392). Він зіткнувся з низкою проблем, які постали перед Великим князівством Литовським: внутрішньою нестабільністю в державі, спричиненою значною мірою порушенням ним принципу родового старшинства в успадкуванні великокнязівського престолу; виснаженням державного організму внаслідок широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів. У такій ситуації Ягайло змушений був шукати зовнішньої підтримки. 1385 року він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав із нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію.

Кревська унія 1385 р.

Причини унії

1) Прагнення Литви та Польщі об'єднати зусилля перед небезпекою з боку могутнього Тевтонського ордену, який панував на Балтійському узбережжі, з боку Московського князівства, авторитет якого зростав після перемоги над татарами в Куликовській битві 1380 р., з боку Кримського ханства (виділилося у 1443 р. із складу Золотої Орди, у 1475 р. визнало залежність від Османської імперії).

2) Пошуки великим князем литовським Ягайлом (1377–1392 рр.) союзника для зміцнення свого становища. Ягайло, молодший син Ольгерда, зайнявши великокнязівський престол всупереч принципам родового старшинства, опинився у скрутній ситуації. Проти нього виступили старші Ольгердовичі та кузен Вітовт.

Зміст унії

1) Об'єднання Польщі та Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла. Внаслідок цього припинялися сутички між Польщею та Великим князівством Литовським, а їх збройні сили об'єднувалися.

2) Обрання польським королем Ягайла, який прийняв ім'я Владислава II та одночасно залишався великим князем литовським. Литва фактично залишилася окремою державою, влада

в якій безпосередньо належала кузену Ягайла – князю Вітовту (1392–1430 рр.).

3) Перехід у католицтво язичницького населення Литви.

Наслідки унії

Кревська унія створила реальні передумови для боротьби із зовнішньою загрозою. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського, яке залишалося ще достатньо могутнім і життєдіяльним, а литовська знать – надто впевненою у своїх силах, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Тому реалізація умов унії, спроби ліквідувати державний суверенітет Литви і перетворити залежні від неї землі Русі на об'єкт феодальної колонізації польською елітою, котрій належала провідна роль у новому утворенні, одразу ж викликала сильну протидію. Як наслідок, упродовж майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася державна окремішність Литви та Польщі, які, незважаючи на спільного володаря, залишалися двома самостійними політичними організаціями.

Українські землі за князювання Вітовта (1392–1430 рр.)

Існування Великого князівства Литовського як державності українців безпосередньо пов'язане із політичною діяльністю Великого князя Литовського, Руського і Жемантійського Вітовта Кейстутовича з династії Гедиміновичів. Найвищу посаду в державі Вітовт виборов у збройній боротьбі із своїм двоюрідним братом Ягайлом Ольгердовичем, оскільки той перейшов на польський політичний бік і не дбав за інтереси української та литовської православної знаті. 1392 року Вітовта проголошено великим князем, а Ягайло зберіг за собою корону Польщі.

Правління князя Вітовта (1392–1430) – це потужний розквіт православ'я та домінування українського політикуму в князівстві, яке стало продовженням української державності після падіння Галицько-Волинської держави.

Князь Вітовт значну частину своєї діяльності провів у походах та брав участь у багатьох міжнародних військових конфліктах. Так, цікавим фактом є те, що 1399 року армії Вітовта були вщент розгромлені військами монголо-татар під Ворсклою. Але ця поразка українсько-литовських військ (як не дивно) поклала край монголо-татарському пануванню на території України. Ослаблені татари офіційно відмовились від претензій на наші землі, пішли на південь

й 1430-го року утворили у Північному Причорномор'ї і Криму Кримське ханство на чолі з династією Гіреїв.

1410 року князі Вітовт і Ольгерд повністю розбили армію Тевтонського ордену під Грюнвальдом. Рицарі-хрестоносці після цієї битви перестали проявляти військову активність у Європі та й на слов'янські землі.

Князь Вітовт мав солідний авторитет у монархів різних країн. 1430 року імператор Священної Римської імперії Сигізмунд проголосив Вітовта королем і направив йому освячену Папою корону. Але король Польщі Ягайло дав вказівку своїм шляхтичам завадити процесу коронації. Поляки перехопили корону, порубали її, залишки цього символу влади привезли Вітовту і кинули йому до ніг. Старий князь не витримав такої наруги, отримав серцевий напад і помер.

Український князь Вітовт Кейстутович таки змусив татар, рицарів-хрестоносців себе боятися, а, особливо, тримав у напрузі доволі сильне на той час Польське королівство з його домаганнями українських територій.

Поразка українсько-литовських військ на р. Ворсклі

Прагнучи оволодіти всією Руссю, Вітовт вдався до протиборства з Золотою Ордою. Здійснивши два переможних походи у 1397 р. та 1398 р., він досяг гирла Дніпра та Дону, розбив ворожі війська в Криму. Проте третій похід закінчився невдало. 1399 року в битві біля р. Ворскли чисельніші сили золотоординських ханів завдали нищівної поразки військам Вітовта, більшість яких становили ополчення Київщини, Волині, Поділля. На Ворсклі війська великого литовського князя стали на захист золотоординського хана Тохтамиша, скинутого з престолу внаслідок конфлікту з Тимуром (Тамерланом). Вітовт сподівався на допомогу Тохтамиша в оволодінні Московським князівством. Поразка на Ворсклі похитнула позиції князя і змусила його відновити унію з Польщею. За умовами Віденської унії 1401 р. визнавалася васальна залежність Литви від Польщі, а після смерті Вітовта мала відбутися інкорпорація Великого князівства Литовського, передбачена Кревською унією.

Городельська унія 1413 рік

Городельська унія – угода, укладена між польським королем Владиславом II Ягайлом (1351–1434) і великим князем литовським Вітовтом (1350–1430) у замку Городля (Городель) на

річчі Західний Буг 2 жовтня 1413 року на спільному польсько-литовському сеймі. Рішення угоди, заперечуючи положення Кревської унії 1385 р., підтверджували існування Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського як окремої незалежної держави. Городельська унія передбачала проведення низки заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн, а також унормування Привілеїв шляхетських та зрівняння прав шляхти католицького віровизнання Королівства Польського та Великого князівства Литовського.

Угода підтвердила чинність інкорпораційних умов Кревської унії 1385 року, задекларувала повторне об'єднання Корони Польської і Великого князівства Литовського в одну державу «на вічні часи» перед лицем воєн та загрози з боку німецьких хрестоносців та «інших будь-яких неприятелів». За Великим князівством Литовським визнавалося право на автономію: зберігалась інституція великокнязівської влади у Литві, а за Вітовтом закріплювався (щоправда, не спадково, а лише пожиттєво й під сюзеренітетом польського короля) титул Великого князя литовського. Зміцнивши свої позиції, Вітовт відновив успішну боротьбу з ординцями. За його підтримки до влади в Золотій Орді прийшла династія Тохтамиша, що дало змогу Литві розширити свої володіння на Півдні України. Вздовж узбережжя Чорного моря між Дністром і Дніпром були зведені укріплені містечка, серед яких – Хаджибей (нині Одеса, 1415 р.) та Дашів (нині Очаків, 1430-і рр). На вересень 1430 р. планувалася коронація Вітовта, яка, внаслідок протидії з боку Ягайла, так і не відбулася.

Було визначено також принцип обрання монархів у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському за спільною згодою й ухвалою прелатів (вищі духовні особи в католицькій церкві), магнатів і шляхти обох країн. Литовсько-білорусько-українське боярство зрівнювалося у станово-правовому відношенні з польськими магнатами та шляхтою, підтвердженням чого стало передання низці найвпливовішим литовсько-українським родам польських шляхетських гербів і заміна старого терміна «бояри» новим – «барони і нобілі». Результатом Городельської унії було послаблення союзу Литви та Польщі у війнах із Тевтонським орденем. Деякий час Тевтонський орден виступав на боці Литовсько-Руської держави проти Польщі та католицької шляхти Литви.

Свидригайло Ольгердович та Велике князівство Руське

Після смерті Вітовта, згідно з постановами Унії, престол Великого князівства Литовського повинен був перейти до Ягайла. Але литовсько-руська опозиція рішуче противилася цим планам. Польський король змушений був передати права на князювання князю Свидригайлові.

Свидригайло – наймолодший із синів Ольгерда. Разом із Ягайлом у 1386 р. у Кракові був хрещений на латинство, де отримав ім'я Болеслав. 1392 р. Ягайло захотів, використовуючи свою владу, забрати у свого родича Вітебськ, отчу спадщину, що призвело до першої відкритої сутички між ними. Це завершилося тим, що Вітовт, здобувши Вітебськ, у кайданах відправив Свидригайла до Кракова. Звільнений братами Свидригайло одразу ж розпочинає збирати навколо себе коаліцію для спільної боротьби проти Ягайла та Вітовта. І знову непокірного князя відправляють на 10 років у фортецю Крем'янець. 1418 року прихильники Свидригайла, серед яких були й українські князі та бояри, під проводом Дашка Острозького і Олександра Носа викрали його із замку. Відтоді починається тривала та вперта боротьба за визнання Свидригайла князем Литовсько-Руської держави.

Те, що всі виступи Свидригайла були пов'язані з участю руських бояр, не було випадковістю, оскільки у своєму прагненні зійти на престол Свидригайло обіцяв українській меншості певні переваги над литовсько-польською шляхтою. Отже, в роки правління Свидригайла українське боярство відчуло свою силу стосовно литовської та польської аристократії. Вони мали у своїх руках майже всі великі міста та всі важливі урядові посади. Окремо слід зазначити, що Свидригайло в основному підтримував лише представників князівської та боярської верхівки, представником інтересів українського народу в його боротьбі за незалежність він ніколи не був. Отже, боротьба за незалежність Української держави, хоча і велась під егідою української аристократії та руської віри, широкого народного руху вона не викликала.

Прихильники Ягайла та Польщі підняли проти Свидригайла бунт і проголосили великим князем Жигмонта Кейстуовича.

Боротьба за князівський престол розгорілася майже на всій території Великого князівства Литовського. 1435 року під Вількомором було остаточно розгромлено військові сили Свидригайла:

42 руських князі потрапили в полон, полягли найліпші українські та білоруські полки. Щоб остаточно зламати опір українського боярства Ягайло і Жигмонт пішли навіть на деякі поступки та надали православним тих же прав, що їх мали католики. Це призвело до ліквідації Свидригайлової коаліції, чим остаточно підірвали його сили. Свидригайло зрікається влади великого князя, престол займає Жигмонт. Та не довго він панував: у 1440 р. він загинув у результаті змови руських князів у Троцькому замку недалеко від м. Вільна.

Литва після смерті Жигмонта вибрала князем молодшого сина Ягайла – Казимира. Отже, на польському та литовському престолах сиділи знову окремі володарі. Фактично унія була розірвана.

Новий володар Литовсько-Руської держави провів доволі зручну політику, яка повинна була повернути спокій на руські землі. Він посадовив на Волині Свидригайла, а у Києві – Олелька Володимировича. Те, що в Києві посадили князя, який підтримував українців у їх боротьбі проти польського панування, знову відродило прагнення до політичної незалежності України. Київ залишався центром, який об'єднував залишки старих руських родів, відроджував їх надії на свободу. Князь київський Олелько користувався повагою серед інших князів і бояр. 15 років його правління (1440–1455 рр.) є прямим продовженням правління його батька Володимира. Документи, які свідчать про нього, розповідають, що більшість часу він проводив у турботах на користь православ'я. Особливо цінний той факт, що він запобіг першій спробі унії, яку задумав митрополит Ісідор під час Флорентійського собору.

1455 р. князь Олелько помирає, залишивши двох синів: Симеона та Михайла. Як прямі спадкоємці батьківського князівства, вони звернулись до великого князя Казимира з проханням поділити його між ними. Однак той, відчуючи себе значно сильнішим, ніж у перші роки свого правління, відмовив їм. Казимир уже не захотів віддавати древню столицю України в руки зукраїнізованих литовських князів, які в будь-який момент могли б очолити коаліцію, проти литовсько-польського союзу. Великий князь литовський дбав про інтереси двох країн, оскільки з 1444 р. він уже був коронованим королем Польщі. Проте король пішов на компроміс, не допустивши військового конфлікту з князями південної Русі.

Лише у 1470 р. київське князівство було ліквідоване і в Києві замість князя було посаджено воєводу. Населення міста не хотіло пускати казимирового намісника Мартина Гаштольда, але він оволодів містом силою війська. Кияни звернулися з проханням до короля, щоб він дав у правителі князя православної віри, однак відповіді не надійшло. Воєвода Казимир розташувався у Литовському палаці, який був збудований на височині між Верхнім Києвом і Подолом.

Цей факт глибоко вразив українське населення. Незадоволення, що зростало останніми десятиліттями серед українців, почало набувати організованих форм. Змова була спрямована проти Казимира та Польщі з метою відірвати Південну Русь від Литовського князівства і приєднати її до Московщини. Змову очолювали князі: Михайло Олелькович, Федір Бельський, князь Гольшанський. Випадковість дозволила викрити змову. І як наслідок 30 серпня 1482 р. перед воротами Литовського палацу в Києві було страчено двох руських князів. Інші змовники знайшли порятунок у Московській державі, яка на той час здобула велику славу серед православних своїми перемогами над татарами. Авторитет нової сильної православної держави став поширюватись і на українські землі.

Наприкінці XV ст. у Московії з'являється новий погляд на свою історію. Молода, сильна держава шукає нових територій для колонізації та згадує про історичну єдність із південно-західним сусідом. Головним постулатом зовнішньої політики Московського царства було те, що всі землі колишньої Київської Русі повинні належати православним московським князям, як спадкоємцям роду Рюриковичів. Ці ідеї знайшли прихильників і серед української аристократії, яка була обурена ставленням Казимира до себе, шукала підтримки в інших державах. Як наслідок необдумані політики польського короля, впродовж 1470–1480-х рр. чернігівські землі, де було багато дрібних князівств, переходять під владу Москви. Стурбований такими подіями король чинить перешкоди переходу руських князів до Москви. Використовуючи цей сприятливий момент, Москва як захисниця православних розпочинає військові дії проти Литви. 1501 р. московське військо, підтримане місцевим населенням, розбиває литовсько-польські полки й окупує цілу Сіверщину. Підписаний у 1514 р. мир віддавав під опіку Москви –

Смоленськ, Сіверщину аж до Полтавщини і велику частину Білої Русі. Саме до цього часу належить остання спроба української та білоруської аристократії відновити свою національну самобутність. Воєнні дії активізували визвольний рух на українських землях. Він пов'язаний з іменем князя Михайла Глинського (?–1534 рр.).

Князь Михайло Глинський – спадкоємець визначного роду, який володів величезними помістями в Київській і Полтавській землях. Людина визначних талантів, він провів значну частину свого життя на службі при великих європейських дворах. Уже в похилому віці повертається на батьківщину й одразу згуртовує навколо себе руських князів і бояр. Очоливши коаліцію української аристократії, Михайло Глинський сприяє обранню Олександра Казимировича новим великим князем Литовським, тоді як польським королем був обраний його старший брат, Ян-Альбрехт, і так знову було попереджено небезпеку злиття двох держав. Ця обставина зблизила великого князя з М. Глинським і зіпсула його стосунки з польсько-литовською партією. У роки князювання Олександра (1492–1506 рр.) Михайло Глинський мав великий авторитет, що дало йому змогу посилити значення української аристократії. Коли після смерті Олександра у 1506 р. великокнязівський престол зайняв ставленик Польщі Сігізмунд I, Михайло Глинський потрапляє в немилість, як і всі українські князі. Коли ж його поляки звинуватили в отруєнні Олександра I, він виїжджає до свого маєтку в Полісся, де у 1508 р. піднімає повстання проти польського засилення. Сподіваючись на допомогу московського війська, М. Глинський розпочинає військові дії. Він займає декілька замків у Білорусії, оточує Житомир, але допомога з боку Москви не надійшла.

Зрозумівши, що М. Глинський залишився сам, його поступово залишають і колишні соратники. Що стосується українського народу, то він від початку повстання дивився на це як на справу панів, не беручи будь-якої участі у військових діях. Коли ж із Польщі вирушив Сігізмунд I із військом, до якого приєдналися і литовці на чолі з гетьманом князем Костянтином Острозьким, М. Глинський із залишками свого війська відступив у Московію. Виступ Михайла Глинського був останнім у низці військових спроб української аристократії відновити своє становище в Литовсько-Руській державі.

Люблінська унія 1569 р.

Причини унії

Серед панівних верств Литви прагнення реставрації та посилення унії з Польщею зросло також у зв'язку з війною за Лівонію з Москвою.

Знесилена литовська шляхта почала наполягати на унії з Польщею, маючи надію на її допомогу. Вона також вимагала для себе тих привілеїв, які мала польська шляхта: зменшення податків і повинностей, розширення своїх політичних прав та ін., її підтримувала з тих же причин і частина української шляхти. Король Польщі був прихильником унії. Він мав підтримку з боку польських магнатів та шляхти, які мріяли захопити багаті українські землі.

Обороняла незалежність Литви лише невелика частина литовської та української знаті, яка не хотіла втрачати свої права та привілеї.

Зміст унії

Король Сигізмунд Август скликав 1569 р. у Любліні спільне засідання сеймів Польщі та Литви. Польські представники у сеймі запропонували проект повного приєднання литовських земель до Польщі. Це змусило литовських магнатів категорично виступити проти унії та таємно покинути засідання сейму, щоб зірвати його.

Щоб мати підтримку литовської шляхти, король видав низку привілеїв для неї, тому вона поставилася до унії прихильно. І хоча магнати незабаром повернулися, справа фактично була вже зроблена і трактат про унію затверджений. Польська і Литовська держави об'єднувалися в одну – Річ Посполиту. Короля, який одночасно був і великим князем Литви, обирав спільний сейм і сенат. Проводилась спільна зовнішня політика, вводилася єдина монета. Польська шляхта та магнатство мали право набувати землі у Литовській державі, литовські верхи – у Польщі. До Польщі приєднувалися українські землі – Волинь, Київщина, Поділля та ін. Тепер Литовська держава вже не відігравала будь-якої ролі в суспільному житті України.

Отже, литовська шляхта внаслідок своєї егоїстичної політики втратила значну частину державності, зрадила інтереси своєї Батьківщини й одночасно – українського народу.

Польща та Литва об'єдналися в одну державу, яка отримала назву «Республіка» (польською мовою – Річ Посполита) з єдиним королем, сеймом, грошовою системою, законами, католицизмом як державною релігією. Литовське князівство отримало статус автономії. Всі українські землі, що раніше належали Литві, переходили під владу безпосередньо Польщі.

Наслідки Люблінської унії

– Українські землі, на відміну від литовських, не забезпечили собі окремий статус у політичній, соціально-правовій системі нової держави.

– На українську територію поширювалися через Польщу нові форми соціального та правового життя, зокрема принципи корпоративної організації суспільства, шляхетської демократії, міського самоврядування тощо.

– Суспільна верхівка зазнала відчутного впливу католицизму та польської духовної культури, як наслідок – стрімка полонізація української шляхти.

– Втягнення України до міжнародної системи економічного життя призвело до остаточного закріпачення селян, постійного зростання експлуатації підневільного населення, зосередження торгівлі в руках шляхти. Прагнучи інтенсифікувати сільське господарство та зорієнтувати його на потреби зовнішнього ринку, поляки утворювали власні господарства, що називалися фільварки (у перекладі з німецького – хутір, ферма). Під фільварки відводилися ліпші землі, а їх розвиток забезпечувався через застосування панщини примусової підневільної праці селян. Розгортання фільваркової системи зменшило селянські наділи, призвело до збільшення панщини, примусів і втрати селянами права переходу.

– Православним українцям заборонялося займати вищі державні посади; у містах православні українці усувалися від участі в самоуправлінні, українські ремісники і купці опинилися в менш вигідних умовах, ніж польські (більші податки, заборона займатися певними ремеслами, обмеження торгівлі і т. д.).

– В установах панувала тільки польська мова та латинь як мова освіти, судочинства, діловодства.

Брестська церковна унія

Ідея об'єднання християнської церкви виникла чи не одразу після її розколу 1054 р. на православну та католицьку. Спроби реалізації цієї ідеї відбувалися неодноразово, але всі вони закінчилися невдачею.

лізувати її здійснювалися неодноразово, але відповідні умови виникли лише в XVI ст.

1596 р. в Бресті була проголошена церковна унія – об'єднання православної церкви з католицькою, внаслідок чого утворилась нова – уніатська церква (греко-католицька). Укладаючи угоду про унію, єпископи І. Потій та К. Терлецький домоглися від Папи поступок на користь новоствореної церкви – за нею зберігався східний обряд, мовою богослужіння залишалася церковнослов'янська, а мовою проповіді – українська розмовна, залишався юліанський календар, священникам не нав'язувався целібат, обов'язковий для римо-католицьких ксьондзів. Водночас українські ієрархи прийняли низку догматів католицької церкви: догмат про зверхність Римського Папи в християнському світі, догмат про чистилище, згодом – і догмат про сходження св. Духа і від Сина. Отже, Берестейська церковна унія підпорядкувала церковну організацію владі Папи Римського. В Україні залишилось дві православні єпископії – Львівська і Перемишльська.

Унія, уніатська, греко-католицька церква мала значні здобутки. По-перше, унія з римською курією дала змогу зберегти в умовах латинізації та ополячення східний обряд; по-друге, унія стала важливим чинником захисту української мови; по-третє, унія сприяла національній ідентифікації українців; по-четверте, унія створила передумови для появи національної інтелігенції, особливо в Галичині.

Існування православної церкви в Речі Посполитій було заборонено. Однак унію не прийняла значна частина українського народу. Боротьбу проти неї очолив князь Василь Костянтин Острозький.

Одночасно найбільшими оборонцями православ'я стали братства. Це змусило Польщу в 1632 р. знову дозволити легальне існування православної церкви.

Братства

Як громадсько-політичні організації братства розвиваються наприкінці XVI ст. Перші братства виникають у Галичині. Прообразом їх були церковні братства. За структурою вони нагадували міські цехи, мали статuti, в яких передбачалися регулярно проведення зборів, виборність старшини та прийняття присяги. Існували на членські внески братчиків і пожертвування. Першим і централь-

ним стало Львівське братство, що утворилося навколо Успенської церкви у 1586 р. Після Люблінської унії виникає низка братств на Волині, Київщині та Поділлі. 1615 р. створюється Київське братство. На кошти шляхтянки Гальшки Гулевичівни на Подолі засновується Братський монастир із училищем. 1617 р. виникає Луцьке братство зі школою.

Вбачаючи у братствах серйозну силу, що піднялась на боротьбу проти польської експансії, східні патріархи (антіохійський Йоаким, єрусалимський Феофан) надали найважливішим братствам право «Патріаршої ставропігії», завдяки якому братства були незалежними від місцевих єпископів.

Першим право «ставропігії» отримало Львівське братство 1586 року. Під його протекторатом і зверхністю наприкінці XVI ст. виникають братства не тільки в великих центрах таких, як Перемишль, Берестя, Більськ, але і в менших, а навіть у незначних містах, наприклад Комарно, Гологори.

Львівське братство започаткувало нову форму громадської та культурно-освітньої діяльності. В цей час змінюється склад братств, посилюється їхня політична та культурна діяльність. До братств вступає, крім міщанства, українська шляхта, духовенство та представники козацтва.

Братства відкривали школи з викладанням українською, церковнослов'янською та грецькою мовами, організовували друкарні; видавали і поширювали богословсько-полемічну літературу, яка мала антипольську спрямованість. Так братства стають центрами об'єднання національних політичних сил для боротьби проти гніту панської Польщі.

Найбільшою заслугою братств було створення шкіл, зокрема таких, в яких ґрунтовно вивчали грецьку мову. На противагу єзуїтським школам, значна кількість братських шкіл виховувала велику кількість студентів (студеїв), які разом з учителями, в основному молодими, становили нове освічене покоління, виховане в атмосфері боротьби з наступом католицтва. Воно відзначалося сміливістю й активністю.

Традиційно в ті часи випускники шкіл мандрували містами та селами, навчали, виголошували гасла боротьби проти католицько-польського наступу, розворушували, пробуджували громадянство. Це була своєрідна ідеологічна підготовка українського народу до

боротьби проти наступу польського шляхетства, майбутніх козацьких і селянських повстань. Своєю діяльністю братства сприяли релігійному відродженню.

Водночас у їхній діяльності були й деякі недоліки. Керівництво світських діячів релігійними справами часто виливалося у некомпетентне втручання в життя церкви, порушувало церковний порядок.

Братства почали усувати священників без достатніх обґрунтувань, самі вирішували складні церковні питання, що вимагали серйозних знань і навіть тлумачили Святе Письмо, не маючи достатньої теологічної підготовки. Тривали постійні суперечки братств з єпископами, що паралізувало в деяких регіонах і містах церковне життя.

Це стало однією з причин, що зародила у частини духовних ієрархів ідею церковної унії – об'єднання суворо дисциплінованої католицької та православної релігій.

Національна організація в цей період, як влучно вказує І. Крип'якевич, «мала основи в двох центрах: міщансько-духовному і козацькому».

Перше середовище розвинулося у часи найбільшого напруження боротьби з польськими впливами. Братства, згуртували ідейну, освічену частину міщанства та стали осередками нового суспільного життя.

Вони дали відсіч полонізації, а далі перенесли свою діяльність на всю країну, увійшли в тісні зв'язки з православною шляхтою і духовенством, підвищуючи їхній культурний рівень. «Заслуга об'єднання цих двох центрів – братств і Запорізького війська – належить гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному (1614–1622). У 1618 р. разом «з усім військом Запорізьким гетьман, щоб підняти значення братств, записався до Київського братства», майбутнього осередку Києво-Могилянської Колегії, створеної 1632 року.

Отже, з приходом Польщі, було поставлено під сумнів формування українців як окремої етнічної спільності. В Україні розгортається визвольний рух проти польської колоніальної політики. Українська знать втрачає роль виразника національних інтересів, роль провідної верстви визвольного руху. Ці функції перебирає на себе козацтво, яке в XVI ст. заявило про себе як про помітну соціальну силу.

4.3. Виникнення українського козацтва.

Запорізька Січ

Козацтво пройшло великий і складний шлях розвитку та самоутвердження. Виникнувши в степах півдня України як явище побутове в результаті боротьби землеробської і кочової цивілізацій, укладів життя, козацтво поступово еволюціонувало до більш високих організаційних форм. Перші письмові згадки про українських козаків належать до 1489–1492 рр. Але різке зростання чисельності козацтва припадає на XVI ст. Козацтво виникло в південно-українських землях, на території від середнього Подніпров'я і майже до Дністра (південні окраїни Київщини, Брацлавщини, Поділля). Ці землі називалися Диким полем: після нашествия монголо-татар, а згодом унаслідок частих нападів Кримського ханства, землі обезлюділи та залишалися незаселеними. Центром козацтва стало Запоріжжя – степи за порогами Дніпра. Вже в XVI ст. козацтво дедалі більше впливає на всі сфери суспільно-політичного життя. Значним якісним рубежем у розвитку козацтва як суспільного явища стало створення у середині XVI ст. славної Запорізької Січі.

Термін «козак» – тюркського походження і запозичений українцями від кочових південних сусідів, татар. У широкому розумінні він означає «вільну людину». Слово «козак» вживається вже у джерелах першої половини XIII ст., насамперед у «Таємній історії монголів» (1240 р.). Походить воно з пратюркської мови, звідкіля перейшло до татарської та буквально означає людину «самітню, не зв'язану ні з домівкою, ні з сім'єю». В словнику Половецької мови «Codex Cumanicus» (1303 р.) термін «козак» перекладається як «страж».

Причини виникнення козацтва

Аналіз письмових джерел, праць істориків М. Костомарова, М. Котляра, І. Крип'якевича, В. Рички, В. Смолія, В. Степанкова, Д. Яворницького дає підстави сформулювати визначальні причини утворення козацтва.

Першою причиною утворення козацтва була жорстока людська експлуатація правлячою верхівкою, шляхтою Речі Посполитої українського народу, що змушувала населення сіл і міст шукати порятунку в південно-східних українських степах. Українські

народні маси зазнавали з боку шляхетства Польщі також і національно-релігійного гноблення. Розгнuzдана магнатсько-шляхетська сваволя супроводжувалася розоренням і постійним винищенням населення України.

Другою причиною утворення українського козацтва стала турецько-татарська агресія, що змушувала прикордонне населення згуртовуватись у військові формування. У XVст. Україні почала загрожувати нова страшна небезпека з боку Туреччини та Кримського ханства. Завоювавши наприкінці XIV ст. слов'янські землі на Балканах, турки в 1453 р. захопили столицю Візантії Константинополь, в XV ст. підкорили Валахію, місто Кафу в Криму, на початку XVI ст. підкорили Молдавію з Буковиною та Бессарабію. Так утворився Турецький султанат, що ґрунтувався на гнобленні нетурецьких народів. Агресивна політика Османського султанату була спрямована на загарбання сусідніх земель, одержання прибутків у вигляді данини, податків, контрибуцій, на захоплення в полон і продаж у рабство десятків і десятків тисяч мирних жителів.

Третьою причиною утворення українського козацтва була наявність в українському суспільстві окремих прошарків вільних людей, що займали проміжне становище між незаможною шляхтою та селянством.

Четвертою причиною утворення українського козацтва є організаторська роль місцевих, прикордонних землевласників і урядовців. Козацтво поповнювалося вихідцями із різних верств населення: селянами, міщанами, шляхтою. Козаки користувалися господарськими угіддями, займалися промислами, брали участь у самоуправлінні. Для оборони від турецько-татарської агресії козаки об'єднувалися у військові загони. Вони і самі завдавали ударів татарам та туркам: спускаючись Дніпром на своїх великих човнах «чайках», нападали на татарські гарнізони, турецькі галери, фортеці.

Етнічний склад козацтва. Велика кількість козаків – українці, проте були серед них і білоруси, росіяни, молдавани. Траплялися поляки, татари, серби, німці, французи, італійці, іспанці, представники інших етносів, однак такі випадки мали поодинокий характер. І тому оцінки етнічного складу козацтва як інтернаціонального є неточними. Козацький край, на думку сучасного історика В. Борисенка, був «національним оазисом серед українських земель, які дедалі більше полонізувалися і втрачали

національні риси». Я. Дашкевич так пише про етнічний склад козацтва: «Основна ж маса козацтва була українцями і майже виключно православними».

Але, якого б походження не був козак, важливо підкреслити, що заснування в Криму хижацького ханства Гіреїв, постійні набіги татар не допустили, щоб життя в Подніпров'ї, Побужжі розвивалось мирно і викликали в цьому краї необхідність населення з воєвничим характером. Тут хоч би ким був козак, передусім мусів стати воїном.

Перші згадки про організовані бойові дії козацьких загонів пов'язують з іменами енергійних урядових адміністраторів Наддніпрянини, яких потреби оборони від нападів татар змушують співпрацювати з козаками. Започатковує цю героїчну низку в 1508 р. «руський славний козак і рицар Сенько Полозович», тобто Семен Полоз, київський городничий, родом із Мстиславщини. У XVI ст. на чолі козацьких загонів виступають черкаський староста в 1514–1535 рр. Остафій Дашкович, знаменитий «стражник на Хортиці» князь Дмитро Вишневецький, Богдан, Михайло та Кирик Ружинські.

У зв'язку з зростанням козацтва походи козаків на татарські і турецькі міста посилились. Козаки вчиняли напади на Очаків, Крим, Молдавію. В 1545 р. чисельне козацьке військо на 32 човнах напало на Очаків.

Запорізька Січ. Утворення Запорізької Січі

Видатною постаттю у боротьбі козацтва проти татар і турків став легендарний український князь **Дмитро Вишневецький-Байда**. З метою захисту від нападів татар та зміцнення свого впливу на Придніпров'ї черкаський і канівський староста Д. Вишневецький збудував за дніпровськими порогами на острові Мала Хортиця, замок (близько 1554–1555 рр.). Цей укріплений замок, який став опорним пунктом боротьби козацтва, вважається початком Запорізької Січі, або її прототипом. У 1557 р. кримський хан із великим військом двічі нападав на Хортицький замок. Змушений його залишити, Вишневецький перейшов на службу до Московської держави. Повернувшись із Москви в Україну, Д. Вишневецький продовжував очолювати походи проти татар і турків. Заповзятливий і талановитий Д. Вишневецький збільшував кількість козаків, прославився звитязними подвигами проти кримців і поставив себе

щодо польського короля майже в незалежне становище. В Молдавії турки підступно схопили Д. Вишневецького і закатували у Стамбулі. Про смерть і мужність Д. Вишневецького складено багато легенд. Д. Вишневецький ототожнюється з героєм однієї з найпопулярніших народних пісень – Байдою. Дмитро Вишневецький, який найбільше сприяв розвитку козацтва на початковому етапі, може вважатися родоначальником українського козацтва.

Кількісне зростання українського козацтва супроводжувалося поселенням певної його частини на постійне проживання в низов'ях Дніпра, за порогами, на островах Хортиця, Томаківка, Базавлук, розташованих у важкопрохідних дніпровських плавнях. У першій половині XVI ст. козацтво дедалі більше зосереджувалося в пониззі Дніпра, створюючи укріплені «засіки». Так з'явилися низові, запорізькі козаки, на відміну від яких козаки, які жили на хуторах, у селах і містах Придніпров'я називалися городовими або волосними. Запорізькі козаки об'єднуються в єдину організацію – **Військо Запорізьке** з центром у Січі, яка виникла на початку другої половини XVI ст.

Під час створення Запорізької Січі козаки використали традиції давньоукраїнських фортифікаційних споруд, в яких важливу роль відігравали засіки. Сукупність цих засік отримала назву **Запорізька Січ**. Термін «січові козаки» трапляється у джерелах уперше у 80-х рр. XVI ст. Головним серед укріплень тоді були засіки на острові Томаківка (поблизу теперішнього м. Марганця), на ньому був і козацький кіш – орган правління. 1590 р. центром Січі був острів Базавлук над Чортомликом.

Гартуючись у походах і боях із загарбниками, запорізьке козацтво наприкінці XVI ст. сформувало високе воєнне мистецтво, створило струнку військову організацію. На чолі Запорізької Січі стояв обраний гетьман, а пізніше – кошовий отаман. Основною військовою одиницею був полк, часто по 500 чол. у кожному. Полки поділялись на сотні, а сотні – на десятки (курені). Полками командували полковники, сотнями – сотники, десятками – отамани. Всі командні посади були виборними. Найважливіші питання військово-політичного характеру гетьман виносив на вирішення військової ради. У ній міг брати участь кожний козак.

Запорізька Січ стала зародком нової української (козацької) державності. Її як державне утворення характеризують такі ознаки:

– Військовий устрій. Січові козаки становили військо-кіш, кіш поділявся на військові одиниці – курені (38 куренів).

– Територіальний устрій. Територія, яку контролювала Січ, поділялася на паланки (5–10 паланок) на чолі з полковниками. Паланкове козацтво проживало на хуторах та в містечках.

– Форма правління. Запорізька Січ була козацькою республікою. Верховна влада на Січі належала козацькій раді, брати участь в якій мали право всі козаки. Козацька рада обирала старшину: кошового отамана (гетьмана), писаря, обозного, суддю, осавулів. Кожен курінь обирав аналогічну курінну старшину. Козацька рада збиралася, як правило, щороку 1 січня.

– Правова система. Характер прояву ознак. Вживалося звичаєве козацьке право, яке склалося в XV – середині XVI ст. Козаки були рівними перед законом, рівними у праві користуватися землею й іншими угіддями, брати участь у радах, обирати старшину.

Запорізька Січ як державне утворення і як соціальна організація мала яскраво виражений демократичний характер. Це пояснюється тим, що: по-перше, Запорізьку Січ створив сам народ, втілюючи у ній свій свободололюбивий характер й ідеали суспільного життя.

Щоб вижити в умовах постійної зовнішньої загрози, козацтву потрібна була внутрішня злагода та стабільність, які забезпечувалися демократичними порядками. Козацтво поступово створило керівний орган – кіш, який став органом не тільки військової, але й адміністративної та судової влади на Запоріжжі. На чолі коша стояв кошовий отаман.

Запорізьке козацтво було добре озброєне. Головною зброєю козаків були рушніці, шаблі, списи, використовувався також лук і стріли. На Січі були гармати. Козаки були влучними стрільцями, вправними гармашами, добре володіли шаблею. Володіючи мистецтвом наступу, козаки вміли добре оборонятися від переважаючих сил ворога в укріпленому таборі. Французький інженер Г. Боплан, який служив у 30-х рр. XVII ст. у польській армії на Україні, говорить, що 100 козаків, утворивши табір, успішно витримували бій проти 1000 польських жовнірів та ще більшої кількості татар під прикриттям возів, зв'язаних ланцюгами, поставлених у декілька рядів та захищених шанцями. Вправні були козаки і в морському бою. Їх флот складався з великих човнів, що називались чайками,

або байдаками і вміщували по 50–70 козаків. Серед запорожців було багато гарних майстрів, які будували чайки. Старовольський писав, що запорожці, коли «зустрічаються з турецькими кораблями, вважають за краще загинути ніж ганебно тікати або здатися, тому навіть маючи нерівні сили вони не ухиляються від бою і часто перемагають».

Воєнна тактика запорізьких козаків відзначалась своєрідністю. Для неї була характерна маневреність, широка ініціатива і сильна взаємна виручка. Воєнне мистецтво козаків славилось в Європі.

Сім'ї одружених козаків жили на волості. Жінки в Січ не допускалися. Ця заборона була зумовлена надзвичайно суворим і небезпечним життям на Запоріжжі, де все було підпорядковано інтересам постійної війни.

У Запорізькій Січі сформувалась суворая військова дисципліна. Під час походу влада гетьмана, ватажка була необмеженою. Найтяжчим злочином вважалась зрада Батьківщині. Зрадників чекала жорстока кара. Героїчний образ старого козака, керманича Тараса Бульби, створений видатним письменником М. В. Гоголем, глибоко правдиво відображає відданість козацтва своєму народові та ненависть до його ворогів.

У цю епоху релігія була єдиною панівною формою ідеології. Запорізькі козаки були, – зазначає відома дослідниця козацтва О. Апанович, – «віруючими людьми, вони дотримувалися християнської православної віри. На Запорізькій Січі рятувалися люди різних національностей, в т. ч. нехристиянських. Всіх приймали запорожці. Однак втікачі мусили хреститися в православну віру». Найулюбленішим козацьким святом було свято Покрови, на Січі воно стало храмовим. Першою парафією козацтва стала церква, збудована в містечку Трахтемирів. Після її занепаду під час повстань, парафією для запорожців став Межигірський монастир у Вишгороді під Києвом.

Очевидці боїв характеризують запорізьких козаків як людей сильних, витривалих і відважних у бою. Сучасників вражала їх мужність і презирство до смерті. Турецький автор, розповідаючи про битву козаків на чайках із турецьким флотом, писав: «Можна прямо сказати, що на всій землі не знайти людей більш сміливих, які менше турбувалися б про своє життя, менше боялися б смерті».

Отже, наприкінці XVI ст. Запорізька Січ перетворилася в головний центр не тільки низового, а й городского, тобто всього українського козацтва. Незабаром після свого виникнення козацтво почало відігравати помітну роль у міжнародних відносинах. Із ним встановлюють зв'язки уряди деяких держав, вважаючи козацтво значною військово-політичною силою.

Оскільки друга половина XVI – початок XVII ст. були періодом значного розширення території, яку займало козацтво, то польська верхівка дедалі з більшою тривогою розглядала посилення козацтва як серйозну загрозу для панування Польщі на Україні. Намагаючись усунути цю загрозу, польський уряд у другій половині XVI ст. взяв незначну частину козацтва на державну службу. Ці козаки були вписані в реєстр, через що й почали називатись **реєстровими козаками**. У 1572 р. (1568 р. – за даними І. Крип'якевича) за розпорядженням короля Сигізмунда II Августа в список-реєстр було вписано 300 козаків. У 1580-х рр. кількість реєстрових була збільшена ще на кілька сот.

За короля С. Баторія (1576–1586) кількість реєстрових козаків значно зросла. До 1583 р. відноситься запровадження серед реєстрових «кращого ладу», або урегулювання козаків. Суть «урегулювання» полягала в тому, що за вписаними в реєстр уряд лише й визнавав право на козацтво як вільний стан, усі інші відраховувалися від козацького стану і переходили у стан посполитих, фактично кріпаків.

Реєстрові козаки поділялися на шість полків: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський і Переяславський. Вони одержували платню грішми й сукном, старшина володіла землями. Було визначено їх центральне місто, Трахтемірів з монастирем, шпиталем, отримано дозвіл мати власний суд. Замість старости реєстровцям призначали «козацького старшого», зобов'язаного коритися польському коронному гетьманові. Решту старшин-полковників, суддів, осавулів, писарів – дозволили обирати самим.

Це упорядкування козацтва мало подвійну мету: з одного боку, король хотів зробити козаків слухняними своїй волі, встановити контроль над козацтвом; а з іншого – визнаючи за реєстровими право на окремий стан, король розраховував використати їх як бойову силу проти татар і турків. Проте «упорядкування Баторія»

мало непередбачувані польськими правлячими колами наслідки. По-перше, реєстр посилив поділ козаків на городових, званих ще реєстровими та низових чи власне запорізьких. Січ набуває значення ядра чи столиці низового товариства. Так складається «вельможний Кіш славних низових козаків». По-друге, nereєстрові козаки, тобто основна маса козацтва, яка не попала в реєстр і називалась «виписними» або «випищиками» прагнула волі та становила вибуховий матеріал козацько-селянських повстань кінця XVI – 30-х рр. XVII ст.

Запорізька Січ на міжнародній арені

Запорізька Січ посіла важливе місце в міждержавних відносинах країн Європи й Азії. Це стало результатом відносної самостійності Січі у зовнішній політиці, наявності у неї багатотисячного боєздатного війська, територіального розташування козацького краю на межі між європейським і азіатським світом.

Основними напрямками зовнішньої політики Запорізької Січі були:

Боротьба проти турецько-татарської агресії.

Упродовж тривалого часу Січ була головною базою у відбитті турецько-татарської агресії, яка загрожувала населенню України фізичним винищенням. У відповідь на напади турків і татар на Україну козаки посилювали свої удари по турецько-татарських володіннях. Запорізькі козаки здійснювали далекі сухопутні та морські походи на узбережжя Чорного й Азовського морів, у Крим і Молдавію, руйнували турецькі фортеці, міста, визволяли полонених. Набіги на Туреччину мали особливу вагу тому, що слугували подальшою військовою школою для українського народу і стимулювали до рішучої боротьби проти поляків.

Відносини з Московською державою були складними і неоднозначними. Маючи одну релігію, походження, мову, цілі в боротьбі з татарсько-турецькою агресією, вони часто діяли спільно. Однак Московія намагалася приєднати українські землі, а Польща та Литва, відбиваючи її наступ, використовували українських козаків у своїх інтересах.

Тому наприкінці XVI – на початку XVII ст. ці відносини були ворожими. Водночас у стосунках із донським козацтвом переважало міцне військово побратимство, спільність військових дій проти Криму і Туреччини та взаємодопомога.

Козаки запрошувалися на військову службу урядами різних західноєвропейських країн, зокрема Австрії, Франції завдяки чому втягувалися в європейську політику. Успіхи Запорізької Січі на міжнародній арені сприяли її зміцненню, стимулювали і внутрішньополітичну діяльність, спрямовану на захист українських інтересів. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. Січ стала центром визвольного руху українського народу.

4.4. Визвольний рух в Україні у XVI – першій половині XVII ст.

Наприкінці XVI ст. боротьба народних мас проти польської шляхти виливається у великі козацько-селянські повстання, які одне за одним потрясли Річ Посполиту. Найчисельнішою силою цих повстань було селянство, а головною – козацтво, які разом боролися проти соціального та національного гніту. В повстаннях брали участь і реєстрові козаки, права яких магнати і шляхта постійно порушували.

Перше велике козацько-селянське повстання в Україні вибухнуло в 1591 р. і охопило велику територію: Київське, Волинське та Брацлавське воєводства. Вирішальний бій між повстанцями під керівництвом старшого реєстрових козаків **Криштофа Косинського** із магнатсько-шляхетським військом відбувся в січні 1593 р. під містечком П'яткою на Волині.

Після поразки повстанці уклали угоду, за якою зобов'язалися підкоритися королю. Незважаючи на політичну незрілість повстанців, повстання мало суттєве значення: Криштоф Косинський став першим не призначеним, а виборним гетьманом реєстрових козаків (1591 р.), якого визнав польський уряд. Після загибелі К. Косинського (травень 1593 р.) поняття «гетьман» закріплюється за виборними отаманами козацького війська і реєстрового (кінець XVI – перша третина XVII ст.: Григорій Лобода, Тихін Байбуза, Самійло Кішка, Петро Конашевич-Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко), і запорізького (Северин Наливайко, Федір Полоус, Марко Жмайло).

У 1594–1596 рр. козацько-селянське повстання спалахнуло з новою силою. Керівниками повстанців були гетьман реєстрових козаків Г. Лобода і запорожець, гетьман нереєстрових козаків С. Наливайко. **Северин Наливайко** славився як найліпший гармаш, людина хоробра й освічена. Для боротьби з татарами С. Наливайко згуртував значні загони з козаків, селян і міщан. Завдавши татарським загонам поразки, С. Наливайко розпочав боротьбу проти шляхти. Повстання охопило Брацлавщину, Волинь, Придніпров'я. На придушення повстання польський уряд кинув значні збройні сили під командуванням польного гетьмана С. Жолкевського. Шляхетське військо оточило повстанців за Дніпром поблизу Лубен на р. Солониці. Два тижні тривала героїчна оборона повсталих в укріпленому таборі. Голод і обіцянка С. Жолкевського амністувати повсталих змусила їх скласти зброю. С. Наливайко, М. Шаула та інші керівники були видані полякам. Після цього С. Жолкевський дав наказ жовнірам знищити повстанців. Польський уряд стратив С. Наливайка у Варшаві. Про мужнє поведження його під час тортур ширилося багато легенд. Т. Шевченко не раз згадує про Северина Наливайка у своїх творах («Никита Гайдай», «Гайдамаки»).

Початок XVII ст. був часом інтенсивного кількісного й якісного зростання українського козацтва. Виняткову роль в суспільно-політичному житті України відіграв **гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний** – видатний політичний і культурний діяч, здібний полководець. За походженням шляхтич із Кульчиць поблизу Самбора в Галичині, П. Конашевич здобув якісну освіту в Острозькій колегії та швидко виявив свої здібності в козацькому середовищі. За його гетьманства (1614–1622) Запорізьке Військо вступило в новий період розвитку. Гетьман здійснив реформу козацьких формувань, перетворивши ватаги, сміливі, але свавільні, на регулярне військо. Посилив дисципліну. Чисельність козацької армії зросла до кільканадцять тисяч і могла збільшитися до сорока. У зовнішній політиці П. Конашевич-Сагайдачний намагався забезпечити Запорізькому Війську повну свободу дій. Стосовно Польщі провадив помірковану політику. Гетьман дбав про добрі відносини з Річчю Посполитою, але доти, доки вони не шкодили козацтву. Тому в 1618 р. він допомагав польському королевику Володиславу, що намагався захопити владу в Московії, в його

облозі Москви, але вже в 1620 р. вислав, без відома польського уряду, посольство до московського царя Михаїла Федоровича, пропонуючи прихильні політичні відносини.

П. Конашевич-Сагайдачний трансформував козацтво не тільки у військову форму, але й у ключовий політичний чинник із державницькою метою. Найбільшою справою гетьмана було об'єднання козацької політики з культурно-політичною діяльністю української інтелігенції. П. Конашевич-Сагайдачний акумулював у своїй особі керманіча тенденції цих двох головних станів українського суспільства – козацтва та міщансько-духовної інтелігенції. Сагайдачний взяв під свій протекторат Київське братство. Про це так пише В. Баранівський: «Підтримуючи братський просвітницький рух, православ'я в Україні, він записується до Київського братства з усім своїм козацьким військом, тим самим взявши братство та його культурні починання під свій захист... Він доклав чимало зусиль для задоволення потреб української церкви та просвітництва, всього того, з чого на той час складалося національне життя України». Оскільки політика переважно розвивалась у релігійних, церковних формах, то козацтво втягувалося у церковні справи, виступало на захист нації. Вирішальну роль відіграло козацтво на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним у відновленні вищої православної ієрархії в Україні. Під опікою гетьмана, Єрусалимський патріарх Феофан 1620 р. висвятив єпископів на православні кафедри України й Білорусії та на сан митрополита церковного діяча й письменника Іова Борецького. Польський уряд, який поставився до цих церковно-політичних дій як до державного злочину, видав універсал про арешт нововисвячених вищих православних владик. На їх захист виступило козацтво на чолі з Сагайдачним, що було важливим політичним учинком.

Сучасники дуже високо цінували, – підкреслював М. Грушевський, – політичний таланти Петра Сагайдачного, який разом із Іовом Борецьким стали речниками союзу духовенства та козацтва. Союз козацтва з інтелігенцією зміцнив ці дві найактивніші групи українського громадянства. Козацтво в свою програму взяло загальнонародні справи: оборону церкви й культуру. Новопоставлені ієрархи в маніфесті 1621 р. зустріли Запорізьке Військо словами найвищого признання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства.

Це поєднання Запорізького Війська з традиціями князівської доби, надзвичайно сильно посилило значення Запоріжжя і дало йому провідне місце в національному житті.

Водночас на початку XVII ст. новий стан – **козацтво** – стає **провідною верствою** українського суспільства. В козацтві найважливішу роль відіграє Запорізька Січ, яка організувалася на демократичних принципах.

Прагнення народу до покаяння, або, як його називали поляки, «українське своєвілля», почало набувати релігійного характеру й отримало серед народу моральне освячення. Вже повстання Наливайка та Лободи 1596 року прикривалися певною мірою захистом релігії. Українська вища верства швидко відступилася від своєї релігії і водночас національної самобутності. Пани стали для народу чужі та їхня влада набула радше характеру іноземного та іновірного поневолення. «Перші козацькі повстання, – пишуть А. Жуковський та О. Субтельний, – які відбувалися напередодні релігійної боротьби у зв'язку з Берестейською унією, посилили загальне невдоволення українського населення, і тоді козацтво почало виступати в ролі оборонця православної віри». На початку XVII ст. релігійна боротьба досягла найбільшого напруження. Релігійні гасла яскраво відображені на прапорах усіх наступних козацько-селянських повстань.

Після П. Сагайдачного почався період деякого послаблення козацтва та чвар у його середовищі. Польський уряд вирішив розгромити і ще сильніше послабити козацтво та запобігти новому повстанню в Україні.

У 30-х роках XVII ст. в Україні відбулося декілька великих козацько-селянських повстань. Нерестрові запорізькі козаки, обравши наприкінці 1629 р. своїм гетьманом уславленого морськими походами **Тараса Федоровича (Трясила)**, в березні 1630 р. вийшли з Січі, нейтралізували верхівку реєстровців і стратили їх гетьмана Г. Чорного, що вірно служив польському урядові, як зрадника. Поляки тоді чинили жахливі варварства. Коронний стражник Самуїл Лащ відрізав людям носи та вуха, віддавав дівчат і жінок на поталу своїм жовнірам і в перший день Великодня 1630 р. в містечку Лисянці вирізав поголовно всіх жителів, не розбираючи ні статі, ні віку. Т. Федорович поширив в Україні універсал і закликав народ йти на поляків в ім'я вільностей і віри. Повстання в травні охопило

територію від Запоріжжя до Київського полісся та Полтавщину. Т. Федорович добре укріпив Переяслав, що займав вигідне стратегічне положення. Близько трьох тижнів тривав штурм польськими військами коронного гетьмана Конупольського укріпленого табору повсталих, та 15 травня 1630 р. він завершився поразкою шляхти. Цю знаменну перемогу козаків над поляками уславив Т. Шевченко у вірші «Тарасова ніч». Але верхівка реєстрового козацтва вирішила піти на угоду з Конецпольським, за якою козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тисяч.

Крім того, в Речі Посполитій змінилась політична ситуація. 1632 року (квітень) помер король Сигізмунд III, вихованець єзуїтів, а на престол елекційний шляхетський сейм обрав його сина – Володислава IV, більш поміркованого політика, який пішов на поступки українській шляхті та вищому духовенству. Однак релігійні гоніння на народні маси з боку магнатів та шляхти не припинились. Становище на Україні залишилось напруженим.

Річ Посполита не обмежувалась спробами зміцнення своїх політичних позицій в Україні, а збільшувала тут свої мілітарні сили. 1635 р. перед Кодацьким порогом, на правому березі Дніпра, було збудовано фортецю Кодак, яка мала контролювати переправи і шляхи, що зв'язували Запоріжжя з Україною. В цьому ж році відбувся новий виступ нереєстрового запорізького козацтва під керівництвом **Івана Сулими**.

Повертаючись у 1635 р. з Дону, де він перебував після спільного з донськими козаками походу на турецьку фортецю Азов і набувши досвіду штурму фортець, Іван Сулима з козаками напав на фортецю Кодак, зруйнував її і дощенту знищив гарнізон із німецьких найманців. Але розгорнути повстання І. Сулими не вдалося: підіслана Конецпольським частина реєстровців схопила І. Сулиму, який був страчений у Варшаві.

Навесні 1637 р. уже четверте велике козацько-селянське повстання спалахнуло з величезною силою під керівництвом гетьмана нереєстрових запорізьких козаків **Павлюка (Павла Бута)**. До повстанців приєдналася більша частина реєстрових козаків. Гетьман реєстровців Кононович був заарештований, обвинувачений у зраді Вітчизні та розстріляний. Восени 1637 р. повстання охопило великий регіон: Київщину, Полтавщину та Чернігівщину. Великий бій відбувся 16 грудня під Кумейками, неподалеку від Черкас.

Повстанці утворили табір із шести рядів возів. Артилерійський обстріл і удари кінноти польського польного гетьмана М. Потоцького призвели до поразки повстанців. Реєстровці скинули Павлюка з гетьманства, привели до М. Потоцького та уклали угоду покори. Павлюка, Василя Томиленка стратили у Варшаві. Проте польській окупаційній армії не вдалося цілком придушити козацько-селянське повстання. Уцілілі повстанці на чолі з досвідченим козаком Д. Гунею відступили вниз Дніпром.

Польський сейм у лютому 1638 р. затвердив «Ординацію Війська Запорізького реєстрового», яка дуже урізувала права реєстрових козаків:

- нереєстрові козаки оголошувалися підданими;
- втеча до козаків каралася смертю;
- скасовувалося самоуправління у реєстрових козаків

(їх кількість становила 6 тис.): замість виборного гетьмана король призначав комісара;

– проти українців здійснювалася політика жорстокого терору. Та спокій тривав в Україні лише десять років – у 1648 р. спалахнула грандіозна Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького.

Але ніякі жорстокі заходи польської шляхти не могли зламати опір народних мас України. Щойно почалася весна 1638 р. як по всій Україні пролунала звістка, що із Запоріжжя йдуть повстанці. Весною 1638 р. вибухнуло велике п'яте козацько-селянське повстання на чолі з гетьманом нереєстрових запорізьких козаків **Яковом Острянином (Остряницею)**. Його помічником був полковник Карпо Скидан, учасник повстання Павлюка. Повстання розгорнулося на Київщині та Полтавщині. Під Голтвою повстанці збудували добре укріплений табір. Спроба польського війська полковника С. Потоцького захопити табір завершилась поразкою. С. Потоцький, діставши підкріплення, перейшов у наступ проти загонів Якова Острянина. Спочатку він розбив об'єднаний загін запорізьких і донських козаків у 500 чоловік, які поспішали на допомогу повсталим і майже всі загинули в бою. Під час бою під Жовнином (на Лубенщині) у червні 1638 р., коли польське військо, використовуючи перевагу в озброєнні, вдерлося в козацький табір, Острянин і частина козаків, вважаючи бій програлим, відступили до кордону та перейшли на російську територію. Московський уряд

поселив 3 тисячі чоловік: козаків, селян, ремісників біля м. Чугуєва на Харківщині.

Частина повстанців під проводом військового стратега Дмитра Гуні відступила і заклала укріплений табір біля р. Сули, недалеко від Дніпра та продовжувала боротьбу ще два місяці до середини серпня. Оточення і голод змусили повстанців припинити боротьбу. Гуні з товаришами вдалося прорватися на Дон. Реєстровці не пристали до повстання, бо перебували з польським військом під началом чиновників, призначених поляками. На десять років настав для поляків «золотий спокій».

Підсумовуючи, зауважимо, що:

По-перше, якщо розглядати Люблінську унію 1569 р. з погляду її перспектив для українського народу, то неможливо пояснити причини козацько-селянських повстань кінця XVI – першої третини XVII ст. та Хмельниччини. Потрібна була лише іскорка, щоб «золотий спокій» охопило полум'я повстання 1648 р., якого ще не бачила Польща.

По-друге, з початку XVII ст. козацтво, перетворившись на провідну верству українського народу, дедалі активніше виступає на захист етнічно-релігійних цінностей народу. В 30-х рр. XVII ст. в самосвідомості козацтва вже формується погляд на Київщину та інші регіони України, як на такі, де повинні панувати козацькі порядки. Так, в універсалі 1630 р. гетьмана Т. Федоровича містився заклик ставати до зброї тим, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських (тобто, ляхів) рятували». У 1632 р. на козацькій раді біля Маслового ставу на Київщині було скинуто гетьмана реєстровців, вірного Польщі і на посади гетьмана і полковників були обрані козаки, віддані Батьківщині та козацькій справі. Рада ухвалила рішення відстоювати козацькі права та поширювати козацькі порядки на Лівобережжі, захищаючи їх силою зброї. Нарешті, показове титулування другого керівника повстання 1637 р. К. Скидана в його універсалі як «полковника і опікуна всієї України».

Отже:

– Українське козацтво стало військовим бар'єром проти турецько-татарської агресії не тільки для України, а й для інших країн Європи. Козацтво України виконувало історичну місію

захисника Європи. Удари, яких завдавали запорізькі козаки турецько-татарським загарбникам, розхитували їх панування у Причорномор'ї і мали важливе значення для визвольної боротьби слов'янських народів Балкан, поневолених султанською Туреччиною.

– Козацько-селянські повстання кінця XVI – 30-х рр. XVII ст. в Україні відіграли важливу роль в історії боротьби українського народу за визволення з-під гніту магнатсько-шляхетської Польщі, показали зростання сили та рішучості широких мас у боротьбі проти соціально-економічного і національно-релігійного гноблення. Визвольний рух українського народу у першій третині XVII ст. став провісником національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, у якій український народ блискуче використав бойовий досвід, нагромаджений у роки повстань.

Здійснений аналіз і констатація суджень дозволяє зробити **узагальнюючі висновки з теми:**

- Україна була у несприятливому політико-стратегічному становищі. Територія України була поділена між Польщею, Угорщиною (Закарпаття) і Туреччиною (частина Буковини). Над Україною нависла страшна небезпека: з одного боку, їй загрожували геноцидом турецько-татарські агресори, з іншого – насувалася загроза етноциду, духовного поневолення-знищення українського народу як нації, насильницьке ополячення.

- У цих умовах український народ виявив високу історичну творчість і силу – не маючи держави, він створив для свого захисту збройні сили, які є чи не найважливішою ознакою й умовою держави. Козацтво, яке об'єднало справді кращих і енергійних українців, трансформувалося в Запорізьку Січ. Спочатку Січ була військовим, а згодом і політичним центром України. На Січі сформувалась козацька республіка – перша республіка в Європі з послідовно демократичним устроєм.

- На Запоріжжі формувались поступово, але неухильно основи української національної державності. Січ – це християнська козацька республіка. Із заснуванням Запорізької Січі дух козацтва поширився на всій Україні. Козацтво стало бойовим авангардом волелюбного українського народу.

- Запорізьке козацтво було найактивнішим учасником усіх козацько-селянських повстань в Україні XVI–XVIII ст. Виступ

козаків із Січі на волость, у район Придніпров'я, де розпочинався рух народних мас, зазвичай був поштовхом до розширення цього руху, підносив повстання мас на нову висоту. Загалом провалилися спроби польського уряду поставити реєстрових козаків під свій контроль: у повстаннях часто брали участь і реєстрові козаки.

- Запорізькі козаки були найбільш організованою і досвідченою у військовому плані частиною повстанських сил. Січ оснащала повстанське військо артилерією, поповнювала запаси зброї. Під час невдач активні учасники повстань направлялися на Січ і там збирали сили для нового виступу. Багато керівників козацтва починали свою діяльність на Січі. Із середовища запорізьких козаків вийшли найвидатніші керівники повстань, визвольного руху, які боролися за повалення польсько-шляхетського панування.

Відтоді як січові козаки взяли на себе роль захисників віри й Вітчизни, люди вбачали в них лицарів церкви, правди й честі, вони стали безсмертними для багатьох поколінь і з цим іменем увійшли на сторінки української та взагалі світової історії.

Питання для самостійного вивчення

1. *Яким було становище українських земель у складі Великого князівства Литовського?*
2. *Якою була політика Польщі щодо українських земель?*
3. *Проаналізуйте діяльність братств.*
4. *Назвіть причини, які зумовили виникнення українського козацтва. Коли виникла Запорізька Січ?*
5. *З якою метою польський уряд провів реєстрацію козаків?*
6. *Яким є історичне значення козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст.?*

Темати рефератів

1. Перший козацький гетьман Дмитро Вишневецький.
2. Соціально-економічні та політичні передумови виникнення українського козацтва.

3. Реєстрове козацтво та його роль у державотворчих процесах в Україні.
4. Козацька символіка.
5. Військове мистецтво козаків.
6. Політика гетьмана Петра Сагайдачного.
7. Селянсько-козацьке повстання 1594–1596 рр. під проводом Северина Наливайка.

Словник термінів і понять

Річ Посполита – (від пол. *rzecz* – Річ і пол. *pospólity* – загальний) – дослівний переклад із латинської на польську – республіка (від лат. *Res publica*). Назва держави, що складалася з Корони Польської та Великого князівства Литовського (1569–1795), які мали федеративні права. Найвищим законодавчим органом був сейм, на якому обирали короля. У різні часи до складу Речі Посполитої входили такі українські землі, як Київщина, Брацлавщина, Волинь, Західне Поділля, а також Західна Україна. Річ Посполита провадила агресивну зовнішню політику, вела війни з Московською державою, Османською імперією, Кримським ханством, Швецією та іншими країнами. У цих війнах на боці Речі Посполитої активну участь брало українське козацтво.

Експансія – (лат. – розширення, поширення) загарбання державами та монополістичними об'єднаннями чужих територій, ринків, джерел сировини; економічне та політичне поневолення інших країн.

Кревська унія (1385 рік) – угода про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, за яким великий князь литовський Ягайло, одружившись із польською королевою Ядвігою, проголошувався польським королем.

Люблінська унія (1569 рік) – угода про об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – *Річ Посполиту*. Укладена 28 червня 1569 р. і затверджена 1 липня 1569 р. на роздільних засіданнях сеймів Польщі й Литви. Угода визначала, що король Речі Посполитої є виборним і обіймає два престоли – польський королівський та литовський велико-

князівський, а Річ Посполита має спільний сейм, спільну зовнішню політику та одну грошову систему. Велике князівство Литовське зберігало державну автономію. Українська шляхта зрівнювалася в правах із польською та литовською. Під юрисдикцію Польщі переходили українські землі – Брацлавщина, Волинь, Київщина, Підляшшя, а під юрисдикцією Литви залишалися Білорусь, Берестейщина. Лівонія оголошувалася спільною територією.

Берестейська (Брестська) церковна унія (1596 рік) – об'єднання православної церкви України та Білорусі з *католицькою* церквою в 1596 р. при підлеглості православної церкви Папі Римському, визнанні основних католицьких догматів і збереженні православної обрядності. Її було проголошено на церковному соборі в Бресті. В результаті Берестейської церковної унії утворилася *Українська Греко-Католицька церква (уніатська церква)*.

Братства – це всестанові, загальнонаціональні організації, що створювались навколо церкви, сприяючи культурно-національному відродженню. Це світські організації, які відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні, станові права українців.

Їм належали великі заслуги у справі збереження української православної традиції, у становленні громадянського суспільства, його етнонаціональної консолідації, у підвищенні рівня освіти та культури.

Литовський статут – кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, прийнятий у трьох редакціях 1529, 1566 і 1588 років. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального та процесуального права князівства. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав.

Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. д. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, зокрема право на закріпачення селян.

Магдебурське право – міське право в Україні XIV – першої половини XIX ст. Склалося в XIII ст. у німецькому місті Магдебурзі.

бурзі. Конституювало певний судовий та адміністративний імунітет міст, а також специфічне правове становище міщанської корпорації. Відповідно до жалуваних грамот на Магдебурзьке право (які надавалися українським містам польськими королями, великими князями литовськими, підтверджувалися українськими гетьманами, російськими царями) запроваджувалися становий суд присяжних (лава) та адміністративно-розпорядчий орган (рада). Магдебурзьке право скасоване Миколою I у 1831 у всій Україні (в Києві проіснувало до 1835).

Козак – вільна людина, прикордонник, охоронець. Перша згадка про козаків датована 1492 р. Козаками називали вільних людей, що ходили в степи на лови й билися з татарами.

Козацтво – суспільний стан в Україні XVI–XVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського та кочового населення в зоні так званого Великого кордону, який розділяв європейську та азійську цивілізацію. Аналоги козакування на українських теренах відомі з давніх часів, але назва «козак» закріплюється за охоронцями прикордоння лише з другої половини XV ст. У 70-х роках XVI ст. уряд Речі Посполитої утворює перший козацький реєстр, закріпивши за реєстровцями низку прав і привілеїв. Козацтво формувалося з представників різних суспільних станів: міщан, бояр, шляхти, селянства, причому останнє окозачилося масово в часи соціальних заворушень. Під час Визвольної війни середини XVII ст. козацтво в особі своєї старшини здобуває владу в новоствореній Гетьманській державі. У складі Росії козацтво до кінця XVIII ст. фактично трансформується в регулярні частини російської армії та кріпаків петербурзьких і московських вельмож. Значна частина українського козацтва була переселена на Кубань.

Опришки – борці проти феодального й національного гноблення в Галичині, на Закарпатті та Буковині. Вони громили шляхту, багатіїв, католицьких священників. Перша згадка про опришків у Карпатських горах належить до 1529 року.

Дике поле – історична назва незаселеної території південно-українського степу. Виникла в XVI ст., коли відбувалася військово-трудова колонізація цього регіону козацтвом після монголо-татарської навали. Сучасники подій – М. Литвин, Б. Віженер, Й. Верещинський – писали про небачені природні багатства степо-

вих просторів і Дніпровського басейну. Їх освоєння проходило в умовах безперервної боротьби з татарськими кочовиками. Рятуючись від покріпачення, на Дике поле втікали тисячі селян, де вони заводили власні господарства й оголошували себе вільними людьми – козаками. У другій половині XVIII ст., після освоєння козацтвом степу аж до Чорного моря, термін вийшов з ужитку.

Шляхта (польск. *szlachta*, від стародавнього верхньонім. *slahta* – рід, порода) – у низці країн Центральної Європи (особливо в Польщі, Литві, в Україні) назва основної частини пануючого феодального класу. Спочатку шляхта – це лицарство, нижча група світських феодалів. У процесі формування в XIV–XVI ст. шляхти як стану за її межами залишився нижчий шар світських феодалів – негербова шляхта (влодики в Польщі, панцирні бояри у Великому князівстві Литовському).

Посилення політичної ролі шляхти призвело до юридичного включення до її складу вищої групи світських феодалів – магнатів. У XVI–XVIII ст. в Речі Посполитій затверджується державний устрій шляхетської республіки. Специфікою польської шляхти була її відносна численність (у XVI ст. – 8%, у Мазовії і Підляшші – понад 20% населення) за наявності категорій малоземельної та безземельної шляхти. Пануюче привілейоване становище шляхти поєднувалося з традиційною забороною «нешляхетських» занять (ремесло, торгівля тощо).

Запорозька Січ – українська козацька республіка. Виникла і розвинулась на Наддніпрянщині за порогами, в перших десятиліттях XVI ст. Кордони Запорозької Січі до кінця XVII ст. не були окреслені. Впродовж XVIII ст. її територія під назвою «Вольності Війська Запорозького» вже мала чітко визначені межі. Столицею Запорозької Січі було місто-фортеця, яке кілька разів змінювало своє розташування, але завжди було за порогами. Вищою законодавчою владою була загальновійськова рада, в якій мали право брати участь усі козаки. Запорозькою Січню керував уряд на чолі з кошовим отаманом, який щорічно переобирався. Вона мала свої збройні сили – Запорозьке Військо. Запорозька Січ була суверенною, самостійною національно-військовою політичною силою України. Їй належить чільне місце у національно-визвольних війнах проти Польщі у першій половині XVII ст. 1648 р. на

Запорозькій Січі розпочалася Визвольна війна українського народу. Одночасно запорозькі козаки вели кількасотлітню героїчну боротьбу проти турецько-татарської агресії.

Реєстрове козацтво – українські козаки, які перебували на державній службі Речі Посполитої у II пол. XVI – I пол. XVII ст. і вносилися в спеціальні реєстри (списки). Уперше згадується в 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда II Августа було прийнято на державну службу 300 козаків. Відтоді польський уряд почав офіційно визнавати козаками тільки реєстрових. Вони мали низку пільг: звільнення від сплати податків, виведення з підпорядкування місцевої адміністрації, право на власне судочинство, землеволодіння. У 1578 р. король Стефан Баторій сформував козацький загін із 500 осіб, а в 1590 р. на державну службу було залучено 1000 козаків. За участь у повстаннях 1591–1596 рр. реєстрове військо було ліквідовано.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця на Запорожжі в період Нової Січі (1734–1775). Адміністративним і військовим центром паланки була слобода, де містилася невелика залога і мешкала паланкова старшина на чолі з полковником, яка здійснювала адміністративну, військову, судову й фінансову владу. В 50–70-х роках XVIII ст. налічувалося вісім Паланок: Коацька, Бугогардська, Інгульська, Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогноїнська.

Курінь 1. Видовжена споруда з деревини, в якій жили козаки Запорозької Січі. 2. Військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що налічувала до кількох сотень козаків на чолі з курінним отаманом, який обирався курінною радою; мала своє окреме господарство, власну назву. В другій половині XVIII ст. у складі Запорозької Січі було 38 куренів. 3. Найменша військова одиниця у війську Б. Хмельницького в складі 10–15 осіб. 4. Основна військова тактична одиниця в Українській Галицькій армії (1919–1920) у складі трьох піхотних і однієї кулеметної сотень, з яких склалися бойові з'єднання – бригада, корпус.

Фільварок – (від польського folwark, що походить від німецького Vorwerk) – хутір, ферма. У XIV ст. – першій половині XIX ст. в Польщі, Литві, Білорусі, на території Правобережної України – комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, використовуючи працю кріпаків.

Література

1. Історія України: посібник / за ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К.: Академія, 2001. – 480 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: посібник / О. Д. Бойко. – К.: Академія, 1999. – 380 с.
3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
4. Грушевський М. С. Нариси історії українського народу / М. С. Грушевський. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків (том 2–3) / Д. І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990.
6. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 417 с.
7. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – сер. XVII ст. / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
8. Лановик Б. Д. Історія України: навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.

Розділ 5

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА
ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
(1648–1657 рр.).
РУЇНА**

- 5.1. Причини, передумови та початок повстання. Зборівський мир*
- 5.2. Воєнно-політичні події 1651–1653 рр. Внутрішня та зовнішня політика Б. Хмельницького*
- 5.3. Переяславська рада 1654 р. Завершальний етап національно-визвольної війни*
- 5.4. Україна у часи «Руїни»*

**5.1. Причини, передумови
та початок повстання.
Зборівський мир**

Станом на 1648 р. Річ Посполита була однією з найсильніших держав Європи. Її сусіди з заходу – Німеччина й Швеція – були спустошені Тридцятилітньою війною (1618–1648 рр.). Східний сусід – Московське царство – також ще не оговталось від Смути та Смоленської війни. На півдні не ліпші часи переживала доти непереможна Османська імперія (Туреччина): яничарські бунти розхитували трон, у країні безчинствували зграї розорених воїнів-селян, а видатки держави ледве не вдвічі перевищували її прибутки. Річ Посполита широко розкинула свої володіння від Балтики до Чорного моря й отримала у першій половині XVII ст. низку блискучих військових перемог над Московією та Туреччиною.

Замирення українського козацтва після воєн 1620–30-х років здавалося надійним і остаточним, економіка й торгівля процвітали, а політичне життя суспільства видавалось гармонійним. Однак розквіт золотих шляхетських вольностей свідчив про соціальну прірву між безправ'ям простолюду і необмеженою владою над ним шляхти. Третій Литовський статут 1588 р. юридично оформив кріпацький стан селянства України. Різко зменшилося селянське землекористування, натомість значно зросло шляхетське землеволодіння. Фільваркове господарство, яке ґрунтувалося на примусовій праці селян-кріпаків, призвело до збільшення панщини й інших повинностей, що виснажували простолюду.

У десятиліття «золотого спокою» 1638–1648 рр. селянська проблема загострилася. Просте населення зазнавало експлуатації та сваволі з боку польських магнатів і шляхти, орендарів-євреїв, панщина в окремих районах українських земель досягала 4–6 днів на тиждень, значно зросли натуральні податки.

Поразка козацьких повстань наприкінці XVI – першій половині XVII ст. та затвердження у 1638 р. Сеймом Речі Посполитої «Ординації війська Запорозького реєстрового», призвели до обмеження козацького самоврядування, зменшення реєстру (до 6 тис. козаків), ліквідації виборності полковників і старшин, перегляду їхніх прав на земельні наділи і маєтки. На Запорозжжі постійно перебували польські залоги, було цілком відбудовано й розширено фортецю Кодак. Козакам заборонялося без згоди уряду здійснювати морські й суходільні походи проти Османської імперії та Кримського ханства, їх зобов'язували виконувати всілякі роботи, сплачувати обтяжливі податки. Одночасно представники української старшини шукали шляхів відновлення колишніх вольностей та привілеїв.

Соціально-економічний визиск українського населення польськими панами доповнювався посиленням національно-релігійного гноблення. Українців усували від участі в самоврядуванні, обмежували їх право займатися ремеслами, промислами і торгівлею, захоплювали козацькі землі, закривали православні церкви та монастирі, забороняли братські школи, всіляко принижували і кривдили. Така дискримінаційна політика уряду Речі Посполитої у середині XVII ст. загострила ситуацію в Україні, спричинивши загальнонародний виступ.

Окрім цього, варто зазначити, що Україна перебувала під певними європейськими впливами, про що свідчило проникнення ідей гуманізму та реформації у XVI ст. Не можна не враховувати і впливу європейських революцій, соціальних і національно-визвольних війн. Зокрема у 1640 р. розпочалася революція в Англії, у 1647 р. антиіспанське протистояння у Південній Італії та Сицилії, під час якої Неаполь було проголошено республікою. Загострювалися соціально-політичні суперечності у Франції, Португалії, Данії, Австрії та інших країнах. Європа вступала в новий період свого розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утвердженням демократичних свобод.

Західноєвропейські революції підштовхували революційні процеси у Східній Європі, зокрема в Україні, де для цього вже сформувалися певні умови. Все це очевидно вплинуло на Богдана Хмельницького, який певний час перебував на навчанні у країнах Європи. На всі ці об'єктивні причини наклалася особиста образа – бажання помститися за розорений польськими панами хутір Суботів та збездіщену сім'ю Б. Хмельницького.

Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657) – визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648–1657 рр.). Народився у родині українського шляхтича Михайла Хмельницького. Припускають, що місцем народження був хутір Суботів, неподалік від Чигирин. Початкову освіту здобув у школах Чигирин та Києва. Згодом продовжував навчання у Львівському єзуїтському колегіумі. Добре володів польською та латинською мовами, знав історію. Його батько, дрібний шляхтич Михайло Хмельницький, походив найімовірніше з Перемишльської землі; на початку XVII ст. як слуга коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського жив при його дворі у Жовкві на Львівщині. Згодом переселився до Олеська, а звідти – до Чигирин. Тут виконував певні адміністративні доручення, згодом був призначений підстаростою, тобто управителем замку й волості; тоді ж отримав хутір Суботів. У 1620 р. брав участь у поході гетьмана Станіслава Жулкевського на Молдову, а в жовтні цього ж року поліг у битві з турками під Цецорою.

Перша згадка про військовий досвід Б. Хмельницького припадає на нещасливу битву під Цецорою 1620 р., у котрій загинув його батько, а сам юнак потрапив до турецького полону. Через

два роки бранця викупила мати, за іншими даними – його обміняли на котрогось із турецьких полонених. Після цієї пригоди доля Богдана вже тісно пов'язана з реєстровим Військом Запорозьким. Його підпис як тодішнього військового писаря стоїть на акті капітуляції під Боровицею 1637 р. Після запровадження в життя сеймової ординації 1638 р., що обмежила козацьке самоврядування і зокрема ліквідувала виборну посаду писаря Війська Запорозького, Б. Хмельницький став одним із десятих сотників Чигиринського реєстрового полку.

Безпосереднім приводом до чергового козацького повстання, яке перевершило всі попередні, стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому дрібним польським шляхтичем Данилом Чаплинським, який зі своїми слугами зруйнував та пограбував родинний хутір Хмельницького Суботів, до смерті забив малолітнього сина та захопив дружину. Всі звертання Б. Хмельницького до польського суду та навіть до самого короля завершувались безрезультатно: Чаплинського так і не було покарано, а Богдан зазнав нових утисків. Не знайшовши справедливості в офіційних властей, чигиринський сотник дедалі більше схилявся до думки про повстання.

У грудні 1647 р. він із невеликим загоном козаків і старшим сином Тимошем вирушив на Запоріжжя. У **січні 1648 р.** на козацькій раді Б. Хмельницького обрали гетьманом. Новообраний гетьман розпочав переговори з Туреччиною та її васалом – Кримським ханством. Заручившись підтримкою турецького султана, у лютому–березні 1648 р. у Бахчисараї він уклав військово-політичний союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув вирішити складну проблему – нестачу власної кінноти. Крім того, домовленість із ханом давала змогу уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі.

Із Січі гетьман розсилав універсали, у яких закликав українське населення до всенародного повстання. Намагаючись виграти час для підготовки до воєнних дій та з'єднання з татарською ордою, Б. Хмельницький листувався із коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким. У листах висував традиційні вимоги, що відображали інтереси насамперед козацької старшини: скасувати сеймову Ординацію 1638 р., відновити козацькі привілеї, вивести

з українських земель коронне військо та дозволити морські походи козаків на Кримське ханство й Османську імперію. У відповідь для придушення осередку повстання поляки вирішили вислати на Запорозжя два загони.

Один загін (ним командував син М. Потоцького – Стефан) отримав наказ іти суходолом, інший – плисти на човнах Дніпром. Головні шляхетські сили під командуванням М. Потоцького і польного гетьмана Мартина Калиновського розташувалися між Черкасами та Чигирином.

Богдан Хмельницький зібрав на той час достатні для військової кампанії сили: 8 тис. козаків і 20 тис. ординців (татар і ногайців) під командуванням перекопського мурзи Тугай-бея. **19 квітня 1648 р.** повстанці та загін татар атакували шляхетське військо в урочищі **Жовті Води** (неподалік теперішнього міста Жовті Води Дніпропетровської обл.) та змусили його збудувати табір і чекати на підмогу. Однак допомога польському війську ззовні так і не надійшла. Реєстрові козаки приєдналися до військ Б. Хмельницького. Вирішальна битва відбулася **5–6 травня** та завершилась повним розгромом польських військ.

З-під Жовтих Вод козацькі та татарські загони вирушили на північ із метою розбити основні польські сили під командуванням М. Потоцького та М. Калиновського. Дізнавшись про плани противника, Б. Хмельницький заздалегідь влаштував позиції у Горіховій Діброві поблизу Корсуня. 14 травня 1648 р. до Корсуня підійшло козацьке військо, очолюване Б. Хмельницьким (15–17 тис. чол.) і татарський загін Тугай-бея (бл. 4 тис. чол.). Уранці **16 травня 1648 р.** польське військо, почавши відступ із Корсуня, в Горіховій Діброві потрапило у засідку. Під час запеклої битви, що тривала кілька годин, польська армія була вщент розгромлена. Понад 8,5 тис. жовнірів і офіцерів було взято в полон (зокрема М. Потоцький та М. Калиновський).

Перемоги Б. Хмельницького приголомшили поляків і водночас надихнули українців. Унаслідок воєнних операцій козацької армії під Жовтими Водами і Корсунем була відновлена Українська держава Гетьманщина. Шляхта покидала маєтки на українських землях, відбувалося масове покозачення населення. За свідченням літопису Самовидця, *«усе, що живо, поднялося в козацтво»*. Влітку 1648 Київське, Брацлавське, Чернігівське і частина Подільського

воєводства була звільнена з-під влади шляхетської Польщі. Значно активізувалися дії повстанців у Галичині й на Волині.

У травні 1648 р. помер король Владислав IV Ваза. З ініціативи канцлера Єжи Оссолінського та магната Адама Кисіля розпочалися переговори з Б. Хмельницьким. Вимоги гетьмана (збільшити козацький реєстр до 12 тис., припинити боротьбу за храми, поновити козацькі вольності) засвідчили, що на першому етапі національно-визвольної війни у нього не було чіткої державницької програми. Час переговорів обидві сторони використали для організації війська. На початку червня 1648 р., порушуючи умови перемир'я, у Правобережну Україну вторглися каральні загони магната Яреми Вишневецького – одного із наймогутніших магнатів Речі Посполитої, українського князівського роду.

Коронні збройні сили очолили три магнати: млявий і закоханий у розкошах Домінік Заславський, освічений учений-латиніст Миколай Остроріг і 19-річний Олександр Конєцпольський, із сарказмом прозвані козаками *«периною, латиною і дитиною»*. В боях під Махнівкою (тепер село Козятинського р-ну Вінницької обл.) та Староконстантиновом у липні 1648 р. козацькі полки на чолі з соратником Б. Хмельницького М. Кривоносом розгромили шляхетські загони та визволили частину Поділля і Волині.

На поч. вересня 1648 р. коронне військо (бл. 100 тис. осіб) виступило з місць свого базування на Волинь. На зустріч йому через Білу Церкву–Паволоч–Погребище–Хмельник на Староконстантинів рушила українська армія (бл. 100 тис. чол.) і загін буджацьких татар (бл. 600 чол.). Вирішальна битва відбулася **11–13 вересня 1648 р. під Пилявцями** (тепер село Пилява Староконстантинівського р-ну Хмельницької обл.). запеклими боями за греблю через р. Ікву. Не витримавши натиску і піддавшись паніці, що зростала, польські війська почали безладно відступати. Козацька армія захопила всю ворожу артилерію (бл. 100 гармат) та величезний обоз із матеріальними цінностями. В результаті Пилявецької битви польську армію було розгромлено, повністю звільнено Волинь і Поділля, а польську шляхту глузливо почали називати *«пилявчиками»*.

Розвиваючи успіх, отриманий у квітні-вересні 1648 р., Б. Хмельницький спрямував наступний удар на Львів. Похід у Галичину мав характер демонстрації сили.

26 вересня – 5 жовтня 1648 р. тривала облога міста, внаслідок котрої загони Максима Кривоноса здобули Високий Замок. Після сплати мешканцями Львова контрибуції в сумі понад 200 тис. дукатів (1,2 млн. золотих), більша частина якої пішла на оплату татарських послуг, українська армія продовжила похід на захід і дійшла до Замостя. Захоплення цього стратегічного населеного пункту відкривало б повстанцям шлях на Варшаву. Під Замостям, облога котрого тривала (**28 жовтня – 14 листопада**), Б. Хмельницький почав переговори з поляками, уклав перемир'я та повернув свої війська в Україну. До припинення воєнних дій гетьмана спонукало складне становище армії: боєздатного війська налічувалося не більше як 30 тис., гостро відчувалася нестача гармат, боєприпасів і харчів, давалася взнаки загальна втома, дошкуляла зима, крім того, спалахнула епідемія чуми. На рішення Б. Хмельницького вплинули й повернення татар до Криму та загроза нападу на Київщину й Чернігівщину литовської армії. Одночасно у Речі Посполитій відбувався Сейм, на якому мали обрати нового короля. Козацький чинник мав важливе значення у передвибірчій боротьбі. Плекаючи ілюзію, що королівська влада може вирішити «українське питання», Б. Хмельницький підтримав кандидатуру Яна Казимира (1648–1668 рр.), якого й було обрано королем. Проте в середовищі польської шляхти перемогла магнатська партія, яка вимагала від королівської влади взяти реванш за поразки 1648 р.

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва, який вітав його дзвонами у церквах, гарматними пострілами на замку і тисячними натовпами люду. Зустрічали ж гетьмана Єрусалимський патріарх Паїсій і Київський митрополит Сильвестр Косів. *«Увесь народ...вся чернь вітала його. Академія вітала його промовама та вигукама як спасителя народу від рабства польсько-го, як Мойсея, вбачаючи в імені Богдан добрий знак і називаючи його: Богом даний. Патріарх Єрусалимський надав йому титул найсвітлішого князя».* (Згідно з літописом Самовидця).

Проте польська сторона, використавши умови перемир'я не для конструктивного діалогу з козаками, а для збирання сил, уже у травні 1649 р. розпочала масований наступ на українські землі. Річ Посполита готувала комбінований удар, що мали здійснити три потужні збройні формування на чолі з королем Яном

Казимиром, Яремою Вишневецьким та литовським гетьманом Янушем Радзивілом.

Основні сили українських і польських військ зустрілися під **Зборовом** на р. Стрипі, де **5–6 серпня 1649 р.** відбулася запекла битва, в котрій польські війська зазнали великих втрат. У такій ситуації польський король пішов на таємні переговори з кримським ханом, обіцяючи татарам велику грошову винагороду, дозвіл брати ясир і грабувати українські землі на шляху до Криму. Хан Іслам-Гірей III, не будучи зацікавленим у перемозі української армії та зміцненні України, поставив вимогу, щоб Б. Хмельницький припинив битву. Не маючи змоги одночасно воювати проти поляків і татар, гетьман під тиском хана змушений був розпочати переговори та укласти **8 серпня 1649 р. Зборівський мирний договір**.

За умовами Зборівського мирного договору Українська держава – *Гетьманщина* – визнавалась польським урядом у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. *Волинь* та *Поділля* залишались під владою польського короля. У Гетьманщині влада належала гетьману (звідси і назва держави), резиденція якого знаходилась у *Чигирині*. Коронне польське військо на цю територію доступу не мало. Водночас на території козацької держави зберігалась польська адміністрація, хоча на всі відповідальні пости король мав право призначати тільки православних шляхтичів. За договором зберігались Вольності Війська Запорізького, кількість реєстрових козаків встановлювалось у 40 тис. чол. (насправді їх було значно більше) і проголошувалась амністія всім учасникам національно-визвольної війни. Католицька і православна шляхта зрівнювалася у правах, а православний київський митрополит мав увійти до польського Сенату.

Отже, на середину XVII ст. у різних сферах життя українського суспільства виникли гострі суперечності, спричинені становищем України у складі Речі Посполитої. Революція 1648–1657 рр. була зумовлена комплексом соціально-економічних, політичних і релігійних причин. Русійними силами Визвольної війни стали козацтво, селянство, міщани, нижче православне духовенство та частина дрібної шляхти. Успішні підсумки першого етапу національно-визвольної боротьби 1648–1649 рр. давали змогу розпочати будівництво Української козацької держави. Зборівський мирний договір, укладений під тиском обставин, не відповідав успіхам

Національно-визвольної війни, проте він мав виняткове значення для піднесення ідеї української державності, бо вперше в історії українсько-польських відносин Україна одержувала з боку Польщі визнання певної самостійності як козацька держава. Обидві сторони використали Зборівський договір як тимчасове перемир'я для консолідації своїх сил у подальшій боротьбі – Гетьман не домогся визволення всього українського народу, а Річ Посполита втратила володіння на значній території України. Це робило неминучим нове загострення українсько-польських відносин.

5.2. Воєнно-політичні події 1651–1653 рр. Внутрішня та зовнішня політика Богдана Хмельницького

Упродовж 1650 р. Річ Посполита та Україна готувалися до чергового етапу війни. У серпні 1650 р. помер польський канцлер Є. Оссолінський і до влади прийшла партія на чолі з М. Потоцьким – прихильником збройного приборкання козаків. Уже незабаром розпочався новий етап національно-визвольної війни. Перші сутички відбулися на Поділлі, в ніч з 10 лютого 1651 р. Коронна армія на чолі з польним гетьманом М. Калиновським зненацька захопила містечко Красне на Поділлі. Під час оборони міста загинув сподвижник Б. Хмельницького Данило Нечай.

З-під Красного частини польського війська рушили на Вінницю, маючи намір зробити її опорним пунктом подальшого наступу, і наприкінці лютого розпочали облогу міста. Проте повстанці на чолі з полковником Іваном Богуном укрилися в колишньому католицькому монастирі під Вінницею і вистояли перед переважачими силами ворога, завдавши йому численних втрат. Тим часом надійшла військова допомога від гетьмана, яку очолив уманський полковник Йосип Глух. Під час відступу через Буг виникла паніка у польському війську, чим скористалися козаки. Отже, військові дії припинилися майже до літа.

Основні сили поляків концентрувалися на Волині під **м. Берестечком** (тепер містечко Горохівського району Волинської

області), де **18–30 червня 1651 р.** відбулася вирішальна битва. Польська армія налічувала 150 тис. чоловік, зокрема 20 тис. іноземних найманців та володіла артилерією, важкою кіннотою, що було за тих часів надзвичайно вагомим чинником. У війську ж Б. Хмельницького було близько 100 тис. козаків і 50 тис. татар. У вирішальний момент битви татарські зағони, очолювані кримським ханом Іслам-Гіреєм III, не витримавши артилерійського вогню, втекли з поля бою, захопивши у полон Б. Хмельницького, який намагався їх затримати. Залишившись без полководця, українська армія була оточена ворогом та 10 днів героїчно відбивала атаки. Частина козацьких полків на чолі з наказним гетьманом І. Богуном, ведучи ар'єргардні бої, зуміла вирватись з оточення та відступити на Київщину (загинуло близько 30 тис. козаків).

Поразка під Берестечком зводила нанівець автономію Козацької держави та стала однією із найтрагічніших невдач українського війська часів національно-визвольної війни 1648–1657 рр., але й докорінно змінила її характер. На думку відомого історика Наталії Яковенко: *«Катастрофа під Берестечком стала тією останньою краплею, що перепоновила чашу взаємної помсти, нагромадженої з часів наливайківщини, і зробила неможливим спільне проживання Польщі й козацької Русі під одним державним дахом. І коли доти боротьба, очолена Богданом Хмельницьким, ще точилася як громадянська війна всередині Речі Посполитої, то після Берестечка вона остаточно переростає на польсько-українську війну».*

На цей час і литовська армія під командуванням князя Яна Радзивілла розбила українські війська, якими командував полковник Мартин Небаба, і захопила Чернігів, Київ та інші міста. Литовська і польська армії об'єдналися 3 вересня 1651 р. під Германівкою, що на Київщині. Становище української армії після двох поразок було катастрофічним: великі втрати у боях, втому, хвороби, нестача продуктів і фуражу. Однак Богдан Хмельницький, вирвавшись із татарського полону, швидко провів мобілізаційні заходи і вже через два місяці українська армія зупинила просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. За таких обставин виснажені протистоянням сторони пішли на переговори, що завершилися підписанням **18 вересня 1651 р.** Білоцерківського мирного договору.

Згідно з **Білоцерківським мирним договором** кількість реєстровців зменшувалася з 40 тис. до 20 тис. чол. Козацькою територією визнавалось лише Київське воєводство, в Брацлавському та Чернігівському відновлювалася польська адміністрація, а магнатам і шляхті повертались їхні маєтки. Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами. Б. Хмельницький залишався гетьманом, але після його смерті король отримав право призначати і звільняти гетьманів. Становище селян, міщан і козаків, які не потрапили до реєстру, стало тепер ще тяжчим, а шляхтичі сміливіше почали повертатися до своїх маєтків і відновлювати класичне польське кріпосництво. Невдоволення простого населення України Білоцерківським договором, масові повстання проти реставрації польського панування підштовхували Б. Хмельницького не визнавати договору і готуватися до нових боїв і походів.

Для того, щоб не допустити воєнного союзу України з Молдовою польський уряд направив в Україну армію, яка складалась із 12 тис. кінноти, 8 тис. жовнірів та 30 тис. озброєних слуг. Несподіваним ударом **22–23 травня 1652 р.** козацькі полки атакували польське військо біля гори **Батіг** на Брацлавщині (тепер Вінницька обл.) і змусили поляків під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського відступити до табору. Бій у таборі тривав цілий день і завершився повним розгромом польської армії. Під Батогом полягло майже все польське військо та німецькі найманці. Загинув і сам гетьман М. Калиновський. Сучасники, оцінюючи блискучу перемогу козаків, порівнювали Батозьку битву з розгромом римлян карфагенським полководцем Ганнібалом під Каннами (216 р. до н. е.). Звитяга козацького війська під Батогом була переконливим реваншем за поразку під Берестечком та сприяла розгортанню повстання на Брацлавщині й Чернігівщині проти відновленої тут польської влади. Польська шляхта залишала землі Гетьманщини, західні кордони якої знову встановилися по берегах р. Случі, як передбачав Зборівський договір 1649 р.

Батозька перемога не означала швидкого завершення війни проти Речі Посполитої. Від лютого 1653 р. польські загони здійснювали спустошливі рейди на козацьку територію. Восени 1653 р. польський король із 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і зосередився

під містечком Жванець. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. У запеклих боях козацькі загони завдали низку поразок польським частинам і оточили королівське військо. Облога тривала понад два місяці (**вересень–грудень**). У польському таборі почався голод, спалахнули епідемії, але й цього разу їхнє військо від повного знищення врятували татари. **15 грудня 1653 р.** Кримський хан Іслам-Гірей III, підкуплений королем Яном II Казимиром, уклав із Польщею Кам'янецьку угоду, за котрою воєнні дії припинялися, а татари отримували дозвіл брати ясир на західноукраїнських землях. За цих обставин Б. Хмельницький був змушений піти на перемир'я.

За умовами перемир'я Білоцерківський мирний договір 1651 р. скасовувався, а відносини між Україною та Польщею частково регулювались на основі Зборівського трактату 1649 р.: польська сторона погодилася лише визнати права та привілеї реєстрового козацтва, ігноруючи інші статті договору. Отже, попри вдалі воєнні дії, наслідки Жванецької кампанії для Української гетьманської держави виявилися не зовсім сприятливими.

Внутрішня та зовнішня політика держави Богдана Хмельницького

Перерва у воєнних діях дала змогу українському гетьманові зосередити зусилля на розбудові української державності. Основою внутрішньої організації Козацької держави Б. Хмельницького стали традиції та звичаї суспільного життя українців, насамперед реєстрових козаків і Запорізької Січі, яка стала своєрідним зародком нової української державності. Саме це зумовило її напіввійськовий характер та офіційну назву державного утворення «Військо Запорозьке», умовна назва Гетьманщина. За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тис. км² і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало понад 3 млн. осіб.

В основу адміністративного ладу була покладена структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні. Кількість полків не була сталою: якщо 1649 р. їх налічувалося 16, то 1650 р. – уже 20. Військово-сотенному територіально-адміністративному поділу відповідала система органів публічної влади. Ця система фактично дублювала модель управління Запорізької Січі.

Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські та інші питання. Проте її вплив на життя держави був обмежений, оскільки вона не була постійно діючою, крім того, Б. Хмельницький задля зміцнення гетьманської влади частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Головою держави був гетьман, який обирався пожиттєво. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали, підписував листи, угоди й накази. Функції гетьманської резиденції та столиці Української держави виконував Чигирин (тепер місто Черкаської області на р. Тясмин). Державною емблемою Козацької держави був герб Війська Запорозького – козак із шаблею при боці та рушницею на лівому плечі; державними клейнодами – гетьманська булава, печатка, гетьманський бунчук і корогва.

Спеціального прапора як символу держави не було. Частково його роль виконували гетьманські прапори, головний із них був білого кольору із колом, посередині якого розміщувався хрест в обрамленні восьми (по чотири з кожного боку) золотих і двох червоних зірок.

Система органів публічної влади мала три рівні – генеральний, полковий і сотенний. Реальна вища влада у державі належала урядові – Генеральній Канцелярії, до якої входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу поширювалися на всю територію Гетьманщини. Дорадчі права при гетьмані мала Рада генеральної старшини, у складі обозного (керував постачанням армії та відповідав за матеріальне забезпечення держави), генерального судді (стежив за виконанням універсалів гетьмана, чинив суд над винними з-поміж генеральної чи полкової старшини, розглядав справи про державні злочини, був найвищою судовою інстанцією для полкових і сотенних судів), писаря (очолював гетьманську канцелярію, займався діловодством і зарубіжними зв'язками), підскарбія (відав фінансами, скарбом і податковою політикою), осавула (відповідав за організацію і боєздатність військових частин), хорунжого (частково відав військовими справами

і відповідав за збереження головного військового прапора), бунчужного (оберігав гетьманський бунчук).

На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Очолював полк полковник, який або обирався козаками полку, або призначався гетьманом. Він керував полком за допомогою старшини. Полк поділявся на сотні (10, 20, а іноді й більше). Сотнею керував сотник разом зі старшиною (писарем, осавулом – відали військовою підготовкою козаків забезпеченням полку чи сотні озброєнням і боєприпасами, складали козацькі реєстри, статути; хорунжим – (від хоругва – стяг, прапор) – особа, яка зберігала й носила прапор Війська Запорізького, що називався хоругвою. Хорунжий – завідував прапором сотні). Їх обирали зазвичай козаки. У полкові та сотенні міста вища старшина призначала свого представника – городского отамана. Полковники та сотники поєднували військову й цивільну владу. В містах діяли органи самоврядування (на зразок Магдебурзького права): у великих управління здійснювалося магістратами на чолі із війтами, у менших, але привілейованих – отаманами, у селах – старостами. Запоріжжя стало окремою військово-адміністративною одиницею на чолі з кошовим отаманом і своєю старшиною. Воно мало внутрішню автономію і визнавало лише військову зверхність гетьмана. Формування нового державного устрою було завершено вже до весни 1650 р.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. була введена посада гетьманського підскарбія, який відповідав за стан фінансів гетьманської держави, розподіл натуральних і грошових податків, установлював мито та ін. Поповнення державної казни здійснювалося з трьох основних джерел: із земельного фонду, з доходів від промислів, торгівлі та з податків. Систему податків і повинностей установлювали й регулювали Гетьманські універсали. Б. Хмельницький упровадив в обіг власну монету, яку карбували в Чигирині: на одному боці грошової одиниці була зображена шабля, на іншому викарбуване ім'я гетьмана.

Своєрідним гарантом розбудови Української держави стала армія. Її ядро становило реєстрове та запорізьке козацтво, навколо якого об'єдналося повстале («покозачене») селянство та міське населення. Під час боротьби талановитими воєначальниками виявили себе полковники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий та ін.

Армія формувалася із добровольців, відзначалася високим бойовим духом, мужністю та суворою дисципліною й у вирішальні моменти національно-визвольних змагань її чисельність сягала 100–50 тис. осіб. Під час боротьби невеликі повстанські загони об'єднувалися у нові полки, обираючи собі назви найбільших міст. Так виникли Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзнянський, Ічнянський, Кропивнянський, Київський, Уманський та інші полки.

Розпочалося формування національної судової системи. Вона відповідала особливостям державного устрою й будувалася на становій основі, коли для кожного стану призначались окремі суди. Щоправда, ця тенденція ще не була чітко виражена. З'явився Генеральний суд на чолі з генеральним суддею. До його компетенції входило судочинство над вищою козацькою старшиною та розгляд спірних справ державної ваги. Одночасно він був апеляційною інстанцією для інших судових органів. У полках почали створюватися полкові суди на чолі з полковими суддями. Продовжували діяти окремі суди для міщан і селян. Але на їхню роботу дедалі посилювався вплив козацької старшини. Козацькими судами поряд із суддями керували й полковники та сотники. Судочинство ґрунтувалося на старих юридичних кодексах законів, зокрема на Третьому литовському статуті 1588 р., і велося «за давніми правами і за давніми вольностями».

Докорінні зміни відобразились і на соціально-економічних взаєминах. Господарська політика Хмельницького та уряду Української держави залежала від результативності воєнного та політичного протистояння з Польщею, позиції козацької старшини та розмаху селянської боротьби. На визволених землях активно відбувався процес ліквідації великого землеволодіння, фільваркової системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю. На аграрну політику Хмельницького активно впливала козацька старшина, котра сама прагнула стати крупними земельними власниками. Проте гетьман намагався придушувати нові соціальні конфлікти й як міг гальмував зростання великого землеволодіння новітньої еліти.

Зовнішня політика Української козацької держави. Від перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький зосередив особливу увагу на дипломатичній діяльності, спрямованій

на зміцнення міжнародного становища козацької України, прагнув дипломатичного визнання Гетьманщини іноземними державами. Задля успішної боротьби проти Польщі уряд Хмельницького мусив перешкодити польським дипломатам у створенні антиукраїнського союзу і, навпаки, створити антипольську коаліцію. Першим серйозним кроком у цьому напрямку був союз із Кримським ханством та ногайськими ордами. У лютому 1648 р. гетьман вислав посольство до хана Іслама-Гірея III з проханням надати військову допомогу (козаки потребували татарської кінноти).

Після укладення козацько-татарського договору до України було відправлено чотиритисячний загін під проводом впливового перекопського мурзи Тугай-бея який надалі брав участь у всіх значних битвах 1648 р. (крім Пилявецької, де козаків підтримували буджацькі татари на чолі з Аутемір-мурзою), в облозі Львова та в поході під Замостя. У Зборівській битві вперше взяв участь сам хан Іслам-Гірей разом із візиром. На початках татарська допомога справді була корисною, і Б. Хмельницький покладав на неї великі сподівання. Однак згодом стало зрозуміло, що татари, які мали власні інтереси, є ненадійними спільниками – у вирішальний момент татари несподівано могли зрадити козаків, як це і трапилося під Зборовом (1649), Берестечком (1651) чи Жванцем (1653). Зрадницькі дії хана пояснювалися цинічною політикою, відповідно до якої татари намагалися не допустити до переваги однієї з воюючих сторін, а навпаки, максимально виснажити їх обох.

Особливе місце посідали відносини з Туреччиною. Всередині турецького уряду не було єдності у ставленні до козаків, але перемогла позиція прихильників зближення з ними. Було укладено українсько-турецьку угоду (1648–1651 рр.), що надавала право військової допомоги Козацькій державі, а українським купцям дозволу вільного плавання Чорним морем і право безмитної торгівлі в портах Османської імперії. Основна ж вимога Туреччини – надання останній допомоги козацьким військом і відмова від морських походів.

Б. Хмельницький підтримував зовнішньополітичні відносини із християнськими державами – васалами Османської імперії – Семигороддям (Трансильванією), Валахією та Молдавією. Семигороддя, попри свою васальну залежність, було найбільш незалежним із-поміж цих країн. У серпні 1648 р. правитель Семигороддя князь

Юрій I Ракоці, який претендував на польську корону, встановив дипломатичні відносини з Б. Хмельницьким. Стосунки гетьмана з господарем Валахії Матвієм Басарабом розвивалися менш активно. У 1651 р. він відправив до гетьмана послів із пропозицією військової допомоги, однак приятельські відносини із Валахією згодом були порушені походом Тимоша проти М. Басараба на прохання Василя Лупула.

Із Молдавією взаємини Гетьманської держави склалися найтісніші, що зумовлювалося тривалими історичними передумовами та географічною близькістю. Молдавани входили до війська Б. Хмельницького, зокрема під час облоги Львова 1648 р. на боці козаків діяв молдавський загін. Ще влітку 1648 р. гетьман за посередництвом турецького султана намагався вплинути на молдавського господаря В. Лупула та встановити з ним добросусідські відносини. Однак той у своєму виборі між Туреччиною та Польщею орієнтувався більше на останню, з іншого боку, невідгодно було наживати собі ворога на північному сході, і В. Лупул у жовтні 1648 р. прийняв із почестями українських послів.

Розуміючи ненадійність відносин із В. Лупулом, а також важливість Молдавії у стратегічному плані (вона могла бути використана як плацдарм для наступу обома сторонами), Б. Хмельницький намагався силоміць схилити В. Лупула до союзу. Вирішено було використати похід калги-султана Крим-Гірея на Молдавію (офіційно – з каральною метою за нібито напади молдаван на татар). Формально Б. Хмельницький як союзник хана був змушений брати у цьому участь, наприкінці серпня 1650 р. козаки з татарами переправилися через Дністер, і вже на початку вересня загони Данила Нечая та Филона Джалалія здобули Ясси – молдавську столицю, що було несподіванкою для Господаря. В. Лупул був змушений стати союзником гетьмана, відмовитися від союзу із поляками, сплатити контрибуцію та зобов'язався видати свою доньку Розанду за сина Б. Хмельницького – Тимоша. Такий шлюб мав би підняти міжнародний престиж гетьмана, крім того, ця комбінація в майбутньому привела б Тимоша на молдавський престол (оскільки В. Лупул не мав синів).

Однак ця згода була вимушеною: молдавський господар усіляко зволікав зі шлюбом. Після поразки козаків під Берестечком В. Лупул домігся розірвання союзу з козаками. Задля відновлення

втрачених позицій Б. Хмельницький вирішив організувати новий похід на Молдавію. Для цього навесні 1652 р. було зібрано 35-тис. військо – чотири козацькі полки загальною кількістю 15 тис. і татарська кіннота. Військо вирушило у напрямку до Молдавії, але йому спробував перешкодити коронний гетьман М. Калиновський, однак козаки вщент розбили польське військо (битва біля м. Батіг 22–23 травня 1652 р.). У липні 1652 р. Т. Хмельницький вирушив із 6 тис. загоном козаків у Молдавію для того, щоб обвінчатися з Розандою, вінчання відбулося у серпні 1652 р.

Союз Б. Хмельницького із Молдавією спричинив тривогу не лише в польських колах, а й у господаря Валахії М. Басараба та Семигородського князя Юрія II Ракоці. В середині Молдавії спалахнув підтримуваний згаданими правителями заколот. Навесні 1653 р. семигородські війська увійшли до Молдавії, де їх підтримали змовники-бояри, а С. Георгіцу, увійшовши до Ясс, був проголошений молдавським господарем. В. Лупул звернувся за допомогою до Б. Хмельницького, який у квітні відправив на допомогу своєму сватові 12-тисячну армію на чолі з Тимошем.

Перебіг військових подій був спершу вдалим для українців, і після здобуття Сучави амбітний Тиміш, бажаючи розвинути успіх і з огляду на намовляння тестя, повів свої війська далі – на Валахію. Після битви під Бухарестом об'єднане українсько-молдавське військо змушене було відступити до укріпленої Сучави. До міста 11 серпня 1653 р. підійшли об'єднані семигородсько-молдавські війська і почали облогу міста. Під час цієї облоги Тиміш отримав тяжке поранення, внаслідок чого помер. Невдовзі після цього козацький гарнізон припинив чинити опір і у вересні 1653 р. було укладено перемир'я, але на почесних умовах для козаків – вони змогли вийти з міста разом із тілом гетьманича та збереженою артилерією й вирушити на Україну. Такий перебіг подій поклав край амбітним планам Б. Хмельницького щодо Молдавії, однак це не припинило українсько-молдавських відносин і Стефан Георгіцу незабаром підписав мирний договір із Б. Хмельницьким.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького набула достатнього розголосу в Європі, що спричинило зацікавлення козацтвом не лише у безпосередніх сусідів України, а й у деяких віддалених країнах Європи, кожна з яких намагалася по-своєму використати козацький фактор. Однією із таких держав стала Швеція, яка

після завершення Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), попри економічне виснаження та серйозні внутрішні суперечності, все таки досягла значних зовнішньополітичних і військових успіхів та стала могутньою європейською державою. Відомо, що розраховуючи на допомогу Швеції як союзника супроти боротьби із Польщею, Б. Хмельницький уже 1650 р. розробив план, за яким Швеція повинна була напасти на Пруссію, залежну від Польщі, Юрій II Ракоці мав рушити на Малопольщу, а Московія – на Велике князівство Литовське. Однак гетьман не взяв до уваги те, що вказані держави мали суперечливі інтереси. Так, московити з тривогою поглядали на зростання могутності шведів і їхню владу над Балтійським морем. Тому не дивно, що коли 1653 р. Б. Хмельницький намагався відправити посольство на чолі з полковником Кіндратом Бурляєм через територію Московської держави до Швеції, то царський уряд усіяко перешкоджав цьому, схожа ситуація повторилася й пізніше у 1655 р.

Ще однією державою, котра активно виявляла зацікавлення Гетьманщиною, стала Венеція. Встановлення стосунків із козаками, на відміну від згаданих країн-сусідів, у її випадку не передбачало завдання шкоди Польщі, а мало на меті скеровувати войовничу енергію козацтва проти Туреччини. Після аналізу інформації про козаків, рада Венеційської республіки вирішила налагодити відносини із Б. Хмельницьким. Підготовкою до встановлення контактів зайнявся венеційський посол у Відні Ніколо Сагрето. У квітні 1650 р. Н. Сагрето видав інструкцію для посольства та листи для Б. Хмельницького, всі дії було погоджено з Яном II Казимиром і канцлером Єжи Оссолінським. У травні 1650 р. венеціанський священник, дипломат Альберто Віміна як посол вирушив із Варшави з дипломатичною місією до українського гетьмана з метою створення антитурецької коаліції. Б. Хмельницький у цьому питанні виявив поміркованість, намагаючись залучити до боротьби з Туреччиною також Кримське ханство, Валахію та Молдавію. Проте через зміну геополітичної ситуації венеційські плани виявилися нереалізованими.

Після встановлення контролю над значною частиною українських земель та ліквідації у них польської адміністрації, перед Б. Хмельницьким постало питання створення власної держави. Насамперед необхідно було забезпечити та регулювати економічне

життя, правопорядок, захист простого населення. Специфічні засади внутрішньої організації Козацької держави сформувалися під впливом двох основних чинників: традицій та звичаїв суспільного життя українців, насамперед Запорізької Січі, яка стала своєрідним зародком новоствореної держави, та складного геополітичного становища, що зумовлювало постійну ситуацію надзвичайного стану в державі. Обидва чинники визначили напіввійськовий характер української державності. Функціонування держави виявилось у запровадженні власного територіального поділу, створенні та діяльності органів публічної влади; введенні власної системи оподаткування тощо.

Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Дипломатичним успіхом слід вважати залучення на свій бік Кримського ханства на початку війни, підписання у 1649 р. рівноправного і взаємовигідного торговельного договору між Військом Запорізьким і Туреччиною, що зміцнило міжнародний авторитет української державності. Уряд Б. Хмельницького налагодив зв'язки із представниками Московії, Трансільванії, Молдови.

На пізнішому етапі Козацьку державу визнали Венеція, Валахія, Швеція та ін. Незважаючи на дипломатичну протидію Польщі та її союзників, Україна, по суті, виступала на міжнародній арені як незалежна держава.

5.3. Переяславська рада 1654 р. Завершальний етап національно-визвольної війни

Після того як для Б. Хмельницького став очевидним формальний характер підтримки з боку Туреччини, активізувалася промосковська спрямованість зовнішньої політики Козацької держави. Визначальними були такі чинники, як спільна релігія і військово-політична слабкість Московії порівняно з Туреччиною, що давало шанс більш повної самостійності майбутньої Української держави. На той час і Москва, намагаючись розширити сферу свого впливу

і використати Україну як буфер проти Туреччини, вирішила взяти Військо Запорізьке «під свою руку».

Зауважимо, що Б. Хмельницький прагнув налагодити дипломатичні відносини з московським царем Олексієм Михайловичем ще у 1648 р., намагаючись залучити його до війни з Польщею. Використовував водночас також зацікавленість царя у поверненні Смоленщини та Сіверщини, захоплених Польщею. Проте московський цар, не бажаючи розривати миру з Польщею, зайняв вичікувальну позицію. Лише 1 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив рішення про необхідність відрядження для переговорів московського посольства в Україну на чолі з боярином Василем Бутурліним. До активізації відносин із Москвою долучився також і патріарх Паїсій.

Питання про союз із Московією розглядали спочатку на раді генеральної старшини, а пізніше на генеральній військовій раді. **8 січня 1654 р.** відбулося засідання генеральної військової ради, місцем проведення котрої обрали звичайне полкове містечко Переяслав. У ній взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків та жителі Переяслава. Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) та духовенства.

Після оприлюднення царської грамоти старшина та послі відбули до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Б. Хмельницький зажадав, щоб послі першими прийняли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між обома державами. Проте боярин В. Бутурлін рішуче відмовився від складення присяги, запевнивши, що цар охоронятиме всі права України, зокрема щодо Польщі.

Після тривалої наради і, беручи до уваги слова московського представника, котрі гетьман і старшина тлумачили як рівнозначні царській присязі, українська сторона склала присягу. Відмовилася присягати низка представників козацької старшини, зокрема полковники Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, а також українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим. Це стало підставою для проведення подальших переговорів не тільки у Переяславі, але й у Москві, куди у березні 1654 р. прибуло українське посольство на чолі

з генеральним суддею Самійлом Богданович-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею.

Двотижневі переговори завершилися підписанням договору, відомого в історії як «Березневі статті». Український проект петиції до царя попередньо складався із 23 статей, основна ідея яких – встановлення таких міждержавних відносин, за яких Гетьманщина зберігатиме і внутрішню, і зовнішню самостійність. У результаті переговорів московська сторона значною мірою змінила та суттєво зменшила проект до 11 пунктів. Комплексом документів, які регламентували політичне та правове становище Гетьманщини після Переяславської ради та двотижневих переговорів у Москві, стали підписані **21 березня 1654 р. Березневі статті**. Ними зокрема передбачалось: 1 – збір податків на користь царської скарбниці доручалось вести українським урядникам; 2 – встановлювалась платня військовому писарю та підпискам (1000 польських злотих), військовим суддям (300 польських злотих), судовим писарям (100 польських злотих), полковим писарям і хорунжим (50 польських злотих), сотенним хорунжим (30 польських злотих) та гетьманському бунчужному (50 злотих); 3 – козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, усім полковникам і військовим та полковим осавулам надавались у володіння млини; 4 – встановлювалась платня генеральному обозному (400 злотих) та генеральному хорунжому (50 злотих); 5 – заборонялись відносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем; 6 – підтверджувалося право київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли; 7 – московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею весною 1654 р.; 8 – передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою; 9 – гетьманський уряд просив встановити платню полковникам (100 єфимків-талерів), полковим осавулам (200 польських злотих), військовим осавулам (300 польських злотих), сотникам (100 польських злотих) і кожному козакові (30 польських злотих), однак це прохання було відкладено до перепису всіх прибутків, що мали поступати до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків; 10 – у випадку татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні козацько-московські походи; 11 – гетьманський уряд просив встановити утримання для козацької залози у фортеці Кодак (400 чол.)

та для запорожців, виконання цього прохання було відкладено до окремого рішення. Тут же містилась вимога до гетьмана: негайно приступити до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків.

Частина вимог гетьмана Б. Хмельницького й українського уряду була розглянута московським урядом окремо, і деякі з них були підтвержені царськими указами 27 березня 1654 р. Згідно з Березневими статтями, Україна зберігала значні права – мала свій адміністративно-територіальний устрій та управління, користувалася власним правом, 60 тис. козацький реєстр тощо. Однак відчутним було обмеження її політичного та економічного суверенітету: гетьманське управління було підпорядковане московському уряду, заборонялось підтримувати дипломатичні відносини з сусідніми державами – Річчю Посполитою та Туреччиною, всі витрати на утримання козацького війська лягали на гетьманську скарбницю, яка повністю контролювалася царськими чиновниками.

Московський договір 1654 р. був настільки нечітко сформульований, що обидві сторони вкладали у нього різний зміст і кожна підходила до нього з урахування лише своїх інтересів. Не дивно, що й досі серед істориків немає одностайних поглядів щодо цієї угоди. Російський історик Василь Сергійєвич вважав, що договір є персональною унією, тобто він об'єднував дві держави під владою одного спільного монарха (подібно до Кревської унії 1385 р. між Литвою та Польщею). Михайло Грушевський був переконаний, що договір встановлював васальну залежність Гетьманщини від Московської держави. В'ячеслав Липинський вважав, що у 1654 р. створено звичайний військовий союз між обома державами проти Польщі, подібний до тих, які Б. Хмельницький уклав раніше з Кримом та Туреччиною. Отож, беручи до уваги різні концепції дослідників, потрібно не забувати, що обидві сторони вкладали в цю угоду різний зміст. Гетьманщина вбачала в ньому лише військовий союз, про що свідчить активна дипломатична діяльність гетьмана в подальші роки, а Москва – намагалася перетворити протекторат на інкорпорацію.

Березневі статті були чинними лише впродовж п'яти років. 1659 р. між українським урядом і Москвою були укладені нові, т. зв. Переяславські статті, які ще більш обмежували суверенітет Гетьманщини. Оригінали Березневих статей до наших днів не збереглися (до речі, їх не було вже у 1659 р.). Відомими є тільки копії

та чернетки, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

Переяславська угода, що створила україно-московський союз, змінила політичну ситуацію, спричинивши перехід татар на бік Польщі. Хан у ньому вбачав смертельну загрозу для Криму. Гетьман, своєю чергою, також розумів усю небезпеку польсько-кримського союзу, тому докладав максимум зусиль для того, щоби перешкодити, не допустити до злагодженої, спільної збройної боротьби двох ворожих армій проти України. З цією метою неодноразово звертався з відповідними проханнями до царя, щоб той своєчасно надіслав військову допомогу, вважаючи українську територію за головну в проведенні воєнних операцій проти Польщі, адже саме тут перебували її основні військові сили, однак його розрахунки не справилися.

Московський цар на чолі війська рушив у Білорусію та Литву в квітні 1654 р. На допомогу йому Б. Хмельницький вислав 20-тис. корпус козаків під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка. Спільний похід виявився успішним. Захоплено Смоленськ та інші міста, а згодом – майже всю Білорусію та Литву аж до Вільно і Ковно.

Восени 1654 р. воєнні дії розпочалися на території України. У середині листопада 30-тисячна польська армія вторглася на Брацлавщину. Похід тривав до весни 1655 р. Його наслідком стало спустошення Поділля: до середини лютого було зруйновано майже 50 міст.

У грудні 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою, 25 січня польсько-татарсько-ногайське військо підійшло до Умані та оточило місто. На допомогу Іванові Богуну, який керував обороною Умані, вирушили козацькі загони Б. Хмельницького й 10–12-тис. московське військо. Це змусило польсько-татарське командування зняти облогу й повернути армію назустріч українсько-московським силам.

29 січня 1655 р. біля с. Охматове (тепер село Жашківського району Черкаської області) відбувся запеклий триденний бій. Українсько-московське військо налічувало близько 42 тис. чол., польсько-татарське – 60–70 тис. Жовніри польського війська під командуванням коронного обозного Стефана Чарнецького провалилися до московського табору і в рукопашному бою захопили

близько 20 гармат і 300 бочок пороху. Московські стрільці стали кидати зброю та хоругви і здаватися, однак були врятовані козаками.

За словами очевидця-шляхтича, незважаючи на лютий мороз, козаки спорудили укріплення з возів та тіл загиблих і три дні оборонялися без води та вогню. Сучасники називали місце бою «полем дрозді», або Дрижополем, а битву під Охматовим – Дрижопільською битвою, оскільки поле бою дрижало від холоду і вогню. Козаки запропонували переговори та домовилися з татарами про нейтралітет, але у вирішальний момент І. Богун із козацькими загонами непомітно вийшов з Умані та вдарив у тил польсько-шляхетського війська. Татари, переконавшись у безрезультатності облоги табору, поспішно залишили поле битви. Втрати з обох сторін були доволі значними (понад 15 тис. вбитих і замерзлих), однак битва завершилася тактичною перемогою українського війська.

Перший рік існування українсько-московського союзу виявив його неефективність і недовір'я. Цар мав свою мету, не дотримувався взятих на себе зобов'язань захисту України. Тому гетьманська адміністрація впродовж весни–літа 1655 р. провадила активну дипломатичну діяльність. У гетьмана побували послы від Трансильванії, Туреччини, Швеції, Бранденбурга. Під час цих переговорів вдалося досягти порозуміння та домовленості про спільні воєнні дії з новим шведським королем Карлом-Густавом X, який виявив територіальні претензії до Речі Посполитої. Зрештою влітку того ж року Швеція розпочала доволі успішні воєнні операції: 8 серпня Карла-Густава X визнано Великим литовським князем, 29 серпня взято Варшаву, а 7 жовтня – Краків.

Одночасно перейшов у наступ і Б. Хмельницький на чолі козацького війська та допоміжного московського корпусу. Він змусив поляків відступити з Поділля і вдруге розпочав визвольний похід на західноукраїнські землі. На початку серпня 1655 р. козацьке військо зупинилося біля м. Кам'янець-Подільський, під стінами Кам'янець-Подільської фортеці було таємно укладено українсько-шведську угоду, що передбачала проведення наступу до межі західних земель України, включення звільнених земель до складу Гетьманської держави. Перемовини Б. Хмельницького із шведським послом Юрієм Торкватом у Кам'янці-Подільському пришвидшили похід козацького війська на Львів.

У другій половині вересня 1655 р. козацько-московська армія підійшла до Львова, однак польський коронний гетьман С. Потоцький відвів свої сили під Городок (за 25 км від Львова), створивши 22 вересня 1655 р. неподалік міста укріплений табір (близько 40 тис. осіб). Оскільки на північному заході від Городка був Городоцько-Дроздовицький став, а на півдні міста – болота річки Верещиці, він розмістив свої війська на полях села Дроздовичі. Табір мав форму квадрата і був розташований у вигідному місці – між болотами на шляху від Кам'яноброду до Городка. Підійти до польського табору можна було лишень греблею між ставом і рікою Верещицею. На цій дорозі гетьман С. Потоцький поставив сторожу.

28 вересня 1655 р. московське військо, очолюване князем Г. Ромадановським та козацькі частини під проводом миргородського полковника Григорія Лісницького з-під Львова рушили у напрямку Городка. Надвечір 29 вересня 1655 р. без значних складнощів вдалося здобути саме місто. Московсько-козацькі війська пробралися через трясовину і несподівано напали на противника з тилу. Московські рейтари вдарили по центру польських військ – полках Замойського і Тишкевича. Тим вдалося стримати наступ московитів і навіть відтиснути їх. Однак тоді на поміч прийшла козацька піхота полковника Лісницького і московсько-козацьким військам спільно вдалося зупинити польські угруповання.

Після перемоги під Городком козацьке військо приступило до облоги Львова (тривала до кінця жовтня 1655 р.). Розуміючи, що штурм завдасть тяжких втрат не лише мешканцям міста, а й війську, Б. Хмельницький погодився на переговори з львівською владою. І цього разу гетьман обмежився викупом та відступив від міста. З-під Львова Б. Хмельницький послав частину свого війська на чолі з наказним гетьманом Д. Виговським (братом генерального писаря І. Виговського) на Люблін – цей похід також був успішним. Під натиском козацько-московського війська залишки польської армії відступили за Віслу, отже вся Галичина, Поділля, Волинь і Холмщина були звільнені.

Наляканий зміцненням України кримський хан напав на Поділля. З огляду на небезпеку татарського удару в тил, Б. Хмельницький змушений був вирушити назустріч татарам, до яких приєднався польський загін під командуванням брацлавського воєводи Петра Потоцького. 20–22 листопада 1655 р. під містечком Озерною

(тепер село Зборівського району Тернопільської області) відбулася битва, яка завершилася укладенням 22 листопада договору, підписаного гетьманом із ханом. Згідно з ним передбачалося невтручання Криму у війну України й Московії проти Польщі, татари зобов'язувалися не нападати на українські та московські землі, а козаки, своєю чергою, – не здійснювати походів на Крим.

Шведський наступ поставив Річ Посполиту в катастрофічне становище, проте і цього разу її врятувала вміла дипломатія. Використавши невдоволення Москви вступом у війну Швеції та її зміцненням, Польща запропонувала цареві корону після смерті бездітного Яна Казимира. Відповідно, Московська держава повинна була боронити Польщу від Швеції. Не підписавши договору з Польщею і не отримавши від неї жодних гарантій щодо виконання своїх зобов'язань, Москва у травні 1656 р. оголосила війну Швеції та розв'язала проти неї воєнні дії. Лише у серпні цього ж року розпочалися польсько-московські переговори, котрі завершилися підписанням **24 жовтня 1656 р. Віленського перемир'я** (у м. Вільно, тепер Вільнюс, Литва). Українська делегація на вимогу московської сторони не була допущена до участі у формуванні умов Віленського перемир'я, а висунуті гетьманом Б. Хмельницьким пропозиції були відкинуті. За документом припинялися воєнні дії між Польщею і Московією, обидві країни натомість планували спільні воєнні дії проти Швеції і Бранденбургу та обрання царя на польський трон.

Підписання договору між Польщею та Московською державою стало завершенням московсько-українського військового союзу та спонукало гетьмана до створення нової антипольської коаліції. Восени 1656 р. така коаліція була сформована, до неї увійшли майже всі тогочасні країни Східної Європи: Трансільванія, Молдавія, Волощина, Україна, Бранденбург, Литва і Швеція. Б. Хмельницькому вдалося домовитися не лише про союз, але й спільні воєнні дії проти Польщі із Трансільванією і Швецією. На початку січня 1657 р. розпочався спільний похід військ трансільванського князя Ракоці та козацького корпусу під проводом полковника А. Ждановича. Через важку хворобу Б. Хмельницький не зміг взяти у ньому участь.

Початок воєнної кампанії був успішним: 28 березня взято Краків, на початку квітня трансільвансько-українські війська

з'єдналися зі шведською армією. Об'єднані сили форсували Віслу, захопили кілька міст, зокрема Варшаву (19 червня). За свідченням шведського посла Гільденбрандта, особливо високі бойові якості продемонструвало козацьке військо. Однак у червні 1657 р. Данія оголосила війну Швеції – це, своєю чергою, докорінно змінило подальший хід воєнної операції. Шведський король Карл-Густав Х змушений був припинити воєнні дії і вивести свої війська з Польщі, на бік якої стали також Австрія та Норвегія.

Напруженими стали міжсоюзницькі козацько-трансільванські відносини. Довідавшись про вторгнення польського війська до Трансильванії, Ракоці розпочав переговори з поляками. 22 липня 1657 р. під Меджибожем на Волині, втративши надії на успішне завершення боротьби, трансільванський князь капітулював. Напередодні акта капітуляції козаки покинули табір. Невдала трансільванська-українська-шведська воєнна кампанія проти Польщі значно підірвала здоров'я Б. Хмельницького і 6 серпня 1657 р. гетьман помер. На цьому і завершилася національно-визвольна війна 1648–1657 рр., під час якої відбувся процес формування української державності.

Період національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) можна умовно розділити на чотири етапи:

- 1648–1649 рр. – розгортання національно-визвольної боротьби, перші перемоги над поляками під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, трансформація автономістських поглядів Б. Хмельницького, підписання Зборівського договору, початок формування незалежної Української держави;

- 1650–1653 рр. – продовження кровопролитних боїв із перемінним успіхом: поразка українських військ під Берестечком у результаті – не вигідна Білоцерківська угода та блискучі перемоги під Батогом і Жванцем, відновлення умов Зборівського договору;

- 1654–1655 рр. – укладення Переяславсько-Московського договору і спільна воєнна кампанія проти Польщі;

- 1656–1657 рр. – розпад московсько-українського військового союзу (Віленське перемир'я) та пошуки нового союзника в боротьбі проти Польщі та створення нової коаліції за участю країн Східної Європи.

Наслідки національно-визвольної війни 1648–1657 рр.:

- під час національно-визвольної війни було повалено польсько-шляхетське панування та створено Українську національну державу;
- визначено територію та кордони держави, які охоплювали більшу частину українських етнічних земель;
- створено органи влади, що забезпечували функціонування держави: Загальнокозацька Рада, гетьманський уряд, Рада генеральної старшини;
- організовано інші важливі атрибути державності: національну армію, податкову та дипломатичну служби, сформовано національну судову систему на становій основі;
- докорінно змінилися соціально-економічні відносини: ліквідовано велику земельну власність польських магнатів, знищено кріпосне право, козацька старшина перетворилася на новий панівний клас, привілейованим станом стало православне духовництво, поліпшилося становище міст.

5.4. Україна у часи «Руїни»

Смерть Б. Хмельницького стала поворотним моментом в історії України. Перебуваючи при владі, гетьман піклувався про створення такої форми державності, яка б забезпечувала єдність еліти, консолідацію суспільства, стабільність держави. На його думку, цим вимогам найбільше відповідала спадкова монархія, проте трагічна загибель під час молдавського походу старшого сина Тимоша – талановитого воєначальника, здібного політика, перешкодила здійсненню планів гетьмана. На жаль, спадкоємці Б. Хмельницького не змогли успішно завершити його починання, тому 60–80-ті роки XVII ст. увійшли в історію України як «**доба Руїни**» – період міжусобної боротьби старшинських угруповань за владу, що завершився розпадом української державності та загальним занепадом.

Причини «Руїни»:

- відсутність загальнонаціонального авторитетного лідера, який зумів би згуртувати та мобілізувати українське населення, продовжити справу Б. Хмельницького;

- розкол української політичної еліти щодо питань ведення внутрішньої та зовнішньої політики;
- загострення суспільних суперечностей, конфлікт між старшинсько-шляхетською елітою і простолюдом;
- егоїстичність козацької старшини, її нездатність поставити державні інтереси вище особистих;
- несприятливе міжнародне становище: іноземна інтервенція Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

Ситуацію не поліпшила й ухвала старшинської козацької ради (квітень 1657 р.) про встановлення спадковості гетьманства – передачі влади молодшому сину Б. Хмельницького – Юрію. Козацька рада у Чигирині 23 серпня 1657 р. підтвердила це рішення. Оскільки Ю. Хмельницький був ще занадто юним (16 років) і не завершив навчання у колеґії, він за порадою старшини тимчасово склав булаву, а виконання гетьманських обов'язків аж до його повноліття доручили генеральному писареві Іванові Виговському. Зважаючи на це, 25 жовтня 1657 р. на козацькій раді у Корсуні гетьманом України обраний **Іван Виговський (1657–1659 рр.)** – виходець із українського шляхетського роду з Київщини. На початку національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького служив у польському війську. Під час битви під Жовтими Водами 1648 р. він потрапив у татарський полон і був викуплений Б. Хмельницьким та призначений на посаду генерального писаря.

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення незалежності Гетьманської держави та зміцнення її міжнародного авторитету. Задля цього на козацьку раду в Корсуні були запрошені послы Швеції, Польщі, Туреччини, Криму, Трансильванії, Молдавії та Валахії. У жовтні 1657 р. І. Виговський уклав українсько-шведський договір, умови якого були сформовані ще за безпосередньої участі Б. Хмельницького. За ним Швеція визнавала незалежність Гетьманщини та зобов'язувалась припинити воєнні дії проти Польщі лише в тому разі, якщо та визнає українців вільним народом. Однак початок воєнних дій між Швецією та Данією, складна внутрішньополітична ситуація у Гетьманщині не дозволили реалізувати умови українсько-шведської угоди. Водночас

гетьман відновив союз із Кримським ханством, розірваний із моменту укладання Березневих статей 1654 р. та розпочав переговори з Польщею.

Активна зовнішня політика І. Виговського, спрямована на зміцнення міжнародного авторитету Гетьманщини, викликала занепокоєння московського уряду. Намагаючись посилити свій вплив в Україні, цар почав активно формувати за допомогою своїх ставлеників антигетьманську опозицію, яку очолили полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий Яків Барабаш. Останні намагалися використати невдоволення серед рядових козаків та селянства стосовно діяльності І. Виговського, що спрямована на посилення ролі козацької старшини та української шляхти. Для придушення повстання гетьман мобілізував 20-тис. військо та покликав на допомогу татар. У травні–червні 1658 р. гетьманські війська під Полтавою ліквідували заколот.

Складна політична ситуація змусила І. Виговського укласти союз з Річчю Посполитою. **16 вересня 1658 р.** після тривалих переговорів між Україною та Польщею було укладено **Гадяцький договір** (автор Юрій Немирич).

За умовами договору:

Україна як незалежна держава під назвою «Велике Князівство Руське» входила на рівних правах із Польщею та Литвою до складу федеративного державного утворення – Речі Посполитої. Територію Великого Князівства Руського становили Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Вища законодавча влада належала національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював гетьман, обраний пожиттєво й затверджений королем.

Князівство Руське отримало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, власний скарб (фінанси), свою монету та армію – 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська. Гарантувалися права та привілеї козацтва. Польським військам заборонялося перебувати на території князівства. В Україні мала бути скасована церковна унія, а римо-католицька і православна церкви визнавалися рівноправними. У спільному Сенаті Речі Посполитої мали отримати місця православний митрополит і єпископ. Передбачалося закріплення за Києво-Могилянською колегією академічного статусу і зрівняння її у правах із Краківським

університетом. На території князівства планувалося заснування ще однієї академії, низки середніх навчальних закладів – колегійумів, початкових шкіл та друкарень. Запроваджувалася свобода слова й друку. Підписання угоди викликало неоднозначне сприйняття в українському суспільстві: значна частина населення побоювалась, що союз із Польщею поверне назад і національно-релігійні утиски, тому вона не була реалізована.

Дізнавшись про укладення договору І. Виговського з Польщею, Москва розпочала відкриту агресію проти Гетьманщини. Навесні 1659 р. 150-тисячна армія під командуванням князя Трубецького розпочала окупацію Лівобережної України, руйнуючи і грабуючи все на своєму шляху. Неподалік від Конотопа (тепер Сумська обл.) московське військо було на деякий час затримано козаками Ніжинського та Чернігівського полків. Однак під натиском переважаючих сил противника українські частини відступили у місто. Наприкінці березня московська армія розпочала облогу Конотопа. Захисники міста під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького протягом двох місяців відбивали всі штурми противника. **28–29 червня 1659 р.** на р. Соснівці поблизу Конотопа відбулася вирішальна битва, в якій українська армія спільно з татарами вщент розгромила московські війська. Під час битви московити втратили близько 30 тис. вбитими і 5 тис. полоненими.

Проте І. Виговський не зумів скористатися результатами перемоги: проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку становили промосковські налаштовані полковники Іван Безпалий, Тиміш Цюцюра, Василь Золотаренко та Яким Сомко. Скориставшись новим заколотом, московські війська під командуванням Григорія Ромодановського захопили Лівобережну Україну. У вересні 1659 р. під Германівкою на Київщині відбулася козацька рада, на якій висловлено недовіру гетьманові. У цих умовах І. Виговський у жовтні 1659 р. зрікся булави і виїхав до Польщі, де на початку 1664 р. його звинуватили у зраді й без суду розстріляли під Вільхівцем (тепер Черкаська обл.).

Намагаючись уникнути громадянської війни, пом'якшити соціальну напругу, запобігти територіальному розколу Гетьманщини, 28 вересня 1659 р. на раді у Білій Церкві гетьманом знову обрали **Ю. Хмельницького (1659–1660 рр.)**. Вважаючи, що ім'я

Хмельницького стане тією силою, яка забезпечить єдність еліти, консолідацію суспільства та стабільність держави. Слабовільний і нерішучий, позбавлений військового та політичного хисту, Ю. Хмельницький постійно потрапляв у залежність від Московщини, Польщі або Туреччини. У жовтні 1659 р. московські війська під командуванням князя Олексія Трубецького захопили Лівобережжя України. За таких складних обставин Ю. Хмельницький був змушений підписати **Переяславські статті 1659 р.**, котрі значно обмежили права України.

Договір складався із 19 статей, в основу яких було покладено сфальсифікований московською стороною текст Березневих статей 1654 р. **Переяславські статті передбачали:** заборону гетьманові вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо), не дозволялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобрати гетьмана. Гетьман на мав права без рішення призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані.

«Переяславські статті» викликали обурення в українському суспільстві. Вже восени 1660 р. Ю. Хмельницький розірвав воєнно-політичний союз із московським царем і уклав новий договір із Річчю Посполитою. Цьому сприяли обставини чергової війни між поляками та московитами за українські землі, що розпочалась у 1660 р. Козацькі війська змушені були взяти участь у війні на боці Москви. Воєнна кампанія московських військ під командуванням Василя Шереметьєва на Волині, до яких за наказом Ю. Хмельницького приєднався козацький корпус під проводом Т. Цюцюри, завершилася нищівною поразкою україно-московських військ під Чудновом на Житомирщині.

Результатами переговорів Ю. Хмельницького з поляками стало підписання **27 жовтня 1660 р. Слободищенського (Чуднівського) трактату**, котрим **передбачалося:** скасування невігідних для України Переяславських статей 1659 р. Гетьманщина розривала

союз із московським царем і відновлювала державний зв'язок із Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 р., зміст якого зазнав суттєвих змін. Зокрема польська сторона не погодилася на створення Великого князівства Руського, яке входило б на рівних правах із Польщею та Литвою до складу федеративного державного утворення – Речі Посполитої. Отже, Українська держава ставала лише автономною частиною Польщі. Передбачалося повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні, гетьман позбавлявся права зовнішньополітичних відносин і зобов'язувався надавати військову допомогу Польщі в її воєнних кампаніях.

Козацька рада в Корсуні схвалила Слободищенський трактат, але лівобережні полки (Ніжинський, Чернігівський та Переяславський) на чолі з Я. Сомком і В. Золотаренком (претенденти на гетьманство) не погодилися з умовами договору й висловилися за збереження союзницьких відносин із Москвою. Підтримуючи то одного, то іншого претендента, московський уряд загострював ситуацію і водночас посилював свою владу на Лівобережжі, що й започаткувало поділ Гетьманської держави на Правобережну й Лівобережну частини.

Прагнення Ю. Хмельницького придушити антигетьманські виступи під час осіннього походу 1661 р. завершилися невдачею. Влітку 1662 р. за підтримки польсько-татарських загонів він здійснив чергову спробу відновити свою владу на Лівобережжі, але знову зазнав поразки. Крім того, навесні 1662 р. на козацькій раді у Козельці (біля Переяслава) наказним гетьманом Лівобережної України було обрано Я. Сомка (брат першої дружини Б. Хмельницького, дядько Ю. Хмельницького). У січні 1663 р., відчуючи власну неспроможність опанувати ситуацію, Ю. Хмельницький зрікся булави і постригся у ченці під іменем Гедеона. За наказом польського уряду впродовж 1664–1667 рр. був ув'язнений у Марієнбурзькій тюрмі.

13 січня 1663 р. на раді у Чигирині гетьманом обрали **Павла Тетерю** (Моржковського) – (1663–1665 рр.) досвідченого дипломата, продовжувача політики І. Виговського. Спираючись на підтримку Речі Посполитої і Запорозжя, П. Тетеря намагався об'єднати під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Україну. Прагнучи розвивати союзницькі відносини з Польщею на засадах

Гадяцького договору, домагався підтвердження урядом Речі Посполитої привілеїв козацької старшини, вимагав вирішити церковне питання (скасувати залежність православної ієрархії від римокатолицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами), дозволити самостійні дипломатичні відносини з Молдовою і Волициною, розпочати мирні переговори з Московською державою.

За підтримки Польщі П. Тетеря сподівався поширити свою владу на Лівобережжя. У жовтні 1663 р розпочався спільний українсько-польсько-татарський похід на Лівий берег Дніпра. Впродовж листопада 1663 – січня 1664 рр. союзні війська зайняли більшу частину Лівобережної України (за винятком окремих міст, зокрема Прилук, Гадяча, Глухова). Однак селянські виступи проти польської шляхти змусили гетьмана повернутися на Правобережжя. У липні 1665 р., зневірившись у дальшій боротьбі, П. Тетеря призначив наказним гетьманом Михайла Ханенка і з невеликим почтом виїхав до Польщі.

Лівобережні полки і Запорозжя не визнали влади П. Тетері. 17–18 червня 1663 р. на околицях Ніжина відбулася Чорна рада (*загальна козацька рада, участь у якій взяли не тільки козаки, але й селяни та міщан – «чернь» (звідси й назва), які також мали право голосу*), на котрій за підтримки 8-тисячного московського війська гетьманом обрали запорізького кошового отамана **Івана Брюховецького (1663–1668 рр.)**.

І. Брюховецький проводив відверто промосковську політику. Одразу після обрання уклав 1663 р. із Московською державою «Батуринські статті». Підтверджуючи «Березневі статті» 1654 р., документ містив додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалась забезпечувати харчами московське військо в Україні; повернути московським поміщикам селян-утікачів; обмежувалися права торгівлі українським купцям у Московській державі. І. Брюховецький став першим з українських гетьманів, який у вересні–жовтні 1665 р. відвідав Москву. Під час візиту йому було надано титул боярина.

У жовтні 1665 р. І. Брюховецький підписав «**Московські статті**», котрі ще більше обмежили державні права Гетьманщини, посилили її адміністративну та фінансову залежність від Московського царства. За «Московськими статтями» українські міста та землі переходили під безпосередню владу царя. Гетьманському

уряду заборонялось вступати у дипломатичні зносини з іноземними державами. Обмежувалось право вільного обрання гетьмана, вибори якого мали відбуватися лише з дозволу царя і в присутності московських послів. Майже у всіх великих українських містах розмістилися московські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили в своїх руках низку військових і фінансових функцій (збирання податків у царську казну, заготівля хліба для утримання московських військ, грошові збори з українських купців тощо). Українська церква переходила у підпорядкування Московському патріархові.

Промосковська політика І. Брюховецького викликала обурення козацької старшини та стала головною причиною антимосковського повстання у Гетьманщині. Після укладання **30 січня 1667 р. Андрусівського перемир'я** між Польщею і Московською державою незадоволення досягло свого апогею. За умовами договору припинялась польсько-московська війна 1654–1667 рр. і встановлювалось перемир'я на 13,5 років (до червня 1680 р.). Під владою Московської держави залишалась Лівобережна Україна, а Правобережжя перебувало у складі Речі Посполитої. Київ на два роки передавався Московській державі, а Запорізька Січ під спільне управління обох держав. Андрусівський договір, порушивши умови Переяславської Ради 1654 р., закріпив насильницький поділ української етнічної території на дві частини – Правобережну та Лівобережну Україну.

Умови перемир'я спровокували незадоволення серед українського суспільства, відтак переросли у повстання, котре очолив гетьман І. Брюховецький. У січні 1668 р. на старшинській раді в Гадячі він висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині та перехід України під турецький протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. На початку літа в Лівобережну Україну вступили правобережні полки під проводом гетьмана Петра Дорошенка, дізнавшись про підхід його військ, лівобережні козаки виступили проти І. Брюховецького та вбили його.

Спроби об'єднати Україну належать гетьманові **Петру Дорошенку (1665–1676 рр.)**. Народився у Чигирині (1627–1698), походив із давнього козацького роду, онук соратника П. Сагайдачного Михайла Дорошенка, батько – наказний гетьман *Дорофій Дорошенко*. Здобув освіту, добре знав латинську та польську мови.

Брав участь у національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького як козак і писар Чигиринського полку. Виконував важливі доручення гетьмана, вів переговори з польським і шведським урядами. Підтримував гетьмана І. Виговського. У 1663–1664 рр. був генеральним осавулом у гетьмана П. Тетері, з 1665 р. – полковником Черкаського полку.

10 жовтня 1665 р. правобережні полковники вибрали П. Дорошенка тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня 1666 р. у Чигирині козацька рада підтвердила вибір старшини. В 1665–1666 рр. П. Дорошенко був змушений розбити двох претендентів на гетьманську булаву – Василя Дрозденка та Степана Опару. Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище на Правобережжі, за підтримки київського православного митрополита Йосипа Тукальського, гетьман провів низку важливих реформ. Зокрема: відновив скликання козацьких рад, сподіваючись так зміцнити єдність суспільства. Щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив регулярне 20-тисячне наймане військо, т. зв. сердюків, яким командував особисто. Для зміцнення фінансової системи Гетьманщини П. Дорошенко встановив на українському кордоні нову митну лінію та розпочав карбування власною монети.

П. Дорошенко провадив широку зовнішньополітичну діяльність. Насамперед гетьман налагодив союзницькі взаємини з Кримським ханством. Запросивши на допомогу татар, він восени 1667 р. відтіснив поляків із Поділля та дійшов до Галичини. Отже, вперше після смерті Б. Хмельницького було зроблено реальну спробу включити до складу Української держави західноукраїнський регіон. Унаслідок воєнної кампанії П. Дорошенко 19 жовтня 1667 р. підписав мирний договір, котрий передбачав визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків. Водночас Польща змушена була визнати автономію Правобережжя, встановивши українсько-польський кордон по річці Горинь.

У середині 1668 р. виникли сприятливі умови для реалізації політичної програми гетьмана щодо об'єднання України. В результаті антимосковського повстання на Лівобережжі більша його частина була звільнена від московського війська. Рішучішими стали дії Туреччини, яка заявила про згоду взяти Україну під свою протекцію. За таких умов правобережний гетьман, заручившись

підтримкою татар та значної частини лівобічної старшини і козацтва, здійснив похід на Лівобережну Україну. Після вбивства І. Брюховецького Козацька рада **8 червня 1668 р.** обрала П. Дорошенка гетьманом об'єднаної Української держави.

Проте його гетьманування на Лівобережній Україні тривало недовго (менше року). Занепокоєні зміцненням гетьманської влади в Україні сусідні держави почали підривати її шляхом підтримки суперників П. Дорошенка та прямою військовою агресією. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря Петра Суховієнка. Для боротьби із ним П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережну Україну, призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі **Дем'яна Многогрішного (1669–1672 рр.)**.

Наступ московських військ під командуванням Г. Ромодановського на Сіверщину (Ніжин і Чернігів), відсутність військової допомоги від П. Дорошенка, сильні московські залоги у містах, тиск промосковськи налаштованої старшини і православного духовенства змусили Д. Многогрішного піти на переговори з царським урядом. Наслідком цього стало укладення «**Глухівських статей**» (склалися з 29 пунктів) і проголошення на їх основі Генеральною військовою радою 9 березня 1669 р. в Глухові гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного.

За умовами договору: московські вояводи залишилися лише в п'ятьох містах – Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині й Острі, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації; козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. чоловік; гетьман мав право утримувати 1 тис. найманого війська; податки збирались винятково козацькою старшиною; одночасно гетьману заборонялось вступати у відносини з іноземними державами; значно обмежувався перехід селян у козацтво. Загалом московський уряд використовував «Глухівські статті» для обмеження державних прав Гетьманщини.

Д. Многогрішний прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово послаблюючи політичну роль козацької старшини. У ніч з 12 на 13 березня 1672 р. у Батурині козацька старшина за підтримки начальника московської залоги заарештували Д. Многогрішного і видала представникам царського уряду. Гетьмана було вивезено до Москви, де звинуватили у державній зраді, піддали

тортурам і врешті-решт засудили до страти. Згодом страту замінили на довічне заслання. Д. Многогрішного було вивезено з родиною до Сибіру й ув'язнено в Іркутській тюрмі.

Такий перебіг політичних подій змусив П. Дорошенка до тіснішого зближення з Османською імперією. У **березні 1669 р.** у Корсуні скликано Генеральну старшинську раду, котра, підтвердивши позитивний характер гетьманства П. Дорошенка, схвалила прийняття **турецького протекторату**. Ухвалення цього рішення не полегшило становища правобережного гетьмана. У серпні 1669 р. замість П. Суховієнка від імені частини правобережних полків новим гетьманом проголошено уманського полковника Михайла Ханенка (1669–1674 рр.), який був прихильником утвердження козацької республіки під зверхністю польського короля.

Прийняття турецького протекторату логічно призвело б до польсько-турецької війни, саме тому П. Дорошенко вимагав від Стамбула активності, відтягаючи час дипломатичними переговорами. Ввесь 1671 р. пройшов у сутичках із польськими відділами та загонами Ханенка, а восени дійшло до широких військових дій на Поділлі, де армія коронного гетьмана Яна Собеського здобула Брацлав, Могилів, Бар, Меджибіж та Вінницю. У червні 1672 р. понад 100-тисячна об'єднана турецько-українсько-татарська армія, перейшла Дунай. 26 серпня після десятиденної облоги вона здобула неприступну Кам'янець-Подільську фортецю, а на початку вересня союзні війська оточили Львів.

Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд **5 жовтня 1672 р.** пішов на укладення **Бучацького мирного договору** (м. Бучач, тепер Тернопільська обл.). Згідно з його умовами Польща віддавала Туреччині Поділля, Брацлавщина і південна Київщина переходили під владу гетьмана П. Дорошенка. Річ Посполита зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова. Однак польський Сейм відмовився затвердити Бучацький договір, і польсько-турецьке протистояння тривало до підписання **17 жовтня 1676 р. Журавненського договору** в містечку Журавно (тепер с. Жидачівського р-ну на Львівщині). За його положеннями: польсько-турецька війна 1672–1676 рр. завершувалась, Поділля залишалось у складі Османської імперії, а значна частина Правобережної України (за винятком колишніх Білоцерківського і Паволоцького полків) визнавалася козацькою

територією. Ця угода також не була ратифікована польським Сеймом.

Укладення Бучацького договору, за яким Польща відмовлялася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як можливість, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя. 17 червня 1672 р. у Козацькій Діброві поблизу Конотопа (тепер Сумська обл.) відбулася Генеральна військова рада, на котрій за згодою московського князя Г. Ромадановського замість скинутого з гетьманства Д. Многогрішного, лівобережним гетьманом обрано генерального суддю **Івана Самойловича (1672–1687 рр.)**. Окрім того, між гетьманським та московським урядами укладено угоду, відому в історії як **Конотопські статті**.

10 пунктів нової угоди були складені на основі Глухівських статей (1669 р.) й порівняно з ними ще більше обмежували владу гетьмана. Відповідно до них, гетьманові заборонялося без відома царя та Старшинської ради провадити зовнішньополітичну діяльність, а також підтримувати відносини з П. Дорошенком, позбавляти старшину посад, карати без згоди Старшинської ради або вироку військового суду. Козацькі послы не мали права брати участь у переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, які стосуються України. Отже, Конотопські статті створили передумови для посилення колоніальних впливів московського уряду в Гетьманщині.

Характерною рисою 15-літнього гетьманування І. Самойловича було його прагнення створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Шлях до здійснення своєї мети він убачав в обмеженні права козацьких низів втручатися в державні справи. Саме тому гетьман припинив скликання Генеральної військової ради, а всі державні справи вирішував спільно зі Старшинською радою. Формуванню аристократії сприяло започатковане І. Самойловичем *бунчукове товариство* – особлива привілейована група козацької еліти, до складу якої входили сини старшин, що в майбутньому мали б очолювати керівні військові та адміністративні посади. Обстоюючи старшинські інтереси, гетьман сприяв зростанню старшинського землеволодіння.

17 березня 1674 р. на раді в Переяславі, за участі царського воєводи, І. Самойловича проголошено гетьманом усієї України.

В червні 1674 р. московська армія під командуванням воєводи Г. Ромадановського та козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем вступили у Правобережжя та взяли в облогу гетьманську столицю Чигирин. На допомогу П. Дорошенку надійшла турецько-татарська армія, яка після двотижневої облоги міста змусила І. Самойловича та московські війська відступити. Проте ситуація на Правобережжі була надзвичайно складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста та села на суцільну руїну. Турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали у полон місцеве населення. Авторитет П. Дорошенка почав знижуватися серед українського населення.

Розчарований політикою Туреччини, Правобережний гетьман відмовився від турецького протекторату та присягнув на вірність московському цареві. Однак московський уряд не визнав присягу чинною. Восени 1676 р. 30-тисячна московська армія спільно з полками І. Самойловича взяли в облогу гетьманську столицю. 19 вересня 1676 р., розуміючи всю безвихідь становища, П. Дорошенко припинив опір та зрікся гетьманства. Після цього він поселився у с. Сосниці (тепер Чернігівська обл.), проте через деякий час, на вимогу царського уряду, переїхав до Москви. Останні роки життя П. Дорошенка провів у с. Ярополчі, під Москвою, де й помер.

Після зречення гетьмана П. Дорошенка Туреччина прагнула зберегти свій вплив в Україні. Намагаючись використати для цієї мети Ю. Хмельницького, навесні 1677 р. султанський уряд проголосив його гетьманом (називав себе «князем Сарматським») та відіслав із невеликим військовим загоном на Поділля. Турецьке командування планувало здобути політичний і воєнно-стратегічний центр Правобережної України – Чигирин, а потім розпочати наступ на Київ і Лівобережну Україну.

Улітку 1677 р. 120-тисячна турецька армія і 40-тисячний загін кримських татар розпочали облогу Чигириня. Проте українсько-московська армія (30 тис. козаків і 24 тис. московських солдатів) на чолі з гетьманом І. Самойловичем і воєводою Г. Ромадановським, завдавши татарсько-турецьким військам значних втрат, примусила їх відступити. Отже, *перший Чигиринський похід*

завершився невдачею. У червні 1678 р. багатотисячна турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи розпочала *другий Чигиринський похід*. У серпні після місячної облоги турки здобули Чигирин. Втрата головного міста Гетьманщини унеможливила утримання І. Самойловичем Правобережжя. Щоб уникнути загрози нападу турків на Лівобережну Україну й перешкодити Ю. Хмельницькому збільшувати лави його прихильників серед правобережних мешканців, І. Самойлович віддав наказ силоміць перегнати (звідси й назва «згін») населення, що залишилося, на лівий берег. Знелюднена Середня й Південна Київщина фактично перетворилася на пустку.

Московська армія та козацькі полки під натиском противника перейшли на лівий берег Дніпра. Після походу турецько-татарських військ влада у Правобережній Україні перейшла до рук Ю. Хмельницького. Наслідком Чигиринських походів стало підписання **13 січня 1681 р. Бахчисарайського мирного договору** між Московською державою, Туреччиною та Кримським ханством. Згідно з ним, Туреччина приєднувала Київщину, Брацлавщину та Поділля, Московія – Лівобережну Україну та Київ й незначні території поблизу нього. Територія між Дністром і Південним Бугом мала бути нейтральною та незаселеною. Бахчисарайський мирний договір знову перерозподілив українські землі між сусідніми державами і значно посилив позиції московського уряду в Гетьманщині. Після його підписання Ю. Хмельницький був позбавлений гетьманства й за наказом турецького уряду страчений у Кам'янці.

Бахчисарайське перемир'я між Московією й Туреччиною не було остаточним та не відповідало інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою численного турецького війська від сил країн Священної ліги під Віднем 1683 р., Польща відновила своє панування над більшою частиною Правобережної України.

6 травня 1686 р. у Москві між Польщею та Московією підписано т. зв. **«Вічний мир»**, що значною мірою повторював умови Андрусівського перемир'я. За ним: Польща визнавала за Московською державою Лівобережну Україну, Чернігово-Сіверську землю, Київ, Запоріжжя. Пн. Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі, а Брацлавщина і Пд. Київщина ставали нейтральною

незаселеною зоною. «Вічний мир» остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами.

Уклавши договір із Польщею, Московія приєдналася до держав, які вели боротьбу проти Туреччини та її васала – Кримського ханства. Влітку 1687 р., скориставшись із невдалого спільного походу московської армії (100 тис. чол.) і українського козацького війська (50 тис. чол.) на Крим, старшина звинуватила І. Самойловича у провалі військової кампанії та звернулася до царського уряду з проханням усунути гетьмана від влади. 23 липня 1687 р. ставка гетьмана була оточена московськими полками. На козацькій раді на р. Коломак І. Самойловича скинуто з гетьманства, заарештовано і разом із сином відправлено у Москву, а звідти – на заслання до Сибіру.

У др. пол. XVII ст. позбавлена територіальної цілісності й спустошена тривалою громадянською війною та втручанням інших держав Гетьманщина всупереч прагненням лівобережних і правобережних гетьманів залишалася роз'єднаною й дедалі більше підпадала під владу сусідніх країн. Водночас Річ Посполита, Московія і Туреччина разом із залежним від неї Кримським ханством прагнули будь-що перешкодити Україні здобути самостійність. Сподівання українських гетьманів на посильну підтримку когось із сильних сусідів виявилось марним. Наступ на суверенні права Гетьманщини з боку московського царату збільшувався. Відтак десятиліття відчайдушної боротьби за об'єднання України під однією гетьманською булавою виявилися безрезультатними.

Питання для самостійного вивчення

1. Визначте причини та характер національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

2. Окресліть зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького.

3. Обґрунтуйте процес становлення Української держави.

4. Дайте історіографічну оцінку Переяславської угоди та Березневих статей 1654 р.

5. Окресліть причини, характерні особливості та наслідки «Руїни».

6. Проаналізуйте політику сусідніх держав стосовно українських земель у період «Руїни».

7. Охарактеризуйте політику гетьмана П. Дорошенка.

Теми рефератів

1. Історичний портрет Богдана Хмельницького.

2. Політико-правовий зміст Переяславської угоди 1654 р.

3. Зовнішня політика Української козацької держави часів Хмельниччини.

4. Юрій Хмельницький – трагічна постать української історії.

5. Сонце «Руїни» – гетьман Петро Дорошенко.

Словник термінів і понять

«Великий згін» – виконання наказу гетьмана І. Самойловича перегнати населення Пд. Київщини на Лівобережжя 1678–1679, щоб уникнути загрози нападу турків і перешкодити Ю. Хмельницькому збільшувати лави його прибічників з-поміж мешканців Правобережжя. Внаслідок цього знелюднена велика частина Київщини перетворилася на пустку.

Генеральна військова рада – найвищий державний та політичний орган у часи Гетьманщини. Скликалася для обрання гетьмана або задля вирішення важливих державних, судових, військових питань та обговорення зовнішньополітичних справ. У роботі ради брали участь усі козаки, іноді міщани і селяни. Після переходу влади до рук козацької старшини наприкінці XVII ст. вплив Ради на політичне життя в Гетьманщині послабився.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Гетьманщині – найближче оточення гетьмана: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральні осавули.

Генеральний бунчужний – представник генеральної старшини. Захищав у воєнні часи бунчук – один із символів гетьманської влади. Виконував важливі доручення гетьмана.

Генеральний військовий суд – найвища урядова судова установа Гетьманщини. Розглядав кримінальні справи, наприклад, про вбивства, грабунки, підпали маєтків. Підпорядковувався безпосередньо гетьману.

Генеральний обозний (обозний) – вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, вів розслідування особливо важливих справ. Вважався першою особою після гетьмана. (Полковий обозний керував полковою артилерією і виконував обов'язки заступника полковника).

Генеральний осавул – одна з вищих посадових осіб у Гетьманщині. Існувало дві посади осавула: старший і молодший. Відповідав за військову підготовку козаків, охороняв гетьманську булаву, був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, брав участь у переговорах з іноземними послами тощо. Посади осавулів були при полках (по два у кожному) і сотнях.

Генеральний писар – вища службова особа, входив до Генеральної старшини у Гетьманщині. Керував справами гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, вів дипломатичне листування, приймав послів, розробляв умови міжнародних угод тощо.

Генеральний підскарбій – представник Генеральної старшини, вища службова особа в Гетьманщині. Відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів, керував збиранням податків тощо.

Генеральний суддя – вища службова особа, входив до Генеральної старшини в Гетьманщині (як правило, їх було двоє). Очолював Генеральний військовий суд. Посада суддів існувала при полках та сотнях.

Генеральний хорунжий – представник Генеральної старшини, входив до гетьманської адміністрації. Офіційний обов'язок – охорона головного прапора (хоругви) українського козацького війська. Виконував обов'язки ад'ютанта гетьмана, його особливі військові та дипломатичні доручення.

Гетьманщина – загальноприйнята в науковій літературі назва української національної козацької держави, яка утворилася в результаті Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Офіційна назва держави – військо Запорізьке. В офіційних документах царського уряду українську державу називали Малоросією.

Козацька старшина – посадові виборні особи в козацькій державі. Поділялась на генеральну, полкову та сотенну. Генеральна старшина обиралась на загальній козацькій раді, полкова і сотенна – на радах полків та сотень. Останні затверджувались гетьманом, пізніше – російським царем.

Трансільванія – князівство, що існувало на території сучасної Румунії. У 1650-х роках – союзник Богдана Хмельницького у боротьбі з Польщею.

Універсали – державні документи XVII–XVIII ст. Мали характер маніфесту, наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді полковниками та представниками генеральної старшини.

Література

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. Апанович. – К., 1994.
2. Білоцерківський В. Я. Історія України: навчальний посібник / В. Я. Білоцерківський. – Х., 2007.
3. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К., 2007.
4. Грушевський М. Історія України-Русі. В 11 т. 12 кн. / М. Грушевський. – Т. IX. – К., 1996.
5. Історія України: хрестоматія / упор. В. М. Литвин. – К., 2013.
6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів, 1990.
7. Мицик Ю. А. Історія України / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К., 2010.
8. Петровський В. В. Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х., 2010.
9. Руїна: друга половина XVII ст. / під ред. В. Смолія. – К., 1996.
10. Свідерський Ю. Ю. Курс лекцій з історії України. Від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. / Ю. Ю. Свідерський, В. М. Окаринський. – У двох частинах. – Ч. I. – Тернопіль, 2010.
11. Смолій В. Українська національна революція / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1999.
12. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К., 1997.

Розділ 6

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У ХІХ СТ.

6.1. Політичне та соціально-економічне становище українських земель (перша половина ХІХ ст.)

6.2. Суспільно-політичні рухи та національне відродження України у першій половині ХІХ ст.

6.3. Суспільно-політичне та економічне життя на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

6.1. Політичне та соціально-економічне становище українських земель (перша половина ХІХ ст.)

Станом на початок ХІХ ст. унаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), російсько-турецьких воєн, ліквідації Гетьманщини українські землі опинилися під владою Російської та Австрійської імперій. Росія володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям і Півднем України, що становило близько 85% земель, заселених українцями.

1783 р. до складу Російської імперії був приєднаний Кримський півострів, а 1812 р. встановлено контроль над Бессарабією. У складі Австрійської монархії Габсбургів знаходилося приблизно 15% українських земель, а саме: Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття. Території, що перебували під владою Російської імперії, прийнято називати Наддніпрянською Україною, у складі Австрійської імперії – західноукраїнськими землями.

Після приєднання українських земель до Російської імперії на них було поширено загальноімперський адміністративний устрій. На середину XIX ст. із 10-ти генерал-губернаторств Росії три розташовувалися у Наддніпрянщині. *Генерал-губернаторство* – велика територіально-адміністративна одиниця, до складу якої входило декілька губерній. Генерал-губернаторів призначав і звільняв лише імператор, він мав практично необмежену владу (військову, адміністративну, судову, фінансову). До складу трьох генерал-губернаторств на українських землях входило дев'ять губерній, в яких адміністративно-виконавчу функцію виконували губернатори. Губернії поділялися на повіти, які очолювали справники (посада заснована ще 1775 р.).

Після включення більшості українських земель до складу Російської імперії офіційними колами здійснювалася політика спрямована на ліквідацію будь-яких залишків автономної Гетьманщини. Однак царат офіційно не вживав назв земель-регіонів України, а, навпаки, почав активно змінювати історичні топоніми з метою деформування історичної пам'яті українського народу. З межами губерніального поділу більш-менш узгоджувався церковно-адміністративний поділ на єпархії. Адміністративно-територіальний поділ не зважав на етнічний склад населення. На Лівобережжі українці становили 95% населення, Слобожанщині – 86%, Правобережжі – 85%, Півдні – 74%. Чимало українців заселяло Кубань, Дон, частини Воронежської, Курської, Гродненської, Могилівської та Бессарабської губерній.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії

Історико-географічні регіони		
Правобережжя	Лівобережжя і Слобожанщина	Південь
Губернії		
Київська Волинська Подільська	Чернігівська Полтавська Слобідсько-Українська (з 1835 р. – Харківська)	Катеринославська Таврійська Миколаївська (з 1803 р. – Херсонська)
Генерал-губернаторства (з 1796 р.)		
Київське	Малоросійське	Новоросійсько-Бессарабське (разом із Бессарабською)

У складі Австрійської імперії землі, заселені українцями, належали до різних адміністративних одиниць держави. Східногалицькі землі (де більшість становили українці) і західногалицькі землі (де більшість становили поляки) потрапили в одну адміністративно-територіальну одиницю, названу «Королівством Галичини і Лодомерії» зі столицею у місті Львові. Повнота всієї адміністративної влади зосереджувалася у руках в губернатора, згодом намісника, якого призначав особисто імператор. «Королівство» поділялося на 18 округів (дистриктів), з яких 12 становили українську частину краю. Окремим округом до складу «Королівства» до 1861 р. входила Буковина. Закарпатська Україна підпорядковувалася Пожонському намісницькому управлінню Угорського королівства і поділялася на чотири комітати. Вся влада у комітатах належала адміністраторам, які призначалися з-поміж великих землевласників. Характерною особливістю західноукраїнських міст була висока питома вага в них неукраїнського (польського, єврейського, німецького) населення.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської імперії

Історико-географічні регіони		
Східна Галичина	Північна Буковина	Закарпаття
<i>«Королівство Галичини і Лодомерії»</i>		<i>Угорське королівство</i>
Округи (дистрикти)	Буковина (з 1861 р. окремий коронний край Буковина).	Комітати
Золочівський Чортківський Львівський Жовківський Стрийський Сяноцький Тернопільський Коломийський Бережанський Станіславський Самбірський Перемишльський		Ужанський Мармароський Берегівський Угочанський

У вказаних областях українці становили: у Східній Галичині – 71%, на Буковині – 69%, на Закарпатті – 40%.

Усе населення Наддніпрянської України поділялось за ставною ознакою на дворянство, духовенство, міщан і селян. Більшу частину населення становили селяни. Становище селян було різним. 40–45% селян були кріпаками. Існували також державні селяни, які не були особисто залежними, мали змогу вести власне господарство, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі.

На західноукраїнських землях селяни також становили більшість населення. Власної національної еліти українці краю фактично не мали, вона була полонізована, або румунізована. Єдиним представником освічених верств у Східній Галичині та на Закарпатті було греко-католицьке духовенство, яке і започаткувало на цих землях національне відродження. На Буковині опір румунізації чинила лише нечисельна верства православних священників.

Отже, на зламі XVIII–XIX ст. українські землі цілковито опинилися у складі Російської та Австрійської імперій. На середину XIX ст. усталився їхній адміністративно-територіальний поділ, який проіснував до завершення Першої світової війни.

Сільське господарство й аграрні відносини

У першій половині XIX ст. економіка Наддніпрянської України мала аграрний характер. Тоді у сільському господарстві регіону працювало близько 95% усіх його мешканців (до середини століття частка задіяних в аграрному секторі зменшилася до 89%).

Дві третини всієї оброблюваної землі перебувало у приватній власності поміщиків. Головними виробниками сільськогосподарської продукції були селяни, котрі за своїм правовим становищем поділялися на дві основні групи:

– *поміщицькі селяни* або *кріпаки*, які перебували в особистій залежності від поміщиків та були прикріплені до їхніх маєтків. Кріпацтво було запроваджено на українських землях 1783 р., на Півдні дещо пізніше – 1796 р. Проте поміщицькі селяни чисельно переважали на Правобережжі;

– *державні селяни* належали державі й офіційно називалися вільними «сільськими обивателями». Вони були особисто вільними і вели власне господарство. Державні селяни переважали на Півдні й Лівобережжі.

Основною формою експлуатації поміщицьких селян була панщина або відробіткова рента. Державні селяни сплачували грошову ренту, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі.

Російський уряд офіційно обмежив у 1797 р. панщину трьома днями на тиждень. Проте поміщики обходили закон за допомогою урочної системи, коли на один день панщини давалося таке завдання («урок»), яке можливо було виконати лише за два-три дні. Землевласники практикували також переведення селян на «місячину», коли селяни за постійну панщину отримували місячне утримання натурою.

Потерпали селяни і від обезземелення. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спричиняло те, що володарі маєтків збільшували кількість поміщицької землі як джерела своїх прибутків, і постійно зменшували розміри селянських наділів. Зубожіння селян, занепад їхніх господарств, відсутність у них стимулів для ліпшої праці, неможливість використовувати нову техніку робили неминучим занепад поміщицьких маєтків. У Південній Україні, де найбільшого поширення набуло використання вільнонайманої робочої сили сільське господарство розвивалося високими темпами.

Формування процесів товаризації сільськогосподарського виробництва призводило до майнового розшарування селян. Швидкими темпами воно розгорталося серед державних селян Лівобережжя та Півдня. Зокрема у Катеринославській губернії селяни-власники зосередили у своїх руках 18% усієї приватної землі. Імперський уряд підтримував державних селян. Їх було зрівняно у правах із міщанами щодо придбання землі, дозволено влаштовувати фабрики і заводи.

Процес розшарування формувался також серед поміщицьких селян. Їм дозволялося купувати землю на ім'я свого поміщика, використовувати найманих працівників, засновувати підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Проте їхнє правове становище залишалося незмінним, і поміщик міг будь-коли забрати все їхнє майно.

У відповідь на визиски на українських землях почав зростати селянський рух, який виявлявся у формі втеч селян, вбивств поміщиків, стихійних виступах. Особливого розмаху селянський рух набрав у 20–30-х роках XIX ст. на Поділлі. Тут він формувался у збройну боротьбу і згодом поширився на деякі повіти Волині та Київщини. Цю боротьбу очолив селянин-кріпак Устим Кармалюк, чие ім'я ще за його життя стало легендарним. Зі своїми прибіч-

никами У. Кармалюк нападав на поміщицькі маєтки, роздавав біднякам захоплене майно та худобу. Кілька разів ватажка арештовували та засилали в Сибір, але він тікав звідти і повернувшись продовжував боротися проти поміщиків. Самовіддана боротьба У. Кармалюка тривала майже чверть століття. 1835 р. він був застрелений із засідки одним шляхтичем.

Західноукраїнські землі за рівнем свого економічного розвитку значно поступалися іншим регіонам імперії Габсбургів. Основою економіки краю було сільське господарство. У Східній Галичині переважало рільництво. Впродовж першої половини ХІХ ст. у краю зростало обезземелення селян. За цей час середній розмір селянських наділів зменшився з 6 до 4 га, а земельних володінь поміщиків зріс із 400 до 600 га. Рільництво мало екстенсивний характер, а отже – низькі врожаї.

У Закарпатті більшість оброблюваних земель використовувалася для промислового виноградарства, садівництва та рільництва. Більшість земель належала угорським і німецьким поміщикам, державі й монастирям. Дрібні селянські наділи не могли забезпечити їхніх власників продуктами харчування. Це змушувало селян відправлятися на заробітки до інших регіонів імперії. У господарстві гірських районів краю важливу роль відігравали тваринництво та лісорозробки. Закарпатські вовна та ліс надходили звідти на угорський та австрійський ринки. Селянство потерпало від безземелля, а близько половини взагалі не мали землі.

На більшій частині Північної Буковини провідну роль у господарстві відігравало рільництво, а в гірських районах – тваринництво, лісорозробки та мисливство. Фактичними господарями в краю були великі землевласники, яким належало дві третини оброблюваної землі та більшість сіл.

Кріпацтво на західноукраїнських землях було скасовано цісарськими патентами 1781 і 1782 рр., проте аж до 1848 р. селяни були змушені відробляти панщину. Замість установлених наприкінці ХVІІІ ст. унаслідок реформ Марії Терезії та Йосифа ІІ двох-трьох днів панщини, до середини ХІХ ст. вона досягала в окремих повітах шести днів на тиждень. Крім того, існували данина натурою, повинності на користь землевласника (літні допоміжні дні, нічна сторожа, шарварки тощо) і держави (будівництво доріг, мостів, земельний податок).

Отже, у сільському господарстві українських земель першої половини XIX ст. панівне становище належало кріпосницьким відносинам, які дедалі більше ставали гальмівним чинником його розвитку.

Промисловий розвиток

У 30-х рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні розпочалася промислова революція. Проте темпи її розвитку уповільнювалися відсутністю ринку вільнонайманої робочої сили. *Промислова революція* – процес, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва. Мануфактури на українських землях у складі Російської імперії були кріпосницькими підприємствами, заснованими на примусовій праці кріпаків. Тому перехід до фабрично-заводської промисловості, що ґрунтувалася на вільнонайманій праці спричинив тут поступову руйнацію кріпосницьких порядків.

Кількість мануфактур зменшувалася, а фабрик і заводів зростала. 1825 р. у Наддніпрянщині діяло близько 650 підприємств фабрично-заводської промисловості, а в 1861 р. їх було 2 330. Особливо швидко процес появи нових підприємств відбувався у суконній промисловості. З 1805 р. до 1859 р. кількість суконних підприємств у Наддніпрянщині зростає з 27 до 160. Швидкими темпами розвивалася кам'яновугільна промисловість. На середину XIX ст. Донбас став другим за розмірами (після Сілезького басейну в Польщі) в Російській імперії центром кам'яновугільної промисловості. Нові підприємства з'являлися також у цукровій промисловості. На середину XIX ст. Наддніпрянщина забезпечувала понад 80% загальноімперського виробництва цукру. Славу перших українських цукрозаводчиків здобули брати Яхненки та Ф. Семиренко.

Перші верстати для фабрично-заводських підприємств завозилися з-за кордону, переважно через Одеський порт. У 1840–1850-х рр. підприємства з виробництва промислового устаткування виникли у Києві, Катеринославі, Ромнах, поблизу Луганська та інших містах. У 1861 р. в Наддніпрянщині діяло близько 20 механічних заводів.

Разом із фабрично-заводською промисловістю формувалися нові суспільні верстви: підприємці й наймані промислові робітники. Серед власників фабрик і заводів більшість становили росіяни. Формуванню кадрів промислових робітників заважало існування

кріпацтва. Джерелами його формування були зубожілі державні селяни, розорені міські ремісники та відпущені на оброк кріпаки, котрі частину свого заробітку віддавали як грошовий оброк поміщику.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було надзвичайно складним. Робочий день сягав 15-ти годин, заробітна платня була мізерною, а умови життя жахливими. Чимало робітників ставали каліками та гинули через відсутність техніки безпеки та медичної допомоги.

Промисловість західноукраїнських земель перебувала у тривалому застої. Традиційні галузі місцевої промисловості – шкіряна, соляна, текстильна, лісова, тютюнова, залізоробна – майже не розвивалися. Промисловість зберігала ремісничо-мануфактурний рівень. У селах була більшість мануфактур, які належали поміщикам або державі. Працювали на них кріпосні селяни.

У 30–40-х рр. XIX ст. під впливом промислової революції, яка охопила західні провінції імперії Габсбургів, розпочалося деяке пожвавлення у промисловості Східної Галичини. У 1843 р. на підприємствах краю з'явилися перші парові машини. Однак працю вільнонайманих працівників використовували дуже мало.

Попит на промислову продукцію на західноукраїнських землях задовольнявся переважно її ввозом із західних провінцій імперії. Внаслідок цього дешевші за місцеві вироби фабрично-заводські товари спричиняли занепад ремісничо-мануфактурних підприємств західноукраїнських земель.

6.2. Суспільно-політичні рухи та національне відродження України у першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. посилюється соціально-політичне та національне невдоволення кріпосницькою системою та зростає опозиційність до самодержавної влади серед освічених верств громадськості та селянства. Помітний вплив на розвиток ідеї свободи, рівності, прав людини мала участь офіцерів і солдатів у війнах, які

майже безперервно вела армія Російської імперії впродовж двадцяти років у Італії, Австрії, Німеччині, Швейцарії, Франції. Ще в 1799 р. Павло I взяв участь у війні коаліції європейських держав проти революційної Франції; війна тривала багато років і Росія зазнала великих втрат.

Нові сподівання на волю і незалежність України відродилися у 1812 р., коли російський імператор Олександр I відмовився підтримувати континентальну блокаду і Наполеон із 600-тисячною армією вторгнувся в Росію. В Україні почався рух за свободу, хоча шлях французької армії був визначений через Литву, Білорусь на Смоленськ та Москву. У 1812 році Олександр I наказав сформувати в Лівобережній Україні козацькі полки, обіцяючи, що після завершення війни всім буде залишений козацький стан. У земські полки набирали також кріпаків, яких поміщики повинні були забезпечити всім необхідним – одягом, харчами, зброєю. Поміщицькі кріпаки охоче йшли до війська, адже їм було обіцяно, що після закінчення війни всі учасники українських ополчень стануть вільними й отримають земельні наділи.

Перспектива поновлення козацтва викликала у народі ентузіазм та надії: до козацьких та ополченських шляхів вступило майже 70 тисяч осіб (15 полків). У формуванні одного козачого полку брав участь видатний український поет і письменник І. Котляревський. У битві під Бородіно прославилися Полтавський, Харківський, Сумський, Глухівський та інші полки, в яких воювало багато українців. Вісім українських козацьких полків брали участь у «битві народів» восени 1813 р. під Лейпцігом, де було завдано остаточної поразки наполеонівській армії коаліцією військ Росії, Англії, Австрії, Пруссії, Швейцарії, Іспанії та Португалії.

У березні 1814 р. російська армія, у складі якої було шість українських козацьких полків, увійшла в Париж. Молоді офіцери спілкувалися з місцевим населенням, серед якого було багато учасників і свідків Великої французької революції, мріяли поширити її ідеї на батьківщині. Однак після повернення до додому українські ополченські полки розформовано. Спроби козаків захистити свою самостійність були жорстоко придушені каральними російськими військами.

У 20-х роках значну частину козаків переселено на Кубань і включено до Чорноморського війська, а сформована на Право-

бережжі переважно з кріпаків Українська кінно-козацька дивізія разом із полками Бузького козацького війська стала об'єктом жорстокого соціального експерименту, здійсненого царизмом. Для зменшення видатків на утримання армії імператор, на пропозицію графа Олексія Аракчеєва, видав указ про організацію військових поселень, у яких військова служба поєднувалась із сільськогосподарською працею. На Україні військові поселення було організовано у Слобідсько-Українській, Катеринославській, Київській і Херсонській губерніях. Складні умови життя у цих поселеннях згодом призвели до хвилі повстань.

Така політика російського царизму викликала гнів і обурення серед недавніх солдат і ополченців. За свідченням російського генерала Михайловського-Данилевського, в Україні тоді «панував явний дух опозиції» внаслідок скасування давніх козацько-державних прав і вольностей.

Масонські ложі й таємні політичні гуртки

Велика французька революція започаткувала боротьбу населення за соціальні та політичні права. Прагнення до змін охопили майже всі прошарки суспільства. У всій Європі формувалися різноманітні клуби, таємні товариства, масонські ложі, які мали на меті змінити існуючий лад. Їх утворення в Україні зумовили настрій, якими перейнялися російські офіцери-дворяни після перемоги над Наполеоном. Повернувшись із переможних походів по Західній Європі, вони по-іншому ставилися до російської дійсності. Політичний режим самодержавства та кріпосницькі порядки сильно контрастували з ідеями, гаслами, які проголосила Велика французька революція: «Свобода, рівність, братерство!».

Таємні товариства, що виникали в Україні, набирали форми модних тоді масонських лож. У 1818–1819 рр. такі ложі виникли у Києві («З'єднані слов'яни») та у Полтаві («Любов до істини»), Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Серед їхніх членів були відомі українські діячі Іван Котляревський, Василь Капніст, Василь Лукашевич, а також пізніші лідери декабристського руху Павло Пестель, Михайло Орлов, Михайло Бестужев-Рюмін. Хоч ці ложі були створені в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Однією з цілей, які мали організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення українського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські дво-

ряни-масони не пред'являли специфічно національних вимог. Україна поряд із Санкт-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів – лише у цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу проти самодержавства. Відтак у 1822 р. царський уряд заборонив діяльність лож, а їх члени були піддані переслідуванню.

У 20-х роках ХІХ ст. в Україні з'являються таємні політичні гуртки. Одним із перших був заснований гурток «Малоросійське Таємне товариство», керівником якого був В. Лукашевич. У програмі товариства («Катехізис автономіста») проголошувалось прагнення домогтись від'єднання України від Росії та приєднання до відродженої Польщі. Наприкінці 1820-х років у Харківському університеті й Ніжинській гімназії утворились таємні гуртки, які поширювали заборонену літературу, на своїх засіданнях критикували існуючий лад.

Декабристський рух в Україні. Втрата сподівання на лібералізацію царського самодержавства, скасування кріпацтва, посилення реакції після війни з Наполеоном сприяли зростанню в Російській імперії, а, відповідно, і в Україні опозиційних настроїв. Провідну роль у цьому русі відігравали дворянські революціонери-декабристи. Декабристи створювали таємні політичні гуртки, які мали на меті насамперед боротися за скасування кріпосного права й ліквідацію самодержавства. Так, 1816 р. у Петербурзі був створений «Союз порятунку», 1818 р. – «Союз благоденства» у Москві. Їхнє завдання – впровадити конституційне представницьке правління, ліквідувати самодержавство, скасувати кріпосне право шляхом військового перевороту. Членами організацій були опозиційно налаштовані офіцери. З 1818 р. Київ став центром ділових зустрічей членів «Союзу благоденства».

1821 р. декабристи реорганізували свої об'єднання та створили два осередки – Північне товариство з центром у Петербурзі й Південне товариство з центром у м. Тульчині (нині Вінницька обл.). Головою останнього було обрано полковника П. Пестеля, членами товариства стали офіцери полків, що перебували в Україні. Незабаром, крім Тульчинської управи, було засновано ще дві управи: Кам'янську – на чолі з В. Давидовим та С. Волконським – і Васильківську, очолювану підполковником С. Муравйовим-Апостолом. Хоча на нарадах товариств обговорювали питання

спільних дій, між цими організаціями спостерігалися розходження: Південне товариство було більш радикальним, ніж Північне, яке обмежувалося в своїх планах поваленням абсолютизму та встановленням конституційної монархії.

Голова Південного товариства П. Пестель уклав політичний трактат (Конституцію) «Руська правда», в якому докладно визначив програму дій після повалення царизму. За цією програмою всі народи Російської імперії мали об'єднатися у централізовану республіку з однопалатним парламентом. Кріпацтво повинне бути скасоване. Всі громадяни визнавалися рівними перед законом. Зберігалася приватна власність на землю, але половина землі вважалася громадською.

1823 р. у Новограді-Волинському було засновано таємну організацію – Товариство Об'єднаних Слов'ян, фундаторами якої були брати Борисови. Своім демократизмом воно відрізнялося від Південного товариства. У 1825 р. ці товариства об'єдналися.

У грудні 1825 р., коли помер цар Олександр I і настало «міжцарювання», Північне товариство вирішило скористатися цим і 14 грудня 1825 р. спонтанно розпочало повстання у Петербурзі. Солдати полків, виведених на Сенатську площу, навіть не знали мети повстання. Населення не підтримало акцію, і царські війська легко придушили повстання.

Невдача петербурзького повстання змусила керівників Південного товариства пришвидшити виступ, до якого воно також не було готове. 13 грудня 1825 р. було заарештовано П. Пестеля. Керівництво перейшло до С. Муравйова-Апостола, і 28 грудня він підняв на виступ Чернігівський полк, але не пішов на Київ і втратив марно три дні. Урядові війська за короткий час придушили і цей виступ. Керівників повстання було доставлено до Петербурга на суд. П'ятьох із них повішено: К. Рилєєва (звинувачений у «відродженні духу Полуботка»), М. Каховського, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна та П. Пестеля. На Кавказ і в Сибір заслано багатьох офіцерів; солдатів покарано шпіцрутенами і переведено до інших полків.

Польське повстання 1830–1831 рр.

У 1830 р. українські землі Правобережжя опинились у вирі подій, пов'язаних із польським національно-визвольним повстанням проти російського панування, яке розпочалось у Королівстві

Польському. Створений у Варшаві внаслідок перемоги повстання Національний уряд сформував програму відродження Речі Посполитої у кордонах 1772 р. На пропозиції поляків розпочати переговори імператор Микола I відповів, що повсталі можуть розглянути лише дві його пропозиції: капітуляція або знищення. Відтак польські повстанці висунули гасло: «За нашу і вашу свободу!». Вони розраховували на об'єднання в боротьбі проти імперського поневолення всіх опозиційних сил із загалу, насамперед українців, білорусів, литовців. На Правобережжі вони закликали землевласників пообіцяти надати селянам землю, щоб залучити їх на свій бік, але більшість польської шляхти відкинула цю пропозицію. Українське селянство вважало їх дії «панською справою» і для того, щоб переконати його приєднатися до польських шляхтичів, самих лише гасел було недостатньо.

Російський уряд спочатку опинився у доволі скрутному становищі, але дуже швидко знайшов вихід. Головнокомандувач російських військ, фельдмаршал Ф. Остен-Сакен звернувся до українських селян Правобережжя із закликом виловлювати повстанців-шляхтичів і здавати поліції. Водночас з'явився імперський указ про формування полків козацтва у Чернігівській та Полтавській губерніях. Охочих записатися до них виявилось багато, оскільки було заявлено, що всі вони назавжди залишаться на козацькій службі. За шість тижнів малоросійський генерал-губернатор Микола Репнін сформував вісім полків по 1 тис. чол. у кожному, але в придушенні повстання козацькі полки взяти участь не встигли. Російські війська у червні 1831 р. самостійно придушили виступи збунтованої польської шляхти на Правобережжі, а на початку вересня штурмом оволоділи Варшавою. Сформовані козацькі полки були розпущені. Польська шляхта зазнала репресій.

Національне відродження на Наддніпрянській Україні

На зламі XVIII–XIX ст. українські землі охопило національне відродження. Історики виокремлюють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи (концепція Мірослава Гроха), які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним, культурницьким та політичним. На фольклорно-етнографічному етапі невелика група вчених задля підтвердження самотності власного народу збирала та вивчала історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки. Змістом культурницького етапу є відроджен-

ня мови народу, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо у літературі та освіті. Політичний етап характеризується більшим організаційним згуртуванням національних сил, появою та зміцненням їх політичних організацій, усвідомленням національних інтересів, активною боротьбою за національне визволення.

Початком українського національного відродження вважають появу 1798 р. перших трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського (1769–1838) – поеми, яка стала першим твором нової української літератури, що засвідчив появу сучасної української літературної мови. Він першим звернувся до джерел народної мови, зробив її літературною, використав багаті скарби фольклору та етнографії свого народу. І. Котляревський увів нові жанри: епічну травестійно-бурлескную тему, комічну оперу, водевіль. Його твори сповнені непідробного гумору, високої, поетичної, щирої любові до народу.

Ліквідація автономного устрою Слобідської України, Запорожжя, Гетьманщини у 60–80-х роках XVIII ст. викликала протест серед значної частини козацької старшини, права якої на дворянський титул неохоче визнавались Санкт-Петербургом. Крім того, українська шляхта користувалась ширшими привілеями, ніж російські дворяни. Так, шляхтичі були звільнені від обов'язкової державної та військової служби, їх маєтки не підлягали державній конфіскації, їх могли судити лише такі, як вони. Захищаючи свої станові права та привілеї, шляхта водночас обстоювала автономні права України (відомі автономісти Г. Полетика, В. Капніст). Крім автономістських настроїв нащадків козацької старшини, могутнім поштовхом до українського національного відродження стали нові міжнародні реалії та світоглядні і політичні теорії. Французька революція реалізувала нову модель нації (незалежно від суспільної верстви всі громадяни держави вважались представниками єдиної нації), яка стала прикладом для інших народів Європи. Іншим сильним подразником українського руху було поширення романтизму. Романтики прославляли народ, його пісенну культуру, традиції як вияв своєрідного національного духу.

Наприклад, німецький філософ-романтик Йоган Гердер так висловився про Україну: *«Україна стане колись новою Грецією: прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін., колись прокинуться: так із багатьох диких племен,*

якими також були колись греки, постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ».

Концепції романтиків вплинули на збирання етнографічного матеріалу. 1819 р. у Петербурзі вийшла друком перша збірка українських історичних дум, які зібрав М. Цертелєв. 1827 р. з'явилося видання українських пісень, підготовлених Михайлом Максимовичем.

Вплив романтизму особливо був відчутним на Слобожанщині. У Харківському університеті, відкритому 1805 р., упродовж 1820–1830-х років діяв літературний гурток, який мав важливе значення для розвитку нової української літератури. Душею гуртка був філолог І. Срезневський, який 1831 р. видав «Український альманах» – збірник народних пісень і оригінальних поезій харківських поетів, а в 1833–1838 рр. – шість випусків «Запорожской старины».

Поряд із активними спробами етнографів і літераторів розширити інтелектуальні обрії українського світу з'являються перші фахові історичні праці – «История Малой России» (1822) Дмитра Бантиш-Каменського, «История Малороссии» Миколи Маркевича.

Історичні й фольклористичні дослідження давали відповіді на питання про історичне коріння й культурну відмінність української нації. Хоча цей літературно-науковий рух не мав організованої форми, збирання культурної спадщини створило сприятливе середовище для формування новітньої української свідомості.

Кирило-Мефодіївське товариство

В умовах переслідування у Російській імперії будь-яких виявів лібералізму та вільнодумства на початку 1846 р. у Києві було утворено нелегальну українську політичну організацію – Кирило-Мефодіївське товариство (братство), назване на честь відомих слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія.

Серед засновників були вчитель із Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії Київського генерал-губернаторства Микола Гулак і професор Київського університету Микола Костомаров. Активну участь у діяльності товариства брали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та ін.

Головною метою товариство проголошувало боротьбу проти кріпацтва та національне визволення українського народу.

Українську державу члени товариства вбачали у федеративній спілці незалежних слов'янських держав, кожна з яких мала б становити штат або розмежовувалася б на кілька штатів. Київ повинен був стати центральним містом цієї федеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий орган – собор (або сейм). Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат, окрім того, мав би і свої збройні сили. Ідею визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їх єднання передбачалося поширювати найперше літературно-просвітницькою діяльністю. Вони прагнули перебудувати суспільство на засадах християнської моралі.

Програму діяльності Товариства було викладено в історико-публіцистичному творі «Книга буття українського народу», або «Закон Божий». У ньому викладено 109 положень релігійно-навчального та історико-публіцистичного характеру. Здебільшого їх зміст стосується подій всесвітньої та вітчизняної історії. У творі розповідається про визвольну боротьбу українського козацтва та розвиток деспотичного самодержавства в Росії, про Велику французьку революцію, про поділи Польщі сусідніми імперіями. Кирило-мефодіївці були переконані, що саме українському народові випала історична місія бути ініціатором боротьби за національне та соціальне визволення слов'янських народів. Окрім програми, було розроблено Статут організації. В ньому конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав, громадян майбутньої слов'янської республіканської федерації, викладалися статутні права та обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Свою практичну діяльність кирило-мефодіївці зосередили на науково-освітній ниві. «Братчики» збирали кошти на видання популярних книжок, складали проекти запровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів, укладали шкільні підручники. Проте Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Весною 1847 р. царські власті заарештували 12 постійних членів товариства і відправили до Петербурга. Всіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства було заслано до різних місць Російської імперії. Найтяжче покарали Т. Шевченка, бо під час арешту знайшли рукописи його антицарських та антикріпосницьких творів. Його заслали на десять років рядовим солдатом

у малозаселені тоді оренбурзькі степи з найсуворішою заборонаю царя хоч що-небудь писати й малювати.

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби; братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників.

Українська культура першої половини XIX ст.

Національне відродження у першій половині XIX ст. відбувалося переважно у сфері розвитку культури.

Незважаючи на низький освітній рівень населення, продовжує розвиватись освіта. Навчальні заклади були чотирьох типів:

- 1) парафіяльні школи – для людей найнижчих станів;
- 2) повітові училища – для дворян, купців, урядових службовців, ремісників;
- 3) гімназії – для дворян і чиновників;
- 4) ліцеї та університети – для дворян.

Більшість населення України було неписьменним. У той час в Україні було 19 гімназій, 2 ліцеї – Одеський (1817 р.) і Ніжинський (1832 р.), Київська духовна академія та два університети – Харківський (1805 р.) і Київський (1834 р.). На західноукраїнських землях функціонували Львівський університет (1661 р.), Львівська Технічна академія (1844 р.; нинішня «Львівська політехніка»), Кременецький ліцей (1805 р.).

Під час зростання національної свідомості в Україні того часу спостерігаємо відродження інтересу до *національної історії*. Серед відомих учених істориків – професором Київського університету, громадський діяч Микола Костомаров (1817–1885). Він автор таких праць з історії України, як «Богдан Хмельницький», «Руїна» та ін. М. Костомаров відомий і як письменник-романтик (збірки «Українські балади», «Вітка»; історичні драми «Сава Чалий», «Переяславська ніч»).

У сфері історії та літератури працювали й інші діячі. Наприклад, Микола Маркевич (1804–1860) – український історик, письменник, етнограф. Надрукував збірку «Українські мелодії». Відома і його історична праця у п'яти томах «Історія Малоросії». Важливе наукове значення має і його колекція документів з історії України XVII–XVIII ст. Або ж Михайло Максимович (1804–1873) – видат-

ний український історик, природознавець, філолог, фольклорист, етнограф. Написав цікаву історичну драму «Звідки пішла Руська земля за розповіддю Нестерової повісті і за іншими старовинними письменами руськими». Він є автором також низки праць з історії гайдамацького руху, опублікував багато цінних документів з історії України.

Центром наукових досліджень у першій половині XIX ст. став Харківський університет. Відомий професор математики Т. Осиповський – ректор Харківського університету з 1813 до 1820 рр. – створив тритомний «Курс математики». Михайло Остроградський – видатний український математик, започаткував Петербурзьку математичну школу. Його основні праці висвітлюють питання з математичного аналізу, математики, фізики, аналітичної механіки.

1817 р. у Львові була створена культурно-освітня установа під назвою «Львівський інститут Оссолінських» (Оссолінеум). Її засновником був М. Оссолінський – польський просвітник, бібліограф, літературознавець та історик. Інститут мав два відділи: бібліотеку та музей.

Творцем нової української літератури був Іван Котляревський (1769–1838). Він автор поеми «Енеїда» (1798), п'єси «Наталка Полтавка». Також творили нову українську літературу Петро Гулак-Артемівський (1790–1865), який написав кілька десятків віршів та байок, та Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843) – видатний український прозаїк. Найвідоміші його сатиричні твори: «Дворянські вибори», «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці», «Конотопська відьма». Талановитим байкарем був Євген Гребінка (1812–1848). Найпопулярніші його твори: «Малоросійські приказки», «Ніжинський полковник Золотаренко», «Чайковський» та інші. Чільне місце в українській літературі посідає постать Пантелеймон Куліш (1819–1897) – автор історичного роману «Чорна рада».

Виняткову роль в українському національно-визвольному русі та літературі відіграв Тарас Шевченко (1814–1861). Народившись у сім'ї кріпака, він завдяки своєму таланту та долі зумів здобути волю, одержати добру освіту. Його збірка поезій «Кобзар», що побачила світ у 1840 р., стала однією з основ української ідеї та українського руху. Значення «Кобзаря» виходило далеко

за межі літератури. Шевченкова мова була не просто відтворенням народної мови; він творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковнослов'янської мови, а також мовного матеріалу ранніх українських літературних творів. Результат вирізнявся природністю та простотою звучання, що виказувало геніальність поета. Т. Шевченко заклав міцні підвалини сучасної української літератури, а в широкому розумінні – і українського національного відродження.

Ще більше значення мав політичний аспект його творчості. Поєми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» та «Заповіт» пробуджували національні почуття та давали бачення майбутнього України як незалежної держави. Він, як ніхто інший до нього, звинувачував російських імператорів у поневоленні України. Шевченкова творчість заклала основи перетворення етнічної спільноти у політично свідому націю. Ввесь пізніший український національний рух тією чи іншою мірою виводився з його поезії. А його мученицька особиста доля стала джерелом для витворення сильного національного міфу, який надихав наступні покоління українських діячів.

В українській архітектурі переважав стиль класицизму. Наприклад: оперний театр в Одесі (архітектор Тома де Томон), Київський університет (архітектор Беретті). Творами садово-паркового мистецтва стали Софіївський парк в Умані, у Сокоринцях палац Галагана, у Білій Церкві парк «Олександрія».

У галузі музики широкої популярності набули пісні-романси: «Їхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько». На слова Т. Шевченка створені пісні-романси «Думи мої», «Ой одна я, одна», «Заповіт», «Рече та стогне Дніпр широкий», на слова М. Петренка – «Дивлюсь я на небо», В. Забіли «Гуде вітер вельми в полі», «Не щобечи, соловейку». З народу вийшли талановиті співаки-кобзарі та лірники, які поширювали надбання народної творчості у всій Україні. Найвідомішими кобзарями були: Андрій Шут, Іван Крюковський, Остап Вересай, Федір Грищенко.

В українському живописі був поширений романтичний напрям. Найвищим досягненням була творчість Т. Шевченка. Він створив 130 портретів. Відомі його акварельні картини «Пожежа в степу» та інші. Вершиною мистецької творчості стали серії

«Притча про блудного сина», «Кара колодкою», «У в'язниці». Товариш Т. Шевченка Іван Сошенко (1807–1876) працював вчителем малювання в київській гімназії. Відомі його твори: «Портрет бабусі», «Продаж сіна на Дніпрі». Серію портретів видатних людей – М. Гоголя, Є. Гребінки тощо – створив А. Мокрицький (1811–1871 рр.).

Отже, всупереч антиукраїнській політиці царизму українська культура розвивалася, збагачуючись новими досягненнями.

Національне відродження на західноукраїнських землях. Включення західноукраїнських земель до складу імперії збіглося з реформаторською діяльністю імператорів Марії-Терезії та Йосифа II. Реформи сприяли пробудженню національного життя українців. Специфіка національного відродження у цьому регіоні полягала в тому, що основними носіями української національної ідеї було духовенство.

Першим осередком українського національного життя став старовинний Перемишль, де сформувався культурно-освітній осередок навколо греко-католицьких єпископів Михайла Левицького та Івана Снігурського. До цього осередку входили Іван Могильницький, Іван Лаврівський, Йосиф Левицький та інші. Його учасники виявляли великий інтерес до української історії, чимало зробили для піднесення українського шкільництва. Михайло Левицький (1774–1858), перемишльський, а згодом львівський єпископ, зробив великий внесок у розбудову народної освіти в Галичині. Його сподвижник Іван Могильницький (1777–1831) став видатним оборонцем української мови, автором першої в Галичині граматики української мови «ГраMATика язика словеноруського» та ще декількох підручників, наукового трактату «Відомості о руськом язичі». 1816 р. вони обидва заснували перше в Галичині культурно-освітнє товариство греко-католицьких священиків, котре мало на меті видавати книги українською мовою для простолюду, а наступного року добились права викладати там українською мовою.

Зацікавлення національною історичною спадщиною, мовою та усною народною творчістю почали виявляти й представники духовництва на інших західноукраїнських землях. Іоанникій Базилович (1741–1821), уродженець Пряшівщини, чернець Мукачівського монастиря, став автором першої наукової праці з історії

Закарпаття – «Короткого нарису фундації Федора Коріатовича». Згодом фундаментальну шеститомну «Історію карпатських русинів» створив відомий учений-славист і церковний діяч Михайло Лучкай. Закарпаття дало цілу плеяду талановитих освітян і науковців («будителів»): Михайло Балудянський – став першим ректором Петербурзького університету, Іван Орлай – директором ніжинської гімназії, Юрій Гуца (Венелін) також активно діяв на науковій ниві. На Буковині першу спробу друкувати українські пісні кирилицею зробив Іван Велигорський. Проте наступні діячі на буковинській літературній ниві продовжували вживати стару книжну мову.

У першій половині XIX ст. центр національного руху в Галичині перемістився до Львова. Тут на початку 1830-х років виникло напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання «Руська трійця» (засновники – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький), яке виступило на захист української мови (термін «руська» для галичан означав українська). Особливістю діяльності «Руської трійці» було те, що вона, будучи яскравим самобутнім представником культурницького етапу українського національного руху, одночасно зберігала певні риси етапу фольклорно-етнографічного і робила перші спроби у започаткуванні політичного етапу.

Перебуваючи під певним впливом творів істориків (Д. Бантиш-Каменського), етнографів (М. Максимовича) та літераторів (І. Котляревського) з Наддніпрянської України, члени «Руської трійці» своє головне завдання вбачали у піднесенні статусу та авторитету української мови, розширенні сфери її вжитку та впливу, прагненні «підняти дух народний, просвітити народ», максимально сприяти пробудженню його національної свідомості. Відтак свою діяльність члени гуртка розпочали з вивчення життя, традицій та історії власного народу, побували у багатьох містечках та селах Галичини, Буковини та Закарпаття. Результатом цієї діяльності стали не тільки численні добірки матеріалів з народознавства, фольклористики, історії та мовознавства, а й знання реального сучасного становища українського народу. У першому рукописному збірнику поезій та перекладів під назвою «Син Русі» (1833), вони закликали до народного єднання та національного пробудження. Далі «Руська трійця» підготувала до друку збірник «Зоря» (1834), який містив народні пісні, оригінальні твори гуртківців,

історичні та публіцистичні матеріали. Лейтмотивом рукопису було засудження іноземного панування, уславлення боротьби народу, оспівування козацьких ватажків – С. Наливайка та Б. Хмельницького. Прозвучав у збірці і заклик до єднання українців Галичини та Наддніпрянщини. Видання цієї книги було заборонене і віденською, і львівською цензурами.

Перша намагалась придушити вияви українського руху в Галичині, побоюючись, що він у перспективі може стати проросійським. Друга, відображаючи інтереси консервативних лідерів греко-католицької церкви, виступала не стільки проти змісту, скільки проти форми: поява книги українською мовою посягала на монополію та авторитет мови церковнослов'янської. Для авторів розпочався період переслідувань, обшуків, доносів, звинувачень у неблагонадійності. Принципове звинувачення було сформульоване директором львівської поліції: «Ці безумці хочуть воскресити ... мертву русинську національність».

Представники «Руської Трійці» виступали проти латинізації письменства, всіляко підтримували повернення рідної мови у побут національної інтелігенції. Своєрідним маніфестом став знаменитий вірш М. Шашкевича «Руська мати»:

*Руська мати нас родила
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова їй не мила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чому чужую полюбляєм?*

1836 р. М. Шашкевич підготував підручник для молодших школярів – «Читанку», написану живою українською мовою. А 1837 р. у Будапешті побачив світ альманах «Русалка Дністровая», значна частина якого була конфіскована. Автори збірки певною мірою вийшли за межі культурницько-просвітянської діяльності та зачепили політичну проблематику. Три ідеї пронизують зміст «Русалки Дністрової»: визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав; уславлення народних ватажків – борців за соціальне та національне визволення; пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності.

Переслідуваний владою на 32-му році життя помер М. Шашкевич. У 1848 р. на пропольські позиції перейшов І. Вагилевич, який почав проповідувати ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі. Довше обстоював ідеї «Руської трійці» Я. Головацький, який однак приєднався до москвофілів й емігрував до Росії.

«Весна народів» 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях

1848–1849 рр. Європу охопила загальноєвропейська демократична революція, znana в історіографії як «Весна народів». В європейських країнах розпочалося становлення демократичних інститутів, громадянського суспільства. Демократизація життя, піднесення соціальних рухів зумовили активізацію національно-визвольної боротьби поневолених народів Східної та Центральної Європи.

У роки революції центром українського національного руху стала Східна Галичина. Його започаткувала група представників греко-католицького духовенства, яке звернулось до австрійського імператора 19 квітня 1848 р. із петицією. В ній висловлювалися побажання: запровадження в школах і громадських установах Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу до всіх посад та зрівняння в правах духовенства всіх конфесій.

2 травня 1848 р. у Львові була заснована перша українська політична організація – Головна Руська (українська) Рада, котра взяла на себе роль представника українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її впродовж 1848–1851 рр. Раду, яка складалася із 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовенства, очолив єпископ Григорій Яхимович (пізніше Михайло Куземський). Друкованим органом Головної Руської Ради стала «Зоря Галицька» – перша у Львові газета українською мовою, що почала виходити з 15 травня 1848 р.

За ініціативою Головної Руської Ради за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого Лева на синьому тлі. Виступаючи за проведення демократичних реформ, Рада домагалася забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини.

Здійснення своєї програми вони пов'язували з відданістю Австрійській конституційній монархії. В містах, містечках і селах Східної Галичини організувалося близько 50 місцевих руських рад, до складу яких обиралися представники різних верств, здебільшого селяни, міщани, світська інтелігенція (вчителі), представники нижчого духовенства, які провадили активну громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність. Розпочалось формування загонів самооборони – Національної гвардії.

Головна Руська Рада стала ініціатором відокремлення Східної Галичини (української) від Західної (польської) та перетворення її в окрему провінцію, тобто за її національно-територіальну автономію, запровадження навчання в усіх навчальних закладах рідною мовою тощо. Правлячі кола Австрії погодилися на запровадження з 1848 р. навчання українською мовою в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях. У грудні 1848 р. відкрито кафедру української мови у Львівському університеті. Її першим професором став Я. Головацький.

Складовою боротьби за демократичні перетворення стало пожвавлення культурно-освітнього руху в краї. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший з'їзд діячів української культури і науки. Згідно з рішенням з'їзду в Львові було засновано «Галицько-руську матицю» – культурно-освітню організацію, завдання якої полягало у тому, щоб видавати популярні книги для народу.

Під впливом ідей «Весни народів» з ініціативи священика Лева Трещаківського у Львові було засновано Народний Дім – інституцію, покликану опікуватися розвитком освіти і культури в краї, і водночас сприяти збереженню національної ідентичності. Заснування української консолідуючої організації стало демонстрацією спротиву польському впливові.

Після саморозпуску у 1851 р. Головної Руської Ради – організації, яка стояла біля витоків Народного Дому, Інститут мав стати продовжувачем її традицій у культурно-освітній площині, місцем національного згуртування галицьких українців та осердям їхнього громадського життя. Та з часом Народний Дім потрапив під вплив місцевих русофілів і перетворився на оплот «общеруської ідеї» у краї.

Загалом національний рух на західноукраїнських землях 1848–1849 рр. сформував широку програму національно-політич-

ного та духовного утвердження українства в межах конституційної Австрійської монархії. Важливими були соціальні наслідки революції, зокрема скасування панщини, після чого селяни отримали повну особисту свободу.

Земля, якою селяни користувались, переходила в їхню власність, хоч краща земля й громадські землі (ліси, пасовища) й надалі залишалися в руках поміщиків.

6.3. Суспільно-політичне та економічне життя на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Україна в Кримській війні 1853–1856 рр.

Росія прагнула встановити контроль над Балканами і Чорноморськими протоками та на заваді їй стояла Османська імперія. Приводом для розгортання воєнних дій проти Османської імперії став конфлікт навколо святих місць у Палестині, які пов'язані з життям Ісуса Христа. У червні 1853 р. російські війська раптово перейшли кордон із Туреччиною та зайняли дунайські князівства. Упевнившись у підтримці Великої Британії та Франції, які не бажали посилення позицій російського царя, турецький султан оголосив війну Росії.

Спочатку хід бойових дій був сприятливим для Росії. Російські війська стримували наступ турецьких військ у Закавказзі, натомість самі почали просуватися до Болгарії, взяли в облогу важливу фортецю на Дунаї Сілістра. Турецька чорноморська ескадра була вщент розгромлена російським флотом у Синопській бухті. Австрія та Пруссія зажадали від царя вивести війська з Придунайських князівств. Опинившись у міжнародній ізоляції, Микола I був змушений підкоритися. Проте у березні 1854 р. Велика Британія, Франція та Сардинія оголосили війну Росії. Маючи перевагу на морі, англо-французькі війська спершу атакували з моря Одесу, Миколаїв, Севастополь та інші міста.

На початку вересня 1854 р. англо-французькі війська висадились на Кримському півострові в районі Євпаторії. Після поразки

у битві на р. Альта царська армія під проводом князя О. Меншикова відступила на північ, залишивши напризволяще головну військово-морську базу Росії на Чорному морі – Севастополь. Розпочалася облога Севастополя, яку здійснювала 60-тисячна армія союзників. Гарнізон бази налічував 18 тис. осіб, крім того, до оборони було залучено 20 тис. моряків. Оборonoю міста керували адмірала П. Нахімов, В. Корнілов, В. Істомін. За такого співвідношення сил нападникам навряд чи вдалося б здобути головну базу, якби вони не мали переваги в озброєнні та боєприпасах. Після неодноразових штурмів англо-французьким військам вдалось оволодіти Малаховим курганом, головною опорною точкою в обороні міста. На 349-й день боїв російські війська змушені були залишити свої позиції у південній частині міста, однак продовжували утримувати північний сектор оборони.

Під час бойових дій хоробрістю і кмітливістю відзначилися матрос П. Кішка та сестра милосердя Д. Севастопольська. Зразкову медичну службу організував у місті М. Пирогов, який на практиці розробив основоположні принципи вчення про військово-польову хірургію. Розгортання бойових дій на Балканах, а згодом у Криму, перетворило Україну в найближчий тил військ, територія якої стала джерелом поповнення продовольства і нових рекрутів.

Кримська війна виявила економічну, політичну та військово-технічну відсталість Росії. Війна засвідчила величезну військово-технічну перевагу союзників, озброєних новітньою технікою. У березні 1856 р. у Парижі було підписано мирний договір на умовах, продиктованих переможцями. Росія позбавлялася права мати військово-морський флот і фортеці на Чорному морі. Гирло Дунаю знову переходило під владу Туреччини.

Під впливом Кримської війни в Україні розгорнувся масовий антикріпосницький рух. Приводом до цього став царський маніфест від 25 січня 1855 р. про створення рухомого ополчення. Селяни сприйняли зміст маніфесту як звільнення від кріпосної залежності. Вони масово записувались у «козаки», відмовляючись виконувати повинності. У лютому 1855 р. в Київській губернії виступи селян поширились на дев'ять повітів. Уряд кинув 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, дві роти саперів. Відбулися криваві сутички між повсталими і військами, 39 селян було вбито, 63 – поранено. Цей рух отримав назву «Київська козаччина».

На квітень 1856 р. припадає другий виступ селян – так званий похід «у Таврію за волею». Після завершення Кримської війни серед селян розійшлися чутки, що можна переселитися на Кримський півострів, уряд надасть значну допомогу і звільнить від кріпацтва.

Улітку 1856 р. біля Перекопу зібралися десятки тисяч селян. Тільки урядовим військам вдалося припинити цей рух.

Реформи 1860–1870-х років. Під час війни у лютому 1855 р. помер Микола I. Наступником престолу став його син Олександр II, який вимушено вдався до реформ. Першою стала *селянська реформа*. З січня 1857 р. було створено Таємний комітет, згодом перейменований на Головний комітет у селянській справі. На основі його напрацювань 19 лютого 1861 р. цар видав Маніфест про скасування кріпосного права та «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності». За цими документами селяни ставали особисто вільними, але за поміщиками залишалося право власності на землю.

Під час аграрної реформи територія України поділялась на регіони за специфікою проведення:

- 1) общинне землеволодіння (губернії Новоросійського краю);
- 2) подвірне землекористування (Лівобережна Україна).

Реформою було збережене велике поміщицьке землеволодіння.

Селяни отримали економічні права (купувати нерухомість, займатись торгівлею і промислами, будувати фабрики).

Упродовж 49 років селяни повинні були виплатити викупні платежі. Упроваджувалась система селянського управління: сільські громади об'єднувались у волості, встановлювалась кругова порука за сплату податків.

Наслідки реформи:

- 1) відбулися докорінні зміни у розподілі земельної власності;
- 2) товарно-грошові відносини ставали домінуючими у господарствах поміщиків та заможних селян;
- 3) чіткішою стає спеціалізація окремих районів України;
- 4) застосовують різні методи використання землі (оренду, ведення власного господарства);
- 5) підвищилась урожайність с/г культур унаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів.

1864 р. була проведена *земська реформа*. Створювалась система місцевого самоврядування. На Лівобережній Україні створено шість губернських і 60 повітових земських управ. На Правобережній Україні земське самоврядування було запроваджене у 1911 р. Органи самоврядування у земських управах: губернські земські збори; виконавчі органи – губернські та повітові земські управи. Вибори відбувалися за майновим цензом на три роки. Земства займалися організацією медичної допомоги, розвитком освіти, пошти, збирали статистичні дані, упорядковували дороги.

1864 р. була здійснена *судова реформа*. На відміну від станового та закритого суду, запроваджено позастановий відкритий, незалежний суд. Вводились присяжні судді. Суд відбувався за участю двох сторін: захисту та обвинувачення. В Україні було створено три судові палати: Київську, Харківську та Одеську. Вироки, ухвалені без участі присяжних, могли бути оскаржені в судових палатах. Створено інститут мирових суддів, які вирішували дрібні справи. Касаційні функції виконував сенат.

1864 р. розпочали *реформу освіти*. За «Положенням про початкові народні училища» запровадили єдину систему початкової освіти. У галузі середньої освіти створювали класичні чоловічі та жіночі гімназії. Плата за навчання була дуже високою. Право вступати до університету мали випускники лише класичних гімназій. Випускники жіночої гімназії прав на вступ не мали.

1865 р. здійснена *реформа цензури*. Були створені спеціальні органи цензури.

1870 р. проведена *міська реформа*. В усіх містах України створювали міські думи. Вибори проводили на основі майнового цензу. Виконавчий орган думи – міська управа, яку очолював голова. Міські управи відали господарством міста.

Грунтовою стала *військова реформа* (1864–1883 рр.). В Україні утворено три військові округи: Київський, Одеський, Харківський. Реформа значно зміцнила армію. Почав діяти новий військовий статут. Вводилась загальна військова повинність (термін служби шість років, на флоті – сім). Духовенство звільнялось від служби. Відкрито військові училища та гімназії, юнкерські училища. Відбулось переозброєння армії.

Фінансова реформа (1860–1864 рр.) зумовила створення державного банку. Було введено єдиний державний ревізійний

центр, акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на товари масового споживання, створено єдині державні каси, що зосереджували в своїх руках усі прибутки та витрати держави.

Загалом реформи 1860–70-х років були обмеженими, непослідовними та половинчастими, порте вони створили умови для економічного та політичного розвитку країни в нових умовах. Розвивалась промисловість, торгівля, зростали міста і міське населення, сільське населення залучалося у промисловість. Був відкритий шлях до становлення індустріального суспільства.

Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.

Реформи 1860–1870-х років пришвидшили економічний розвиток Наддніпрянської України. Розпочався інтенсивний розвиток промислового виробництва. Наприкінці 60-х і особливо на початку 70-х років XIX ст. активізувався розвиток Донбасу. 1871 р. англієць Джон Юз відкрив у Катеринославській губернії металургійний завод, поблизу якого виникло селище Юзівка (тепер Донецьк). Станом на 1900 р. у Донбасі видобувалося понад 2/3 загальноросійського видобутку вугілля. Тут зосереджувалося майже все виробництво коксу. 1881 р. засновано іноземне акціонерне товариство, яке розпочало розробку залізної руди на Саксаганському руднику в Криворізькому басейні. Наприкінці XIX ст. Кривбас давав 57,2% видобутку залізної руди в Російській імперії. В другій половині 80-х років на базі руд Кривого Рогу та коксівного вугілля Донбасу розпочалося будівництво великих металургійних заводів у Подніпров'ї: в Олександрійську (тепер Запоріжжя), Катеринославі (Дніпропетровськ), с. Кам'янське (Дніпродзержинськ). Наприкінці XIX ст. Наддніпрянська Україна перетворилась в основну вугільно-металургійну базу Росії.

На Правобережжі та Лівобережжі продовжували розвиватися цукрова, харчова, легка промисловості. На початку 1880-х років у зв'язку з посиленням впровадженням парової енергетики цукрова промисловість України досягла значного розвитку. Виробництво цукру в Україні за період від 1861 р. до 1897 р. зросло у 15 раз. У цій галузі панівні позиції посідали підприємці Яхненки, Симиренки, Харитоненки, Бродські. На середину 90-х років 153 цукрові заводи України виробляли 23,9 млн. пудів цукру.

У 1890-х рр. Україна давала більше половини сільськогосподарських машин. 1895 р. розпочалося будівництво Харківського паровозобудівного, а в наступному році – Луганського машинобудівного заводів. Уже 1900 р. ці заводи випустили 233 паровози (23,3% загальноросійського виробництва).

Індустріалізація сприяла розвитку міст. Особливо швидко розвивалася Одеса, яка вийшла на перше місце в Україні за кількістю промислових підприємств та обсягом промислового виробництва. 1879 р. в Одесі було 159 підприємств, а в 1890 р. – 322 (зокрема 14 парових млинів, 11 ливарно-механічних заводів, фабрики джутових мішків та ін.). Одеський порт, який володів статусом портофранко, посів друге місце за вантажооборотом серед морських портів Росії (після Петербурга).

Промисловий розвиток супроводжувався інтенсивним залізничним будівництвом. Перша залізниця на підросійській Україні довжиною 196 верст – Балта-Одеса – була збудована в 1865 р. Упродовж 1866–1879 рр. в Україні прокладено понад 4,5 тис. верст залізничних колій. Наприкінці XIX ст. довжина залізниць в Україні становила 1/5 всієї залізничної мережі Російської імперії; залізниці зв'язали всі головні міста України між собою та з чорноморськими портами і з промисловими центрами Росії.

Індустріалізація збільшила частку України у промисловому виробництві Російської імперії (до 20% в 1900 р.), зумовила збільшення кількості міст (1897 р. у містах проживало 16% населення Східної України).

Рубіж XIX і XX ст. був в Україні періодом завершення промислового перевороту та переходу до індустріалізації, суть якої полягала у розбудові великої машинної індустрії, якісній зміні структури господарства (промисловість повинна була переважати над сільським господарством, а важка промисловість – над легкою). Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноімперських економічних тенденцій, водночас через низку обставин (вигідне географічне розташування; природні багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила та ін.) мала свої особливості. На початку XX ст. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях була не тільки лідером Російської імперії, а й посіла одне з перших місць у світі. П'ять найбільших південних металургійних заводів (Юзівський, Дніпровський,

Олександрівський, Петровський, Донецько-Юр'ївський) виробляли близько 25% загальноросійського чавуну. Заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського та Бобринського виробляли приблизно 60% цукру-рафінаду у Російській імперії.

Концентрація промислового виробництва підготувала ґрунт для процесу монополізації і тому утворення монополій почалося спочатку саме у найбільш «концентрованих» галузях – металургійний, кам'яновугільний, залізорудний та ін. На початку сторіччя виростають синдикати «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Трубопродажа» (1902), «Гвоздь» (1903). Утворений у 1904 р. синдикат «Продуголь», до якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні. Монополістичні об'єднання України були тісно пов'язані з іноземним капіталом. Західну буржуазію приваблювали величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, широкий ринок. Показово, що понад 25% іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадає саме на Україну. Наприклад, у вугільній промисловості 63% основного капіталу перебувало у володінні іноземних компаній, а в металургії – 90%. Могутній синдикат «Продуголь» фактично цілком контролювався французькими інвесторами.

Важливою особливістю промислового розвитку України був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо південь України доволі швидко почав бурхливо розвивати промислове виробництво, то південно-західний район орієнтувався здебільшого на аграрний сектор. Лівобережжя, де зберігались залишки кріпацтва, відстало від інших регіонів України.

Поступово на українських землях сформувалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя – цукрової. Ці центри промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення. Цьому процесові сприяли значно швидкі, порівняно з загальноімперськими, темпи розвитку ключових галузей промисловості. Якщо за період між 1870 і 1900 р. виробництво залізної руди на Уралі частка промисловості у загальному обсязі продукції всього народного господарства становила 48,2%, тоді як еквівалентний загальноімперський показник становив лише

40%. Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. стали одним із ключових промислових районів Російської імперії. Саме тут у 1913 р. вироблялось 69% загальноросійської продукції чавуну, 57% сталі та 58% прокату. На Україну в цей час припадало 20,2% всієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії.

Однак, незважаючи на те, що на території України був зосереджений величезний промисловий потенціал, вона все ж залишалася сільськогосподарським районом імперії, у якому в селах проживало 80% населення. Імперський центр, провадячи традиційну політику, гальмував і деформував економічний розвиток України, вбачаючи у цьому регіоні передусім потужну сировинну базу.

Західноукраїнські землі. У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях не спостерігалось такого бурхливого зростання промисловості, як в інших частинах імперії Габсбургів. Певний імпульс економічному розвитку надало залізничне будівництво. 4 листопада 1861 р. до Львова з Відня у складі двох вагонів і чотирьох «візків» прибув перший потяг, який названий «Ярослав», що розвивав швидкість близько 20 км за годину. Ця подія започаткувала історію залізничного сполучення в Україні. Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. залізнична мережа з'єднала найбільш віддалені райони краю між собою і з адміністративним центром, сприяла розвитку економіки та її модернізації, а залізничні станції стали центрами навколишніх територій. Важливе значення мало, зокрема, будівництво колії до тогочасного російського кордону в напрямку Бродів (1869), сполучення Львова з Будапештом (1872 р.), спорудження Галицької трансверсальної магістралі (1884 р.). Прокладення залізниць означало також полегшення доступу до природних ресурсів, зокрема до нафти з Дрогобицько-Бориславського басейну.

Західноукраїнська промисловість розвивалася сповільненими темпами. Більшість промислових робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і майстернях. За офіційними даними 1885 р. у Східній Галичині на 175 підприємствах обробної промисловості з кількістю робітників понад 20 тис. осіб працювало лише 10 тис. осіб. У Закарпатті тоді ж було декілька аналогічних підприємств, а на Буковині взагалі не було.

Галузева структура промисловості краю була однобокою. Основну частину продукції давали галузі з добування та переробки місцевої сировини – лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Найбільшою галуззю промисловості була нафтова, яка почала розвиватися з 70-х рр. XIX ст. Центром нафтової промисловості був Борислав. Контроль над розвитком цієї галузі одразу встановили австрійські та німецькі підприємці. Зацікавленість у збільшенні експорту галицької нафти спонукала їх до застосування технічних удосконалень. Результатом цього стало зростання видобутку нафти з 20 тис. тонн на рік 1874 р. до 326 тис. тонн у 1900 р., що становило 4% світового видобутку. Галицьку нафту переробляли на австрійських та угорських заводах.

Наявність великої кількості високоякісної деревини (дуб, смерека та бук) зумовила у другій половині 1860 – на початку 1870-х рр. стрімкий розвиток лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували чи орендували у поміщиків масиви та вирубували їх.

До лісових районів Карпат були підведені залізничні колії, і цінна деревина вивозилася до Німеччини, Австрії, Італії, Англії, Франції, Туреччини та інших країн. На початку XX ст. із Карпат щорічно вивозилося 608 млн. куб. м. лісу.

Якщо лісопильна промисловість розвивалася швидко, то темпи розвитку меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Іноземні підприємці не бажали вкладати кошти в їхній розвиток. Потреби західноукраїнського населення у меблях, папері й картоні задовольнялися імпортною продукцією.

До найменш розвинених галузей належали легка й металообробна промисловість. Легка промисловість залишалася на стадії дрібного ремесла і не могла успішно конкурувати з австрійською та угорською фабричною продукцією. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани носили одяг із тканин західноєвропейських текстильних фабрик.

Становлення фабрично-заводської промисловості у краї відбувалося надзвичайно повільними темпами. У другій половині XIX ст. у краї діяли лише п'ять великих державних тютюнових фабрик (у Східній Галичині – чотири, в Закарпатті – одна), на яких працювали 4 тис. робітників. У Східній Галичині працювало

також декілька сірникових фабрик, металургійних і машинобудівних підприємств.

Розвиток промисловості був пов'язаний із виникненням нової суспільної верстви – промислових робітників. Наприкінці XIX ст. їхня кількість у краї становила приблизно 55 тис. Джерелами поповнення робітництва були розорені ремісники й селяни. Становище західноукраїнських робітників було одним із найгірших у Європі (це, зокрема, детально відобразив у своїх творах Іван Франко). Заробітна платня промислових робітників у краї була в півтора рази меншою, ніж у центральних районах імперії.

Сільське господарство західноукраїнських земель розвивалося надзвичайно повільно. Це був не лише найбільший аграрний регіон імперії, а й край із найнижчим рівнем розвитку культури сільськогосподарського виробництва. Величезні земельні масиви були у власності поміщиків, тоді як більшість селянства постійно страждала від малоземелля, незважаючи на деяке розширення посівних площ. Природне зростання чисельності населення ще більше загострювало ситуацію. Все це спричиняло виїзд селян у пошуках праці до інших країн.

Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр., вивільнили селян від панщини, проте їхнє становище залишалося дуже складним. За своє вивільнення селяни мусили впродовж 50 років сплачувати щорічні платежі. Хоча згідно з реформою, за селянами повинні були зберігатися ті землі, якими вони користувалися, поміщики відібрали в них більш родючі угіддя. Відтак після 1848 р. у поміщиків залишилось у Східній Галичині – 44% ліпшої землі, на Буковині – 54%, в Закарпатті – 70%. Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві здебільшого були дрібні селянські господарства розміром 2–5 га (80% селянських господарств), які навіть не забезпечували мінімальні потреби селянина, і великі земельні володіння по 15–20 тис. га. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки – за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. відробітки стали поступатися місцем вільнонайманій праці.

Одним із найголовніших питань для селянина тоді було право користуватися сервітутами (обмежене право користування лісами, луками). Неможливість нормального ведення господарства

без використання лісів і пасовиськ була очевидною. Неможливість більшості селян забезпечити себе необхідним завдяки праці у власному господарстві змушувала їх шукати додаткових заробітків. Чимало йшло наймитувати до великих землевласників. Проте за свою працю вони отримували в чотири рази менше, ніж сільсько-господарські робітники в інших провінціях імперії Габсбургів. Ще одним виходом стала масова еміграція.

Новою проблемою у житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Вимушені позичати гроші для сплати численних податків, селяни швидко опинялись у залежності від лихварів, які, вдаючись до безсоромного шахрайства, під приводом сплати боргу і процентів на нього (в середньому 150–250%) відбирали їхні господарства.

Отже, впродовж другої половини XIX ст. в сільському господарстві західноукраїнських земель поступово відбувалася аграрна еволюція, внаслідок якої воно переходило на ринковий шлях розвитку. Політика Габсбурзької монархії спричиняла те, що ця еволюція відбувалася дуже повільно, у поєднанні із зубожінням більшості селян.

Суспільно-політичне життя на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. Наприкінці 50-х років XIX ст. в умовах лібералізації царського режиму відбувається відродження українського національного руху. Одним із центрів відродження стала столиця Російської імперії Петербург. Тут мешкало чимало українців і сюди, після відбуття покарань, дозволили повернутися і навіть обійняти високі посади колишнім членам Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченку, М. Костомарову, В. Білозерському. Українські діячі Петербурга у 1859 р. створили першу українську громаду – культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів, навчання в недільних школах. Власне, організацією першу громаду назвати складно, радше це було неформальне зібрання діячів українського руху. Проте воно стало прикладом для наслідування. Задля поширення своїх поглядів петербурзька громада за ініціативою В. Білозерського почала видавати журнал «Основа» (1861–1862). У 1860-ті роки це було єдиним українським періодичним виданням, що висвітлювало всі загальноукраїнські проблеми – в культурі, економіці,

політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах.

Український національний рух захопив не тільки українців, а навіть частину молоді з польських або спольщених шляхетських родин Правобережної України. Сумління цих людей мучило усвідомлення того, що їх діди-прадіди впродовж століть гнобили українське селянство, і саме тому їм необхідно зблизитися і прислужити народу. Цю групу на чолі з Володимиром Антоновичем називали хлопоманами (походить від слова «хлоп» – образлива назва польських панів на адресу українських селян), хоча самі вони себе називали українофілами. Вони перейшли з католицької віри в православну, носили український національний одяг, співали українських пісень, свідомо дотримувалися народних звичаїв і не цуралися селянського товариства. На початку своєї діяльності хлопомани під час студентських канікул та в інший вільний час мандрували селами, збираючи народні казки, прислів'я, звичаї та обряди. Згодом вони влаштовували зібрання, готували і зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували у 1859 р. підпільну школу, де зібрали бідних юнаків, котрих «вчили в національному напрямі». На межі 1860–1861 рр. гурток хлопоманів припинив свою діяльність, а його члени разом із викладачами і студентами Київського університету, серед яких були П. Чубинський, М. Драгоманов, утворили нове товариство «Українська громада», яке у 1862 р. налічувало 200 членів.

Київська громада, як і громади, що виникли у різних містах України (Чернігів, Вінниця, Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків), а також Кубані (Катеринодар) та Москві, головним своїм завданням вважали організацію народної освіти рідною мовою (заснування шкіл, написання та видання для них підручників, підготовку вчителів тощо); здійснення наукових досліджень у галузі етнографії, мовознавства, історії; підготовку та видання популярних книжок тощо.

Відродження українського руху спершу не викликало занепокоєння царської влади та російської громадськості. Проте підготовка та початок польського повстання 1863–1864 рр., побоювання того, що українці за культурницькою діяльністю зажадають відродження колишніх прав, а то і незалежності, призвели до видання міністром внутрішніх справ Валуєвим 20 липня 1863 р. таємного

циркуляру, який увійшов в історію як Валуєвський циркуляр. Цим документом заборонялось публічне вживання української мови в державних установах, школах, церквах, друкуванні популярної, релігійної літератури, крім художніх творів. Проблема української мови вирішувалася знаменитою фразою: *«Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає та бути не може»*. Не витримавши переслідувань із боку царських властей, громади одна за одною самоліквідувалися або ж були офіційно заборонені.

Проте діячі, віддані справі відродження України, не полишили працю. Основну свою діяльність вони зосередили на досягненні успіху в сфері науки або на освітній ниві. Тільки наприкінці 1860-х років, після послаблення антиукраїнської політики, знову з'являються громади, але вже на нелегальних засадах. Та нелегальне становище давало малий простір для культурницької діяльності і тому провідники українського руху постійно намагаються знайти легальні форми для своєї праці. Така можливість виникла зі створенням у 1873 р. Південно-Західного відділення Російського Географічного товариства, яке завдяки громадівцям стає центром українознавчих досліджень. Крім того, київська громада почала редагувати російськомовну газету «Киевский телеграф». Головою відділення було обрано Григорія Галагана, освіченого сановника з поміщиків Лівобережжя і популярного в Києві мецената. Управителем справ одностайно було обрано П. Чубинського. До роботи у Відділенні були залучені відомі науковці, зокрема В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко та багато інших.

За науковою працею громадівців царська поліція розгледіла загрозу українського сепаратизму. Відтак 18 травня 1876 р. імператор підписав т. зв. Емський указ, який посилив репресії проти української культури та наклав нові заборони на українську мову. Було заборонено: ввезення з-за кордону книжок українською мовою; друкування та видання в Росії оригінальних українських творів, перекладів, п'єс для театральних вистав, текстів до нот, крім історичних пам'яток.

Указ ліквідував Південно-Західне відділення Російського Географічного товариства, заборонив громади, встановив жорсткий контроль над художніми творами українською мовою, які мали друкуватися російським правописом. Заборонялася діяльність театральних труп із суто українським репертуаром. Окремий пункт

указу стосувався персонально Драгоманова й Чубинського, яким було заборонено жити в Україні.

Емський указ був серйозним ударом по українській науці, культурі та українському рухові загалом. Свою чинність указ зберігав до 1905 р. Проте громадівський рух не припинився. Громади, що збереглися, продовжували існувати підпільно, шукаючи нових шляхів для відновлення легальної діяльності. Як і в попередні роки, найсильнішою та найвпливовішою була Київська (Стара) громада.

У межах Російської імперії організувати легальну роботу було неможливо і тому громадівці вважали доцільним заснувати український національний центр за кордоном, який мав налагодити видання вільної від цензури української преси та представляти український рух в Європі. Виконання такого завдання громада доручила Михайлу Драгоманову. Також на його долю випала роль сформувати політичну програму українського руху, тобто обрати чітку мету й окреслити шляхи її досягнення, оскільки стало зрозуміло, що без зміни суспільного ладу в Російській імперії змін на краще для українців не буде.

Виїхавши за кордон, М. Драгоманов налагодив тісні стосунки з українськими діячами Галичини, разом із М. Павлюком та С. Подолинським розпочав видавати журнал «Громада» (1878–1879 рр., 1882 р.).

В основі запропонованої М. Драгомановим програми були такі принципи, як демократизм (надання громадянам демократичних прав і свобод та організація влади на демократичних засадах); федералізм (надання українцям у складі Росії автономних прав і запровадження громадського самоврядування); культурництво (визвольна боротьба повинна вестися виключно просвітницькими формами та методами); еволюційність (унікати радикальних змін, а віддавати перевагу поступовому розвитку); європеїзм (орієнтація України в своєму розвитку на Європу).

Висунута М. Драгомановим програма для тодішніх умов, що виникли в Росії після вбивства царя Олександра II, виявилась занадто радикальною. Саме тому Київська громада розірвала відносини з М. Драгомановим і припинила фінансування журналу. Вона відмовилась від політичної діяльності, яка могла спровокувати репресії з боку російського уряду. Єдиним свідченням українського руху на теренах Російської імперії стало видання російсько-

мовного журналу «Киевская старина» (1882–1907), що продовжував українознавчі дослідження.

Старше покоління громадівців дійшло висновку, що без щоденної політичної діяльності їхня попередня культурницька праця згасне. Легально здійснити це в межах Російської імперії було майже неможливо, тому українські діячі вирішили сформувати основи українського політичного руху в Галичині, де умови для політичної діяльності були сприятливішими. Водночас у Наддніпрянській Україні вони вирішили згуртувати свої сили для більш плідної діяльності на культурницькій ниві. 1898 р. у Києві була створена Загальноукраїнська безпартійна організація, яка виконувала роль координатора діяльності громад. Громади пройшли шлях від окремих гуртів до загальноукраїнської організації, підготувавши підґрунтя для почату політичної боротьби. Вони забезпечили тяглість поколінь в українському русі. Громадівці своїми плідними дослідженнями з історії, етнографії, фольклористики, статистики, мовознавства довели, що українство має глибоке історичне коріння, чітку етнічну самобутність, окреслені етнічні межі. Вони підвели український рух до усвідомлення необхідності сформулювати та розробити політичну програму діяльності.

Наприкінці XIX ст. в українському русі у середовищі молодих інтелігентів виникає націоналістична течія. Вона виникла як реакція на кризу культурницького руху (українофільства). На початку 90-х рр. XIX ст. у Києві утворився студентський гурток, до якого входили М. Міхновський, А. Кучинський та ін. Цей гурток мав тісні стосунки з провідними діячами українського руху. З цього гуртка вийшли діячі, які невдовзі заснували таємне «Братство тарасівців». Ще у 1891 р. під час перепису рухомого майна в Полтавській губернії Олександр Русов залучив до цієї роботи багатьох студентів. Саме під час цієї роботи сформувався гурток із чотирьох студентів (І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик). Улітку 1891 р. вони, склавши клятву вірності ідеї визволення України на могилі Т. Шевченка, заснували таємне товариство, члени якого згодом стали називати себе «Братство тарасівців».

Першим прилюдним виступом «Братства» стало читання промови на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті. Того ж року промова була надрукована у галицькому часописі «Правда» під назвою «*Profession de foi* молодих

українців». Ідеї, висловлені в промові, навряд чи можна охарактеризувати як націоналістичні (самостійницькі), але на тлі аполітичного культурництва та загального занепаду українського громадсько-політичного руху вони виглядали справжнім національним радикалізмом. У промові стверджувалося: українці є окрема нація; як кожна нація, українці потребують національної волі для «праці і поступу»; повна автономія України (тоді на це гасло не відважувався ніхто); єдність українського народу (це гасло стало зародком майбутньої концепції соборності Української держави); необхідність українських шкіл; вживання української мови та ін. Члени братства здійснювали в основному організаційно-виховну роботу, спрямовану на формування національної самосвідомості.

Народницький рух. Народники – це загальноросійський рух різночинної інтелігенції, який виник під впливом ідей соціалізму й особливостей розвитку Росії другої половини XIX ст. Вони виступали за повалення самодержавства шляхом селянської революції. З'явившись наприкінці 60-х років XIX ст., народницький рух став вагомим чинником суспільно-політичного життя в середині 70-х років.

Народники були переконані у тому, що збереження колективістських традицій сільської общини в майбутньому призведе до соціалістичної організації суспільства. Росія, тлумачили вони, на відміну від країн Західної Європи, повинна обминати капіталістичну стадію розвитку, а селянство народники вважали рушійною силою революції на шляху суспільства до соціалізму.

Із 1874 р. вони провадили пропагандистську діяльність серед селян. Однак чи не всі учасники «ходіння в народ» одразу ж зазнали репресій з боку уряду. Крім того, їхня пропаганда була незрозуміла селянам. Тоді в народників виникла думка створити законспіровану революційну організацію. «Земля і воля», що виникла наприкінці 1876 р., боролася за передачу землі селянам, ліквідацію викупних платежів і податей.

В Україні найвідоміший гурток цієї організації створив ще на початку 1875 р. В. Дебогорій-Мокрієвич. 1877 р. із гуртка виокремилась група Я. Стефановича, яка створила в селах Чигиринського та Черкаського повітів підпільну селянську організацію «Таємна дружина», яка налічувала понад 1 000 учасників. Жандарми перешкодили підготовці повстання й розгромили організацію.

Втративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби і вдалися до терору. Постріл В. Засулич у генерал-губернатора Трепова в січні 1878 р. спричинив хвилю замахів на вищих чиновників царського апарату й безпосередньо на царя.

У серпні 1879 р. «Земля і воля» розпалася на самостійні організації – «Народну волю» та «Чорний переділ». «Народна воля» відкрила новий етап революційного руху, етап революційного терору. В ній сформувалася військова організація з кількох сотень «офіцерів». Подібні гуртки існували в Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України. Членами організацій було здійснено серією терористичних актів проти вищих сановників і царя. Винесений «народовольцями» смертний вирок царю Олександрю II було виконано 1 березня 1881 року.

«Чорнопередільці» залишилися на платформі «Землі і волі». До керівництва цієї організації входили, зокрема П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич, Г. Плеханов, Я. Стефанович. Гуртки «Чорного переділу» діяли у Києві, Харкові та інших містах України. Переслідування з боку поліції змусили засновників «Чорного переділу» емігрувати. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років народницький рух поступається масовому робітничому руху.

Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Ослаблення монархії Габсбургів під впливом зовнішньополітичних невдач, зокрема поразки у війні з Пруссією, спричинили перетворення країни у 1867 р. на дуалістичну Австро-Угорську імперію. Відновлення союзу австрійського уряду з польською та угорською політичними верхівками через обмеження національних прав інших народів імперії (зокрема галицьких українців), спонукали до переорієнтації значної частини галицької інтелігенції на Росію. Так було сформовано підвалини для домінування русофільської течії у національному русі Галичини, що стало можливим передусім через національну несформованість інтелігенції.

1866 р. у газеті «Слово» з'явилася стаття авторства священика Івана Наумовича під назвою «Поглядь в будучність», яка стала своєрідним маніфестом галицького русофільства (москвофільства). Течія, що стала формою протиставлення ополяченню, особливо зміцніла наприкінці 60-х років XIX ст. після поширення свого

впливу на більшість духовенства, яке мало величезний вплив на суспільне життя. Русофіли перебрали під свій контроль головні культурно-освітні установи краю – Ставропігійський Інститут, Народний Дім, Галицько-Руську Матицю. Серед чільних русофільських діячів того часу варто виокремити Д. Зубрицького, Б. Дідичького, М. Малиновського, А. Петрушевича. І. Гушалевича. Русофіли бачили марність спроб підняти активність народу і, бажаючи заручитись підтримкою Росії, наголошували на тотожності українців і росіян, близькості їхніх культур. Проте незнання російської мови, ігнорування мови української призводило до поширення сфери застосування польської мови. Хоча для престижності русофіли друкувалися на малозрозумілій церковнослов'янській мові – язичії, вони мали значний вплив на українські видання. 1870 р. вони заснували політичну організацію – Руську Раду, яку намагались перетворити на єдиного представника всіх українців у Галичині.

Українська молодь поступово втягувалась у конфлікт із русофілами, до яких належали здебільшого заможні церковні та світські чиновники. Спочатку розбіжності виявились у сфері мови й літератури. Русофіли пропагували твори російських письменників-слов'янофілів.

Молодь із середовища студентів, священиків, світської інтелігенції захоплювалась творчістю Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова. Тих, хто переймався життям і долею українського народу, орієнтувався на його проблеми, називали народовцями. Провідними діячами руху були В. Барвінський, В. Навроцький, Ю. Романчук, О. Огоновський, А. Вахнянин.

Для народовців найважливішим було питання мови й літератури. Їх знання вирізняло українську націю з-поміж інших. На відміну від русофілів народовці не шукали підтримки ззовні. Вони організували таємні гуртки, видавали часописи, розробляли українську граматику й словники, заснували театр, культурно-освітню організацію «Руська бесіда».

У 1868 р. виникло товариство «Просвіта», яке займалося вивченням та освітою народу. На противагу русофільському «Слову», вони започаткували видання газети «Діло». Після нової хвилі гонінь на українську культуру в Наддніпрянській Україні (Емський указ 1876 р.) народовці почали тісніше співпрацювати із східними

українцями. 1873 р. у Львові, за матеріальної підтримки заможних Єлизавети Скоропадської-Милорадович та Василя Симиренка, було створено Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка. Згодом воно отримало назву наукового товариства й перетворилось на неофіційну українську академію наук.

У 70-х роках XIX ст. в русі народовців виокремилась радикальна течія. Цьому сприяла, зокрема, енергійна діяльність М. Драгоманова, який закликав молодь йти далі старшого покоління, не лише словом, а й ділом піднімати українське суспільство. Найбільш здібними послідовниками поглядів М. Драгоманова стали Іван Франко та Михайло Павлик. Вони розпочали наступ на русофілів, а згодом перейшли і на критику народовців. Останні 1885 р. заснували представницький орган – Народну Раду. А вже у 90-х роках XIX ст. з народовецького табору постали чотири політичні партії.

Виникнення українських політичних партій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався новими явищами у суспільно-політичному житті українських земель, які Володимир Винниченко назвав початком «відродження нації». Український національний рух набирає політичного характеру, що виявилось в утворенні перших національно-політичних партій.

Перші українські політичні партії з'явилися у Галичині. У жовтні 1890 р. в Львові було створено Русько-українську радикальну партію (РУРП). Ініціаторами створення цієї партії стали І. Франко і М. Павлик. За порадами М. Драгоманова вони стали на позиції «наукового соціалізму». 1895 р. до програми було включено положення, що найповніше ідеї соціалізму можна реалізувати в межах незалежної Української держави, а в найближчій перспективі – у межах повністю автономної провінції Австрійської імперії. Крім цих положень, у програмі висувались вимоги передачі селянам якомога більше землі. Декларувалось встановлення колективної організації праці й колективної власності на засоби виробництва еволюційним шляхом. Партія видавала для селян газети «Хлібороб» і «Громада». Для пропаганди програмних положень було випущено серію брошур під загальною назвою «Радикальна тактика» (І. Франко). Велику увагу партія приділяла пропаганді своїх ідей у селянських масах через різноманітні установи, органі-

зації. Незважаючи на наполегливу працю, партія не здобула широкої підтримки. Проти неї було налаштовано духовенство, яке заблокувало партії доступ до селянства. Соціалістичні ідеї не мали підтримки через малочисельність українського пролетаріату. Наприкінці 1899 р. партія переживає кризу.

1899 р. з'являється Українська соціал-демократична партія (УСДП), яку заснували Микола Ганкевич, Семен Вітик, Юліан Бачинський. Вона була створена для відстоювання інтересів українського робітництва. У національному питанні була поборником політичної незалежності України.

1899 р. утворилась Українська Національно-демократична партія (УНДП), яка стала наймасовішою та найвпливовішою партією. Засновниками цієї партії були оновлені народовці і частина радикалів. Найвизначнішими діячами партії стали Є. Левицький, В. Охримович, М. Грушевський і І. Франко. У своїй програмі УНДП проголосила своєю довготривалою метою національну незалежність України, до своїх найближчих цілей вона відносила автономію і збереження відданості Габсбургам. У інших питаннях це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати гострих соціальних питань. Своєю поміркованістю та народовською тактикою вона завоювала прихильність більшої частини населення. Під її впливом перебувала «Просвіта» та інші організації, установи.

Із зростанням організаційної та політичної сили українофілів у Галичині слабшав вплив русофілів, які втрачали свої позиції і на організаційному, і на політичному рівні. Так «Просвіта» у Галичині мала 900 відділень, аналогічна русофільська організація – лише 106. У виборах 1913 р. до галицького сейму було обрано 30 українофілів і лише 1 русофіла.

Сподіваючись затримати процес свого занепаду, в 1900 р. русофіли проголосили «новий курс», що закликав до цілковитого ототожнення з Росією. Вони заснували Російську національну партію, яка отримала великі дотації від царського уряду та була підтримана польською аристократією, щоб внести розкол в український рух.

Першою національною партією в Наддніпрянській Україні була Революційна Українська Партія (РУП), заснована 29 січня 1900 р. у Харкові діячами студентських громад Д. Антоновичем, Л. Мацієвичем, М. Русовим, Г. Андрієвським та ін. Політичною

програмою РУП у 1900–1903 рр. була брошура М. Міхновського «Самостійна Україна». Головною метою він вважав створення самостійної України «від Карпат аж по Кавказ».

1902 р. від РУП відокремилось найрадикальніше крило, яке утворило свою партію – Народну українську партію (НУП) на чолі з М. Міхновським. Головний програмний документ «10 заповідей» проголошував створення самостійної демократичної республіки під гаслом «Україна для українців». 1903 р. з РУП вийшло ще одне угруповання, очолене Б. Ярошевським. Воно називалося Українською соціалістичною партією (УСП). І НУП, і УСП були нечисленними і, не маючи достатньої підтримки у суспільстві, занепали.

Наприкінці 1904 – на початку 1905 р. після нового розколу в РУП утворилася нова політична організація – Українська Соціал-демократична Спілка (скорочена назва «Спілка») на чолі з студентами М. Меленевським-Баском та О. Скоропис-Йолтуховським. Спілка була доволі чисельною для того часу (близько 6 тис. членів). Вона закликала розгортати страйковий рух, водночас не схвалюючи збройного повстання як форми боротьби. Земельне питання пропонувала вирішити демократичним шляхом: постановою спеціально для цього скликаній всенародній конституційній раді. 1905 р. Спілка влилася до меншовицької фракції РСДРП на правах її автономної секції.

На початку ХХ ст. утворились українські партії ліберального спрямування. Так, у 1904 р. утворилась Українська Демократична Партія (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами О. Лотоцьким, Є. Чикаленком та ін. Згодом від неї відкололась Українська Радикальна Партія (УРП) на чолі з письменниками Б. Грінченком та С. Єфремовим. Обидві партії – нечисельні за складом. За своїми основними програмними положеннями були близькими до російського «Союзу визволення» (зародка майбутньої кадетської партії), обстоювали встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні право на автономію (про докорінні соціальні зміни не йшлося). Вже наступного року УРП та УДП злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

1905 р. відбулася й реорганізація залишків РУП, яка після цього отримала назву – Українська соціал-демократична робітничка

партія (УСДРП). Її провідниками були Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш.

УСДРП і Спілка не змогли сформувати чіткої тактики своєї діяльності та співпраці з іншими партіями та громадськими організаціями. 1909 р. Спілка розпалася. Керівники ж УСДРП С. Петлюра і В. Садовський почали шукати союзника у новоорганізованому 1908 р. міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів УДРП, яка самоліквідувалася) – Товаристві українських поступовців (ТУП). Провідники ТУП – М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Дорошенко обстоювали конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу».

Отже, за винятком НУП, яка своїм ідеалом проголосила самостійну Українську державу, інші національні партії Наддніпрянської України (РУП, УСП, Спілка, УСДРП, УДП, УРП та ін.) взяли за основу своїх програм вимоги політичної автономії України у складі Росії.

Серед загальноросійських партій, які мали свої комітети у Наддніпрянській Україні, слід зазначити Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП), котра після 1903 р. розкололась на більшовиків на чолі з В. Ульяновим (Леніним) та меншовиків, провідником яких був Ю. Цедербаум (Мартов); партію соціалістів-революціонерів (есери), конституційних демократів (кадети), «Союз 17 жовтня» («Октябристи»). Діяли також Польська партія соціалістична та єврейський «Бунд» («Союз»).

Розвиток української культури у другій половині XIX – на початку XX ст.

Українська культура другої половини XIX ст., незважаючи на всі перешкоди, продовжувала успішно розвиватися.

В освіті зміни стали відчутними вже на межі 1860-х років. Молода інтелігенція, студенти, що об'єдналися в громади, активно займалися створенням недільних шкіл. 1862 р. в Україні їх діяло понад 110. Викладання у багатьох із них велося українською мовою, видані були букварі та підручники, зокрема «Буквар» Т. Шевченка. Але того ж року царський уряд вирішив закрити недільні школи, а багато їх організаторів та викладачів було заарештовано.

Політика реформ проводилась царизмом одночасно з політичною репресією проти української культури. Про це свідчив і відомий

Валуєвський циркуляр 1863 р., який загальмував розвиток української культури. Лише з початку 1870-х років в Україні поживається культурно-освітня діяльність. У цей час значну підтримку шкільній освіті стали надавати земства. Вони збільшують асигнування на утримання та будівництво шкіл. Із 1871-го до 1895 рр. асигнування зростають ушестеро. Нового удару по розвитку української культури завдав Емський указ Олександра II 1876 р.

1865 р. з ініціативи М. Пирогова в Одесі засновано Новоросійський університет. На українських землях діяло вже п'ять університетів. Було відкрито також Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський технологічний, Київський політехнічний, Катеринославський гірничий інститути.

Певних здобутків у галузі освіти було досягнуто на Західній Україні: відкрито низку вишів, зокрема Чернівецький університет (1875), Академію ветеринарної медицини у Львові. З 1869 р. запроваджувалось обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років.

Новим явищем було виникнення громадських наукових організацій. При Київському університеті створюються наукові товариства: філологічне, математичне, фізико-медичне, психіатричне, акушерсько-гінекологічне, товариство дослідників природи, історичне товариство Нестора-літописця. На Західній Україні 1873 р. було створене Літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке у 1892 р. перетворене у Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У товаристві існувало три провідні наукові секції – історико-філософська, філологічна й математично-природничо-лікарська, а також низка комісій, зокрема археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. Визначний вклад у зміцнення наукового потенціалу товариства зробив М. Грушевський, який очолював його роботу з 1897-го до 1913 рр.

Наукові дослідження проводяться в основному в університетах. Визначний внесок у розвиток магнетизму електротехніки зробив М. Пильчиков, який тривалий час працював у Харківському університеті. М. Бекетов, завідувач кафедри хімії цього університету, вперше в світі став викладати курс фізичної хімії. Талановитий біолог І. Мечников, працюючи в Одеському університеті, створив учення про фагоцитоз та захисні властивості організму. 1886 р. І. Мечников та М. Гамалія заснували в Одесі першу в Росії та другу в світі бактеріологічну станцію.

У другій половині XIX ст. помітне піднесення відбувалося в гуманітарних науках, особливо в історичній. Широким визнанням користувались праці М. Костомарова, який присвятив низку ґрунтовних досліджень історії України періоду «Руїни» та Гетьманщини. Клопітку роботу над дослідженням історичних документів проводив В. Антонович, який саме тоді вивчав історію українсько-го козацтва та гайдамацького руху. У 1880–1890 роках розпочалась активна дослідна діяльність молодого покоління істориків – О. Єфименко, Д. Багалія, Д. Яворницького, М. Грушевського. В галузі дослідження історії української мови, літератури, фольклору плідно працював П. Житецький. Низка важливих праць із проблем мовознавства належить О. Потебні.

У 1880-х роках відбувається розквіт українського театрального мистецтва. Це було зумовлене тим, що лише у театрі був можливим розвиток української мови. Кращі драматурги були також провідними режисерами та керівниками театральних труп. Професійний український театр виник на базі аматорських колективів, що діяли в 1860–1870 роках. 1882 р. під керівництвом М. Кропивницького в Єлисаветграді (нині Кіровоград) створено першу українську професійну трупу, до якої були запрошені М. Садовський, М. Заньковецька, О. Маркова, І. Бурлака та ін. У 1883 р. трупу очолив М. Старицький, а режисером залишився М. Кропивницький. На Західній Україні український професійний театр був заснований 1864 р. О. Бачинським під назвою «Руська бесіда».

У музичному мистецтві вирізнялася творчість С. Гулака-Артемовського. 1862 р. він створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Основоположником української класичної музики був Микола Лисенко, який у цей період написав опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», оперету «Чорноморці», опери для дітей «Пан Коцький», «Коза-дереза» тощо. Композитор Михайло Вербицький написав музику до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», який став гімном України.

В українській архітектурі другої половини XIX ст. поширювався еkleктизм різноманітних стилів. Найзначнішими здобутками в цей період відзначались архітектори О. Беретті (Володимирський собор, будинок Першої гімназії у Києві), В. Шредер (будинок

оперного театру і театру Соловцова у Києві), П. Главка (будинок резиденції митрополита Буковини у Чернівцях).

Отже, друга половина XIX ст. була складним і суперечливим періодом у розвитку української культури. Незважаючи на складнощі, культура збагатилася визначними здобутками практично в усіх провідних галузях.

На початку XX ст. у культурній сфері чітко окреслюються дві тенденції – збереження національно-культурної ідентичності (народництво) та пересадження на український ґрунт новітніх європейських зразків художнього самовиразу (модернізм). Своєрідною синтезною моделлю народництва та модернізму стала «нова школа» української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина), яка в своїй творчості органічно поєднувала традиційні для вітчизняної літератури етнографізм, розповідь від першої особи та ін. з новітніми європейськими здобутками – символізмом та психоаналізом.

В українській літературі першим модерністські гасла висунув у 1901 р. поет М. Вороний, який на сторінках «Літературно-наукового вісника» у програмному відкритому листі закликав повернутись до ідеї «справжньої запашної поезії», тематично та жанрово розширити існуючі у тогочасній літературі межі. Справу М. Вороного продовжила група галицьких письменників «Молода муза» (П. Карманський, В. Пачковський, О. Луцький та ін.), яка у 1907 р. оприлюднила свій маніфест, що містив критичні зауваження щодо реалізму в літературі та орієнтувався на загальноєвропейські зразки та тенденції.

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. стиль модерн набуває поширення і в українській архітектурі, що виявилось у геометрично чітких лініях споруд, динамічності їх форми. У цьому стилі побудовано залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший в Україні критий ринок (Бессарабський). Найяскравішими постатями архітектурного модернізму були В. Жуков, О. Вербицький, М. Верьовкін та ін. Пошуки та експерименти архітекторів-модерністів мали на меті забезпечити максимальну функціональність будівлі, зберігши водночас чіткість у лініях фасаду.

Українська скульптура початку XX ст. теж не уникнула модерністських починань. Під впливом західних мистецьких шкіл формується плеяда українських скульпторів-модерністів –

М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, П. Війтович та ін. Їхній творчості характерні контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. О. Архипенко збагатив мову пластики ХХ ст.: він змусив порожній простір стати органічним і дуже виразним елементом композиції. Серед відомих праць майстра – «Ступаюча жінка», «Жінка, яка зачісується» та інші твори. У живописі прихильниками модерністських експериментаторів були М. Жук, О. Новаківський, В. і Ф. Кричевські та ін.

Варто підкреслити, що український варіант модернізму був доволі своєрідним і мав свої особливості. Через те, що українські землі не мали власної державності, були роз'єднані та фактично перебували в статусі провінцій, суспільний розвиток у них був уповільненим порівняно з провідними європейськими країнами, отже і конфлікти між цивілізацією та культурою, художником і суспільством не були такими гострими. Ці чинники і визначили приглушений, нечіткий, нерозвинутий характер українського модернізму. Окремі злети світового рівня тільки відтіняли загальну провінційність та глибоку традиційність української культури.

Український модернізм не сформувався як національна самобутня течія, а виявлявся лише у творчості окремих митців. Цей стиль особливо в літературі зазнав значного впливу романтизму, що пояснюється і традицією, і ментальністю українського народу, для якого романтизм є органічним елементом світобачення в будь-яку добу. Своєрідність українського варіанта модернізму полягає в тому, що він із естетичного феномена перетворився на культурно-історичне явище, став спробою подолання провінційності, дургорядності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічно-побутової самоідентифікації, тобто вирізнення себе з-поміж інших, до національного самоусвідомлення – визначення свого місця та ролі у сучасному світі.

Розселення та еміграція українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Процес утвердження ринкових відносин в Україні супроводжувався малоземеллям та повним обезземеленням селянства. Селяни, втративши основне джерело існування, прагнули повернення до традиційного способу життя.

Отже, найпершою та головною метою українських селян стають пошуки вільних земель.

Продовжився розпочатий ще з кінця XVIII – початку XIX ст. переселенський рух українців у Поволжя та на Північний Кавказ. У другій половині XIX ст. кількість українського населення досягла майже 400 тис. чол. у Нижньому Поволжі та 1,3 млн. на Кавказі. Понад 100 тис. українців опинилися у Казахстані та Середній Азії. Українські поселенці приносили свій господарський досвід на місця нових поселень, запроваджували у хліборобську практику досі не знані тут культури гречку, кукурудзу, цукровий буряк, помідори, полуницю тощо.

Емігрували українці й у малозаселені тоді регіони Сибіру. Наприкінці XIX ст. їх тут налічувалося близько 225 тис. чол. Українці зробили значний внесок в освоєння далекосхідних обширів й інших окраїнних земель Російської імперії: у незвичних кліматичних умовах тяжкою працею осушували болота, викорчовували ліси, освоювали цілині землі. Новий поштовх переселенському руху українців на Схід дали Столипінські аграрні реформи 1906–1916 рр.

Із Галичини та Закарпаття українці в основному емігрували до США, Канади, Бразилії. Зацікавлені у дешевій робочій силі для розвитку сільського господарства та промисловості уряди цих країн у 70–90-х роках XIX ст. заохочували масове переселення з-за кордону. Основна маса емігрантів з України їхала туди на заробітки. 1877 р. перша емігрантська група українських переселенців, прибувши із Закарпаття до США, поповнила лави шахтарів штату Пенсільванія. Найбільше ж українські селяни прагнули одержати для сільськогосподарського обробітку земельну ділянку – гомстед (наділ, який надавався з державних земельних фондів на пільгових умовах у США та Канаді тим, хто бажав вести фермерське господарство). Першим українським переселенцем до США став Агапій Гончаренко (1865 р.), а до Канади Василь Єлиняк і Василь Пилипів (1891 р.).

Наприкінці XIX ст. дещо меншою за кількістю була українська іммігрантська громада Канади. Більшість становили галицькі та буковинські українці. Вони селилися на безлюдних місцях Західної Канади, де й одержували гомстеди. Отримавши власне господарство, сусіди по гомстедах будували свої житла, утворювали

поселення з церквою, школою, поштою. Так виникли українські селища. Як і українці-першопоселенці у США, їхні земляки в Канаді одне з перших своїх селищ також назвали Україною.

Отже, у другій половині XIX ст., незважаючи на державні кордони, проходив процес консолідації української нації, зростали суспільно-політичні та культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями.

В умовах посилення переслідування царизмом української культури поступово зростала роль західноукраїнських земель, і зокрема Галичини у національно-культурному русі.

Питання для самостійного вивчення

1. Якими були соціально-політичні рухи в Україні у першій половині XIX ст.?

2. У чому полягала національна думка в Україні у першій половині XIX ст.?

3. Яким було становище західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської монархії в першій половині XIX ст.?

4. У чому проявилось національне пробудження в Галичині?

5. У зв'язку з чим відбулась активізація національно-визвольного руху в Україні у другій половині XIX ст.?

6. Обґрунтуйте ідею самостійності України?

7. Чому галицькі українці активізували національно-визвольний рух у другій половині XIX ст.?

8. Якими особливостями відзначався суспільно-політичний розвиток західноукраїнських земель?

Теми рефератів

1. Тарас Шевченко та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

2. Діяльність «Руської Трійці».

3. Створення НТШ у Львові.

4. Громадівський рух.

Словник термінів і понять

Промисловий переворот – перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який зумовив підвищення продуктивності праці.

Нація – історична спільність людей, що ґрунтується на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури та характеру, економічних зв'язків.

Національне відродження – культурно-політичний процес, під час якого етнос (народ) починає відчувати себе як нація.

Декабристи – офіцери російської армії, які за допомогою збройної сили планували встановити у Росії конституційний лад.

Масонство – морально-етичний рух у вигляді закритої організації, який сповідує ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту. Основні принципи руху – свобода, рівність, братерство. В Україні масонство поширюється наприкінці XVIII ст. Центром руху став Київ.

Романтизм – ідейний рух у літературі, науці й мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Англії й Франції. На території України поширився з початку XIX ст. Характерні ознаки романтизму – заперечення раціоналізму, відмова від суворой нормативності в художній творчості, культ почуттів людини. Його ідеологія спирається на культ індивідуалізму, на підкреслену, загострену увагу людської особистості, до психологічних проблем її внутрішнього «Я».

Земства – виборні органи місцевого самоврядування (земські збори, земські управи) в Російській імперії. Введені земською реформою 1864 р. Завідували освітою, охороною здоров'я, будівництвом доріг тощо. Скасовані у 1918 р. декретом Радянського уряду.

Громадівський рух – суспільно-культурницька діяльність напівлегальних, непартійних об'єднань «громад» у другій половині XIX ст. Одним із головних напрямів діяльності громад була організація україномовних недільних шкіл для дорослих, організація бібліотек, семінарів та друкування україномовної літератури. Він є організаційною формою українського національно-визвольного руху 60–90-х рр. XIX ст.

Братство тарасівців – тарасівці, таємна студентська організація, створена в Полтаві у 1891 р. Її учасники дали клятву

на могилі Тараса Шевченка «всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря». Тарасівці висунули політичні постулати визволення української нації з-під російського панування, повної автономії для всіх народів Російської імперії та соціальної справедливості.

Активно залучили до товариства однодумців із різних міст (Чернігів, Київ, Олександрія, Херсон, Одеса та ін.). Найбільший успіх тарасівці мали у Харкові. 1893 р. частину членів Братства тарасівців було заарештовано, проте організація продовжувала діяти до кінця 90-х років XIX ст.

Трудова міграція – переміщення працездатних осіб, що супроводжується перетинанням державного кордону (зовнішня трудова міграція) або меж адміністративно-територіальних одиниць країни (внутрішня трудова міграція), з метою працевлаштування на певний термін.

Політична партія – добровільне об'єднання людей, що представляє волю певної соціальної групи, прагне оволодіти державною владою, впливати на формування та політику органів держави відповідно до своєї програми розвитку суспільства.

Українофіли – представники суспільно-політичного руху українофільства (60–80-ті рр. XIX ст.), прихильники української ідеї. Головне гасло – «Україна була, є і буде». Себе українофіли називали «народолюбцями».

Москвофіли – суспільно-політичний рух на Західній Україні, представники якого вірили у прогресивну роль Росії в житті всього слов'янства та заперечували існування українського народу. Пропагували ідею «єдиної, неподільної російської народності» від Карпат до Камчатки. Отримував широку фінансову підтримку з боку російського уряду.

Народовці – суспільно-політична течія серед молоді західноукраїнської інтелігенції ліберального напрямку, що виникла в 60-х роках XIX ст. у Галичині. Діяльність народовці спрямовували на розвиток національної самосвідомості українців. Підтримували контакти із наддніпрянськими громадівцями.

Нова ера – порозуміння між українською та польською фракціями Галицького крайового сейму 1890 р. У 1894 р. сторони відмовилися від новоєрівської політики. Лише частина передбачених в угоді заходів була виконана.

Меценат – римський політичний діяч I ст. до н. е., який щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні слово «меценат» – покровитель мистецтва та літератури.

Професійний театр – у сучасному розумінні – класичний театр. Перший професійний театр в Україні «Руська бесіда» відкрився в 1864 р. у Львові. У 1882 р. з ініціативи М. Кропивницького в Єлисаветграді почала працювати перша українська професійна трупа – Товариство українських акторів.

Модернізм – напрям у мистецтві, якому характерні заперечення реалізму, традиційних форм, пошук нових естетичних форм.

Реалізм – стиль і метод у мистецтві й літературі, який прагне до найдокладнішого опису спостережених явищ, без ідеалізації. В українській літературі реалізм поширюється з другої половини XIX ст., зокрема у творах М. Вовчок, І. Франка, І. Нечуя-Левицького.

Монополія – виключне право окремої особи, групи людей, держави тощо на виробництво, торгівлю, промисел і т. д.

Література

1. Білоцерківський В. Я. Історія України: навчальний посібник / В. Я. Білоцерківський. – К., 2007.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / В. Верига. – Львів, 1996.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К., 1996.
4. Кондратюк К. Нариси історії українського національного руху XIX ст. / К. Кондратюк. – Тернопіль, 1993.
5. Кармазін М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) / М. С. Кармазін. – К., 1998.
6. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993.
7. Мицик Ю. А. Історія України / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К., 2010.
8. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х., 2010.
9. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. / О. Сухий. – Львів, 1997.

7.1. Утворення Української Народної Республіки та боротьба українського народу проти російсько-більшовицької агресії

7.2. Українська держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським

7.3. Директорія Української Народної Республіки

7.4. Відновлення української державності на західноукраїнських землях та створення Західноукраїнської Народної Республіки

7.1. Утворення Української Народної Республіки та боротьба українського народу проти російсько-більшовицької агресії

Сьогодні, коли актуальним є питання відродження самостійності Української держави, ми повинні особливо пильно вивчати досвід нашого національно-державного будівництва. Як відомо, впродовж майже трьох століть поневолена українська державність відродилася в **1917 р.** на Наддніпрянській Україні та втілилася в Українській Народній Республіці. Важливими чинниками в її утвердженні стали вихід України на міжнародну арену, налагодження

відносин з іноземними державами, проведення самостійної зовнішньої політики.

Перемога Лютневої демократичної революції 1917 р. в Росії подолала багатовіковий монархічний режим династії Романових.

Виникли сприятливі умови для піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів.

Звістка про *революцію в Росії та призначення Тимчасового уряду* надійшла й в Україну. Процес повалення старої влади проходив надзвичайно бурхливо. Робітники та солдати роззброювали поліцію та жандармерію, заарештовували представників царських властей. Розпочався період формування нових органів влади. Представники російських правих партій в Україні почали формувати органи, які б підтримували Тимчасовий уряд у Росії. Туди ввійшли представники від фабрикантів і заводчиків, земські діячі, ліберальна професура. Вони створили Виконавчий комітет, який і став представником Тимчасового уряду в Києві.

Створювалися нові органи місцевої влади – *Ради робітничих і солдатських депутатів*. У Харкові Рада робітничих і солдатських депутатів остаточно сформувалася і почала діяти 2 березня, у Києві – 3–4 березня. Всього ж впродовж цього місяця виникло понад 170 Рад, зокрема в Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Вінниці, Єлисаветграді, Полтаві, Чернігові.

Переважали в них представники соціалістичних партій, в основному російських: соціал-демократи, меншовики, есери. Члени цих партій дуже багато зробили для повалення самодержавства, для перетворення Російської імперії в одну з найбільш демократичних країн світу.

Що стосується більшовиків, то на час Лютневої революції їх організації існували у Києві (понад 200 членів), Катеринославі (400 членів), Луганську (понад 100 членів), Макіївці (понад 100 членів), Харкові (до 200 членів), Чернігові (понад 50 членів), Конотопі. Впродовж березня–червня 1917 р. більшовицькі організації України значно зросли і тільки в організаціях Донецького басейну було об'єднано 5423 члени партії. Проте на початку липня більшовики у Радах були ще в меншості, особливо в губерніях Південно-Західного регіону. «У Радах робітничих і солдатських депутатів, – написано у доповіді в Центральному комітеті обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю, – бажане співвідношення повсюди незначне. У Одесі на 1000 членів у Раді – 65 більшовиків. З них, проте, мають надію провести 30 чоловік у виконавчий комітет. У Вінниці на 200 – 25 більшовиків, у Білій Церкві на 120 – 8».

Після перемоги Лютневої революції в Києві у *березні 1917 р.* виник ще один політичний центр, який репрезентував інтереси всього українського народу – Українська Центральна Рада (УЦР), яка була створена з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП), наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Головою Ради став видатний український історик, громадсько-політичний діяч М. Грушевський.

Центральна Рада негайно розпочала свою роботу. 22 березня вона звернулася з відозвою «До українського народу», в якій закликала зберігати спокій, вибирати на відповідальні посади достойних людей, творити нове, вільне життя. **1 квітня Центральна Рада організувала у Києві грандіозну маніфестацію**, в якій взяли участь понад 100 тис. чол. На Софіївській площі відбулося віче, яке прийняло резолюції з підтримкою Тимчасового уряду, а також із вимогою негайного скликання Установчих зборів, які б затвердили автономний статус України. Провідну роль у ній із часом почали відігравати Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) й Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), та їх лідери – В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов. Це були партії соціалістичної орієнтації, які найперше мали на меті досягнути широку автономію для України в складі Російської Федеративної Республіки.

7–8 квітня 1917 р. Центральна Рада (ЦР) скликала у Києві Український Національний Конгрес, на який прибули делегати від губерній України, а також українських громадських організацій Петрограда, Москви, Криму, Кубані, Холмщини. На цей час до складу Центральної Ради входило понад 800 чоловік, які представляли селянські, профспілкові, робітничі організації, українські національні дрібнобуржуазні партії та громадські організації інших національностей. Водночас у великих містах (Катеринослав, Одеса, Харків та ін.), де був сконцентрований російський пролетаріат, який вороже ставився до українського національно-визвольного руху, почали виникати Ради робітничих і солдатських депутатів. Особливим впливом у Радах користувалися більшовики, меншовики, есери та бундівці (єврейська партія). Вони перешкоджали реалізації постанови ЦР, чим дуже ускладнювали українське державне будівництво. За рекомендацією ЦР почали створюватися підлеглі місцеві органи влади – так звані «українські ради» всіх рівнів.

Однак *літо 1917 р. стало апогеєм успіхів Центральної Ради* і перетворення її у провідний орган усєї України. Цьому значною мірою сприяв процес українізації армії – виділення українських солдат із російської армії в окремі частини. ***В травні 1917 р. Центральна Рада скликала I Всеукраїнський військовий з'їзд***, який зажадав від Тимчасового уряду автономії для України та створення української національної армії. Проте ЦР, зокрема її лідери, особливо В. Винниченко, допустили загальну помилку, виступивши проти формування регулярної національної армії. Вони вважали, що Україні армії не потрібно, що її може замінити народна міліція. В результаті це призвело до того, що Україна залишилася без власних Збройних Сил і беззбройною перед сусідніми державами, зокрема перед Росією. Цю помилку взято до уваги на сучасному етапі державного формування України.

Одним із перших указів Президента України був указ про ***створення власних Збройних Сил***. I Всеукраїнський військовий з'їзд звернувся до ЦР з вимогою домогтися автономії України, а також підтримати процес українізації армії. Він висловив їй повну підтримку. Відчуваючи свій великий авторитет у народі, ЦР розпочала активніші дії. Вона направила в Петроград свою делегацію на чолі з В. Винниченко, яка мала вести переговори з Тимчасовим урядом про надання Україні автономії. Як бачимо, ЦР намагалася вести державне будівництво мирним, конституційним шляхом, виключивши будь-які насильницькі дії. Проте Тимчасовий уряд зайняв шовіністичну позицію щодо законних домагань України. Він і слухати не хотів про надання їй автономії тому було вирішено діяти самостійно. ***23 червня 1917 р. на II Всеукраїнському військовому з'їзді ЦР звернулася до народу України з I Універсалом***, у якому проголошувалася автономія України в складі Росії. Проголошення I Універсалу викликало шок у Тимчасового уряду. Всі загальноросійські політичні партії накинулися на Центральну Раду із звинуваченням у зраді Росії. Засліплені шовінізмом, вони не могли уявити собі того, що український народ може сам розпоряджатися своєю долею. (Згадати розпад СРСР). Щоправда, серед всіх російських партій, лише більшовики висловили підтримку ЦР. Лідер більшовиків В. Ленін у низці своїх статей висловився за те, що Україна має право на самовизначення аж до відокремлення. Але чи були справді щирими погляди більшовиків? Виявляється,

що ні. Зазнаючи переслідувань, і будучи в опозиції до Тимчасового уряду, вони прагнули використати будь-який привід для критики його політики, заручитися б хоч короткотривалою підтримкою в іншій політичній силі, яка зміцнювала їхні позиції у боротьбі за владу. Справжнє ставлення до України висловив один із лідерів Київського комітету РСДРД (б) Г. П'ятаков. Він зазначав: «Піддержувати українців нам не приходитьсь, бо для пролетаріату цей рух не корисний. Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те ж саме сказати щодо вугілля, хліба і т. ін.».

Величезний авторитет Центральної Ради на Україні, поява у неї реальної військової сили – українізованих військових частин, зокрема полку ім. Б. Хмельницького, **40 тис. I Українського корпусу генерала П. Скоропадського** змусила Тимчасовий уряд піти на переговори. 11 липня 1917 р. до Києва прибули міністри Тимчасового уряду. Переговори були складними. Тимчасовий уряд не хотів погодитися на визнання Центральної Ради як парламенту України, не визнавав проголошення I Універсалом її автономії. Переговори завершилися компромісом. Тимчасовий уряд визнавав Центральну Раду та Генеральний Секретаріат вищими краєвими органами влади на Україні. Фактично це було визнання автономії України. Проте остаточне її затвердження мало відбутися на загальноросійських Установчих зборах. ЦР тим самим зобов'язувалася не проводити самочинно автономію України. На основі домовленостей між Центральною Радою і Тимчасовим урядом ЦР розширювала свій склад за рахунок представників національних меншостей, що жили на Україні. Вони становили приблизно 30% від загальної кількості членів Центральної Ради. Були представлені росіяни, поляки, євреї, молдавани, німці, болгары, татари. Їх представники ввійшли і до уряду України – Генерального Секретаріату загалом ЦР налічувала в липні 822 чол. Сюди ввійшли представники різних політичних партій, зокрема і більшовики. Отже, за своїм складом ЦР була інтернаціональною та багатопартійною. Вона перетворилася у демократичний парламент України. За соціальним складом більшість у ній належала інтелігенції, багато тут було представників селян і робітників.

Угода між ЦР і Тимчасовим урядом була оформлена у **II Універсалі, прийнятому 16 липня 1917 р.** Проте незабаром виявилось, що Тимчасовий уряд не збирається виконувати взятих на себе

зобов'язань в угоді. **17 серпня 1917 р.** він затвердив «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату», яка значно обмежувала його права, а територію України окреслювала лише 5 губерніями (власне українських було 9). Замість того, щоб рішуче стати на шлях утвердження автономності України, ЦР продовжувала безрезультатні переговори з Тимчасовим урядом.

У середовищі українських політичних партій також посилювалися незгоди щодо питання подальшого політичного розвитку України. Особливо це виявлялося у військовій політиці. **Літом 1917 р. на вірність ЦР присягнуло приблизно 100 тис. солдат**, які сформувалися в окремі українізовані частини. Центральна Рада не вжила необхідних заходів, щоб перетворити їх у боєздатну регулярну армію.

Восени 1917 р. у результаті поразок російської армії на фронті, а також провалу заколоту генерала Л. Корнілова, що хотів встановити у Росії військову диктатуру, почала наростати анархія. Тисячі солдат російської армії покидали фронт і через Україну йшли додому, знищуючи та грабуючи все на своєму шляху. Ставало очевидно, що Тимчасовий уряд втратив контроль над армією та й країною загалом. У таких умовах у Центральній Раді загострюються дискусії над питанням подальшого державного устрою України. Чи бути їй у складі федерації чи самостійній? Більшість провідних діячів Центральної Ради продовжували настоювати на федерації з Росією. Остаточного рішення про скликання яких ухвалила Центральна Рада на одному із своїх засідань у жовтні 1917 р. Це, своєю чергою, викликало бурхливу реакцію Тимчасового уряду. Незважаючи на те, що він практично втратив контроль над країною, він продовжував настоювати на збереженні єдиної та неподільної Росії. Тимчасовий уряд викликав до Петрограда генеральних секретарів на чолі з В. Винниченком для пояснень. Їх мали намір ув'язнити у Петропавлівській фортеці. Однак, прибувши до Петрограда, генеральні секретарі застали вуличні бої. У каземати, приготовлені для них Тимчасовим урядом, більшовики посадили самих міністрів. 7 листопада в результаті військового перевороту більшовики захопили владу в Петрограді.

Отже, **завершився мирний етап діяльності Центральної Ради** на шляху відродження національної державності України.

За цей час була сформована структурна організація Української парламентської республіки, сформований законодавчий орган влади (Центральна Рада) та вищий виконавчий орган України – Генеральний Секретаріат. Відтак за період весни – до жовтня 1917 р. Центральна Рада сформувала підвалини Української державності.

7 листопада 1917 р. більшовики збройним шляхом захопили владу в Петрограді. Ними був сформований новий уряд – Рада Народних Комісарів на чолі з В. Леніним. Він мав управляти країною до скликання всеросійських Установчих зборів, тобто виконував роль Тимчасового уряду. Рада Народних Комісарів за своїм партійним складом була однопартійною. Більшовики одразу ж розпочали енергійну роботу, спрямовану за закріплення своєї влади на величезних просторах колишньої Російської імперії. Все це робилося під лозунгом боротьби за перемогу всеросійської і навіть всевітньої комуністичної революції. Особливо велику увагу більшовики приділяли встановленню своєї влади на Україні, без якої не уявляли можливості утримання влади у своїх руках. Проте ситуація на Україні була дуже складною.

Як зазначають сучасні історики, «сьогодні вже не підлягає сумніву, що Центральна Рада має великі заслуги перед українським народом. Протягом свого нетривалого існування, долаючи величезні труднощі, вона пробудила його від рабської покорності і пасивності, підняла на національно-визвольну боротьбу за відродження своєї давно втраченої державності, створила суверенну Українську Народну Республіку. Саме при ній було закладено основи майбутнього політичного, суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України, що ґрунтувався на засадах якнайширшої демократії, свободи, справедливості». Після перемоги жовтневого збройного повстання в Петрограді й приходу до влади більшовицької партії, більшовицька революція охопила широкі простори колишньої імперії, але зустріла спротив в Україні, на Дону й на Кубані.

У Києві діяли три сили: Центральна Рада та її Генеральний секретаріат, Рада робітничих і солдатських депутатів, якою заволоділи більшовики, і штаб Київського військового округу (КВО), що представляв Тимчасовий уряд, хоч цього уряду вже не існувало.

Більшовики України на нетривалий час встановили радянську владу в Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Рівному,

Луцьку та інших прифронтових містах. Їхня спроба підняти повстання у Києві зустріла активний опір з боку сил підконтрольних КВО. Впродовж 29–31 жовтня 1917 р. тривали жорстокі бої. Спочатку Центральна Рада займала нейтральну позицію, але коли ситуація стала кризовою, вона, намагаючись відстояти національні інтереси, уклала компромісну угоду з більшовиками та примусила штаб КВО та комісара Тимчасового уряду в Києві 31 жовтня погодитися на умови миру (припинення збройного опору, безперешкодне виведення з міста викликаних штабом КВО військ, розформування офіцерських загонів тощо). Надалі були роззброєні і більшовицькі загони у Києві, Дарниці, Броварах.

7 (20 за н. ст.) листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради голова ЦР М. Грушевський ухвалив III Універсал, у якому проголошувалося утворення Української Народної Республіки (УНР) у межах дев'яти українських губерній. Він також проголосував ліквідацію поміщицького, удільного, монастирського землеволодіння. Земля оголошувалася власністю трудового народу. На підприємствах вводився 8-годинний робочий день. Відповідно до Універсалу всім громадянам УНР гарантувалися демократичні свободи: слова, друку, віри, страйків, право вживання рідної мови у зносинах з усіма установами. Центральна Рада висловлювалася за негайне укладання миру. Отже, Універсал мав глибоко демократичний зміст. Його історичне значення полягає в тому, що він знаменував собою відродження Української держави. Як зазначають історики, Універсал не викликав серед населення України такого ентузіазму, як перші два. Він мав суттєву суперечність – широко окресливши Україну як незалежну державу, він все ж залишив федеративний зв'язок із Російською державою, що як держава вже не існувала.

На виборах до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися наприкінці листопада 1917 р., перемогли українські партії: вони отримали 75% голосів, а більшовики тільки 10%. Але, не беручи це до уваги, більшовики своєю пропагандою здобували популярність. Вони спробували здобути владу шляхом скликання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд, який відбувся 4 (17) грудня 1917 р. у Києві, виявив, що із 300 діючих на Україні Рад, на ньому було представлено лише 49. Більшість із 2,5 тисяч учасників з'їзду становили селяни. Більшовиків було 150. З'їзд підтвердив волю українського народу,

виявлену на виборах до Установчих зборів, і висловив довір'я Центральній Раді.

Більшовицька фракція чисельністю 127 чоловік покинула з'їзд і переїхала до Харкова, де саме тоді працював 3-й обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. 77 делегатів представляли на ньому лише 46 із 140 Рад регіону. Делегати цих двох практично неправомірних з'їздів вирішили конституюватися як I Всеукраїнський з'їзд Рад. На другий день своєї роботи 12 (25 грудня) 1917 р. з'їзд проголосив встановлення в Україні радянської влади.

На противагу Українській Народній Республіці, в Харкові було проголошено утворення Української Соціалістичної Республіки (УСР) та її уряд – Народний секретаріат, – до якого ввійшли Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник та ін. Новоутворений більшовицький уряд негайно поширив в Україні чинність декретів Раднаркому і скасував усі закони й розпорядження Центральної Ради, звинувативши її в антинародній, дрібнобуржуазній політиці. Народний Секретаріат у Харкові дозволив вивозити хліб з України до Росії.

13 грудня цей уряд направив на адресу Раднаркому телеграму, в якій поспішив запевнити у своїй готовності «не тільки усунути викликане попередньою Радою зіткнення, але й спрямувати всі сили на нове єднання Української та Великоросійської демократії».

Створення уряду УСР не було справою тільки більшовиків України, а ЦК РКП (б), який хотів завоювати УНР зсередини, через розчинення ЦР у рядах робітничих, селянських і солдатських депутатів. Лише коли I з'їзд Рад у Києві став на бік ЦР, було дано вказівку створити окремий радянський уряд на Україні. Петроград хотів, щоб його війна з ЦР виглядала не як національна війна Росії з Україною, а як класова війна в самій українській нації, війна українського радянського уряду проти українського дрібнобуржуазного уряду. Від початку розпаду Російської імперії між Україною та Росією утворилися складні відносини, які були спричинені економічною залежністю України від російського ринку й економічним значенням України для Російської держави, якою би не була її політична система.

В Україні мешкала одна п'ята частина населення царської Росії; її землі були в Росії найродючішими; її промислові підприємства належали до найбільш сучасних; її промислові робітники

були в основному росіянами; її вугілля та залізо – доки багатства Уралу залишалися порівняно нерозробленими – були необхідні всій російській промисловості.

Ось лише деякі цифри: у 1913 р. Донбас мав понад 70% вугілля, що видобувалося в Російській імперії; у розпалі імперіалістичної війни (1915–1916 рр.) з України на заводи Росії надходило 96,7% прокату, 68% – сортового металу, 99% – двотаврових балок і швелерів, 53% – солі, 81% – олова, 90% – срібла, 3/4 чавуну тощо. І це вже не кажучи про збіжжя та цукор. Тому спочатку Тимчасовий уряд, а згодом і Раднарком, не погоджувалися на «автономію українського збіжжя, донецького вугілля і криворізької руди».

На початку грудня 1917 р. лідер більшовиків В. Ленін наголосив: «Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу. Ми скажемо українцям: як українці, ви можете створювати у себе життя, як ви хочете. Але ми протягнемо братню руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії». Отже, більшовики запрограмували долю українського народу незалежно від його бажання.

Оскільки в Українській Народній Республіці дуже повільно відбувалися соціально-економічні реформи та практично зберігалася стара банківська система, судовий апарат, законодавство, система освіти, не було встановлено належного контролю над виробництвом, то Україна мимоволі акумулювала всі антибільшовицькі сили, які залишали радянську Росію. Крім того, для нейтралізації озброєних більшовицьких формувань Центральною Радою було ухвалено рішення про їх роззброєння і висилку за межі України. Так, наприкінці листопада 1917 р. вояки 2-го гвардійського корпусу покидали старшину, обрали за командира більшовичку Євгенію Бош і рушили на Київ. Командир 34-го корпусу генерал П. Скоропадський заповнив полками свого корпусу всю залізничну лінію, обеззброїв збільшовичені полки і відіслав їх до радянської Росії.

Але події того часу свідчать, що головним приводом для загострення відносин між ЦР і Раднаркомом була позиція українського уряду щодо руху більшовицьких загонів на Дон. Річ у тім, що на Дону виник центр опору Радянській владі. Отаман генерал О. М. Каледін 25 жовтня 1917 р. у телеграмі частинам Донської області назвав повалення Тимчасового уряду «злочинним і цілковито

неприпустимим» і обіцяв «повну підтримку існуючому коаліційному Тимчасовому уряду». У той же день він увів військове становище у Донецькому вугільному басейні, а до 18 листопада 1917 р. – у всій Донецькій області. Отже, донські козаки виступили проти більшовиків і почали збирати на Дону свої військові сили. Козаки, які перебували на фронті, для повернення додому мали найближчий шлях – через Україну. Уряд УНР пропускав козачі формування та водночас забороняв прохід через Україну більшовицьким військовим частинам, які поспішали до Донецького басейну та Дону. Уряд УНР зайняв нейтральну позицію. Тоді більшовицька Рада Народних Комісарів 4 (17) грудня 1917 р. за підписом В. Леніна та Л. Троцького, який «визнаючи» УНР, направив Центральній Раді «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради».

Цей документ починався із визначення «Української республіки, її права зовсім відокремитися від Росії... Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно». Фактично це було оголошення війни з боку Росії УНР. Раднарком вимагав допустити в Україну більшовицькі військові частини, заборонити донським козакам повертатися додому через її територію. Але далі ультиматум Раднаркому містив чотири вимоги до ЦР:

- відмовитися від дезорганізації фронту (йдеться про утворення Українського фронту);
- не пропускати через Україну козачі формування на Дон;
- пропустити більшовицькі війська на Південний фронт;
- припинити роззброєння радянських полків і червоногвардійців.

Ультиматум не вважав Центральною Радою легітимним урядом, бо визначав, що той «став на шлях зради революції... Рада примусила б нас оголосити, без всяких вагань, війну їй, хоч би вона була вже повністю формально визнаним і беззаперечним органом вищої державної влади незалежної буржуазної республіки української». За цими політичними обвинуваченнями насувалася зростаюча загроза голоду в Петрограді та Москві й термінова потреба в українському збіжжі. «Якщо вам потрібно продовольство, – писала газета «Правда» 2 січня 1918 р., – то кричіть: «Смерть Раді!».

Щоб успішно вести революційну боротьбу, повалити чужий режим та досягнути самостійності, необхідно було:

- створити політичний та військовий провод, які керували б цілістю революційного руху;

- опертися на найширші маси свого народу, національно та політично освідомити їх, ідейно виховати та ввести до визвольної боротьби.

З огляду на те, що Україна є незалежною республікою, і ніхто не має права втручатися в її внутрішні справи, УНР 5 (18) грудня 1917 р. відхилив ультиматум. І це призвело в кінці грудня 1917 р. до українсько-більшовицької війни.

На боротьбу проти УНР були перекинуті більшовицькі російські війська з фронту. З Москви, Петрограда та інших міст Росії прибули загони червоногвардійців – переважно робітників і матросів, які ненавиділи «буржуазну» Центральну Раду. Всього проти УНР виступили три більшовицькі російські армії. А Україну фактично не було кому захищати. Понад мільйон солдатів українізованих частин колишньої царської російської армії, які бажали служити в збройних силах України, були демобілізовані. Окремі лідери ЦР, особливо В. Винниченко, виступали проти створення регулярної армії. Крім окремих частин добровольців, Україна в кінці грудня 1917 р. майже не мала війська. Різні полки під гучними історичними назвами (Шевченківський, Дорошенківський, Грушевського і т. д.) оголошували нейтралітет, а то й переходили на бік інтервенціоністських військ.

Більшовики, формально не оголошуючи війни УНР, згідно з планом, який заздалегідь розробив В. Антонов-Овсієнко, 13 (26) грудня 1917 р. захопили Харків, де перебував більшовицький уряд України. Звідси 18 січня 1918 р. було сплановано похід на Київ. Упродовж січня більшовицькі війська під керівництвом колишнього царського полковника М. Муравйова з допомогою підрозділів Єгорова, Березіна та Знаменського зайняли майже все Лівобережжя (Катеринослав – 8 січня, Кролевець – 26 січня, Бахмач та Конотоп – 27 січня). Серйозна загроза нависла над Києвом. Невеликі загони українських патріотів під натиском сил противника, які переважали, поспішно відступали назад.

У той грізний час у Києві сформувався з 300 чол. Студентський курінь стрільців. Серед них були студенти Українського

народного університету та багато учнів гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Без будь-якої військової підготовки, погано озброєні юнаки під керівництвом сотника В. Омельченка (також студента) 27 січня 1918 р. вирушили на фронт. Наступного дня о 4 год. ранку вони зупинилися на залізничній станції Крути, що за 18 км від Ніжина. З ними було 250 учнів старшинської школи та приблизно 40 гайдамаків.

Командування вирішило боронити цей важливий залізничний вузол, що був ключем до столиці України. У викопаних перед станцією окопах, по обох боках колії залягли юні оборонці – справа старшинська школа, ліворуч – стрільці студентського куреня. Холодного ранку 29 січня 1918 р. на них почали наступати червоні війська, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів. До обіду українські юнаки героїчно відбивали ворожі атаки. А коли закінчились боеприпаси, жменька героїв не змогла витримати наступ переважаючих у 10 разів військ противника. Балтійські матроси багнетами витиснули учнів старшинської школи на правому крилі, а на лівому – оточили студентський курінь, який ще кинувся в останню атаку. Частина куреня загинула разом зі своїм командиром, а ті стрільці, які потрапили в полон, були розстріляні. Всього загинуло приблизно 290 юних українських патріотів. Бій під Крутами завершився перемогою більшовицьких військ, які отримали вільний доступ до Києва.

Українські війська змушені були відступити з Лівобережжя і через більшовицьке повстання, що вибухнуло у Києві 25 січня 1918 р. Треба було захистити українську владу в столиці УНР. Бої з більшовицькими повстанцями у Києві тривали 10 днів. Більшовики захопили найважливіші об'єкти столиці, зокрема арсенал у Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центральної Ради. Та Січові Стрільці (СС), пробившись крізь більшовицькі війська, відбили Старе місто, Поділ. Слобідський кіш і Вільне козацтво з 3 на 4 лютого здобули «Арсенал», захопивши 300 більшовиків у полон. Стільки ж більшовиків було вбито. Однак українські війська не змогли втриматися в місті. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Росії, які під керівництвом полковника М. Муравйова наступали зі Сходу. 4 лютого вони зайняли Дарницю й мости на Дніпрі, навівши на місто гармати, які залишили деморалізовані українські вояки, й п'ять днів

бомбардували Київ. Серед страшної паніки населення, яке постійно вороже ставилося до українського війська, співчувало більшовикам і навіть потайки з будинків стріляло в українських вояків. Уночі з 8 на 9 лютого 1918 р. українське військо (приблизно 3 тис. чол.) залишило Київ разом із більшістю членів Центральної Ради та спершу відступило до Житомира, а згодом укріпилося в Сарнах. 9 лютого 1918 р. червоноармійці під командуванням полковника М. Муравйова зайняли Київ і вчинили там криваву розправу (загинуло близько 5 тис. чол.), якої столиця не бачила від часів А. Боголюбського.

Місто було залите кров'ю. Газети публікували списки страчених людей. В Україні все, що належало до категорії «контр-революція», немилосердно нищили. Пресу заборонено, українські друкарні конфісковано, книгарні та школи зачинено. Найтемніші більшовицькі елементи зривали зі стін портрети Т. Шевченка, вистежували у селах українських шкільних учителів і розстрілювали тільки за те, що вони свідомі українці. Під час бомбардування в Києві згорів будинок М. Грушевського з його унікальною особистою бібліотекою та колекціями. Від снарядів і пожеж постраждала майже половина будинків міста над Дніпром. Більшовицькі війська зайняли і Правобережжя. Майже три тижні вони окупували Україну.

В умовах більшовицького наступу життєво важливим для УНР було укладення миру з центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Ще в грудні 1917 р. радянська Росія, перебуваючи в критичному стані, почала переговори про перемир'я з Німеччиною. 1 січня 1918 р. до Бреста прибула українська делегація, яку очолював В. Голубович. До неї входили М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк, М. Левитський та економічний радник делегації С. Остапенко. Це були молоді українські патріоти, на жаль, далекі від дипломатичної діяльності.

Зовнішньополітичне та внутрішнє становище України вимагало негайного проголошення незалежності. У четвертому Універсалі, датованому **22 січня 1918 р., Центральна Рада заявила: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».** Поряд із проголошенням незалежності УНР зазначалося, що Українські Установчі збори, які мали скликати якнайшвидше,

повинні вирішити питання про федеративний зв'язок України з колишньою Російською державою. IV універсал перейменував Генеральний секретаріат у Раду Народних Міністрів, намітив після підписання миру замінити постійну армію народною міліцією, встановив монополію внутрішньої та зовнішньої торгівлі, контроль над банками, постановив провести вибори волосних, повітових і міських народних рад, щоб у них мали голос демобілізовані солдати, та призначив на **2 лютого 1918 р. скликання Українських Установчих Зборів.**

Цей документ закликав увесь народ звільнити Україну від «...так званих большевиків і інших напасників, які розграбують і руйнують наш край...». Перед урядом республіки було поставлене завдання піднести народний добробут, відбудувати зруйновані війнами підприємства. На залізо, шкіри, тютюн та інші товари держава встановлювала монополію. Вся земля до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому народові без викупу. Підтверджено проголошені раніше права та свободи особи.

Через тиждень після проголошення четвертого Універсалу уряд, який очолював В. Винниченко, склав повноваження. 30 січня 1918 р. головою Ради Міністрів УНР став український есер В. Голубович. Усі міністри новосформованого уряду, крім двох соціал-демократів, належали до Української партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закони про соціалізацію землі та про 8-годинний робочий день. Згодом Мала Рада ухвалила закони про Державний герб, про громадянство, про новий адміністративний поділ України (на землі), про грошову систему. Відповідно до закону Центральної Ради від 1 березня 1918 р. грошовою одиницею УНР стала гривня. В обігу були «державні кредитові білети» вартістю 2, 10, 100, 500, 1000 і 2000 гривень, «розмінний знак державної скарбниці УНР» вартістю 5 гривень. Гривні всіх вартостей, за винятком 5-гривневої купюри, надрукували в державній друкарні у Берліні. Дрібну розмінну монету – шаги (1/100 гривні) друкували на тих кліше, що й поштові марки, тільки на картонному папері, з написом на зворотному боці «ходить на рівні з дзвінкою монетою». В обігу були вартості 10, 20, 30, 40, 50 шагів. Нестача потрібної кількості розмінної монети та інші обставини зумовили виникнення грошей із різними назвами (бони, чеки, розмінні знаки, розмінні білети) у різних міс-

тах Наддніпрянщини. Свої гроші були й на Волині – у Крем'янці (розмінні монети вартістю 1, 3, 5 крб.), Дубно (чек вартістю 10 крб.), Луцьку (розмінний знак вартістю 20 гривень).

Незважаючи на винятково складну ситуацію, Центральна Рада розвивала зовнішньополітичну діяльність. У кінці січня 1918 р. після перерви до Бресту прибула українська делегація на чолі з О. Севрюком. Виявивши багато такту і дипломатичного хисту, вона відстояла інтереси УНР, підтвержені четвертим Універсалом. *У ніч із 8 на 9 лютого 1918 р. молоді українські дипломати підписали мирний договір із центральними державами*, які розраховували на великі природні багатства України. Австро-Угорщина через польське питання неохоче пішла на підписання цього договору.

Згідно з Брестським миром усі чотири держави центрального блоку визнали незалежність і самостійність України, яка стала повнокровним суб'єктом міжнародного права. Західні межі УНР були встановлені по довоєнних кордонах Росії та Австро-Угорщини. Кордон із Польщею дещо згодом мала визначити спеціальна змішана комісія, «на основі етнографічних відносин і бажань людности». За збройну допомогу Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії радянської Росії УНР зобов'язувалася поставити їм до липня 1918 р. значну кількість «хліборобських і промислових лишок», зокрема 1 мільйон тонн збіжжя, круп, м'яса. Інші пункти договору встановлювали дипломатичні відносини між молодю УНР і державами Австро-Німецького блоку, регулювали обмін військовополоненими, повернення інтернованих цивільних осіб. Сторони взаємно відмовлялися від оплати контрибуцій.

Окрема таємна стаття Брестського миру була укладена між УНР й Австро-Угорщиною. Остання зобов'язувалася поділити Галичину на польську й українську частини та об'єднати українську Галичину з Буковиною в один «коронний край». Проте згодом Австро-Угорщина анулювала цю угоду.

Підписання Брестського миру застало уряд УНР на Волині, яку українські війська тоді очищали від більшовицьких інтервентів. Центральній Раді необхідна була військова допомога Німеччини й Австро-Угорщини. 12 лютого 1918 р. її уряд звернувся з відповідним проханням до цих країн. Через декілька днів на територію УНР увійшла могутня австро-німецька армія – понад 450 тис. чол.

Це надало австро-німецькій допомозі характеру окупації. А надто, що українські делегати на переговорах у Бресті добивалися, щоб в УНР були направлені частини, сформовані в Австро-Угорщині та Німеччині з військовополонених українців (30 тис. чол.). Кожен іноземний солдат, який служив в Україні, мав право відправити на батьківщину посилку вагою 12 фунтів.

Українські війська з допомогою німецьких підрозділів розчистили від більшовиків шлях з Житомира на Бердичів і 2 березня 1918 р. ввійшли у Київ. До столиці повернулися Центральна Рада й уряд В. Голубовича.

Через декілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця. Німецькі й австро-угорські війська зайняли всю Україну. Німці розташувалися на півночі УНР, а австро-угорці – на півдні. Центральна Рада (голова М. Грушевський) та її уряд (В. Голубович) закликали у відозвах український народ до спокою. Однак широкі верстви українства з недовір'ям зустріли нових окупантів.

Центральна Рада ліквідувала всі заходи та розпорядження радянської влади, зокрема, відновила право власності на: фабрики, заводи, транспорт, банки. Цим були задоволені і українські підприємці, і німецька адміністрація. Але їх не влаштувало те, що українська влада залишила чинним Універсал про соціалізацію землі, згідно з яким селяни вже навесні мали починати ділити землю поміщиків. Миський пролетаріат, який підтримував більшовиків, був проти ЦР. Сільський пролетаріат, бачачи, що його землі вже обсів німецький окупант, також був незадоволений її політикою. Заможне селянство ставилося вороже до ЦР за закон про соціалізацію землі. Поміщики, інші великі землевласники, яким за української влади ставилися перешкоди в експлуатації робітництва, теж не підтримували ЦР. Не в усьому розуміли М. Грушевського навіть українські демократи. Віддати владу чужинцям, означало втратити національні здобутки. В цьому була трагедія ЦР. Німецька військова адміністрація дедалі більше втручалася у внутрішні справи України. Це призвело до гострих конфліктів між нею та ЦР.

28 квітня 1918 р., коли ЦР обговорювала накази головнокомандуючого німецькими військами фельдмаршала Г. Ейхгорна, в будинок Педагогічного музею ввірвалися німецькі солдати й арештували двох міністрів. Наступного дня ЦР зібралася на

останнє засідання, на якому ухвалила проект Конституції УНР, змінила земельний закон і обрала М. Грушевського Президентом України. Після цього ЦР, яка не зробила навіть спроби опору, розігнали німецькі війська. На Україні за підтримки Німеччини було встановлено новий політичний режим гетьмана П. Скоропадського.

Отже, в результаті державного перевороту **29 квітня УНР перестала існувати**, проте українська державність не загинула, вона продовжувала розвиток в іншій формі. Як бачимо, остаточну ліквідацію ЦР і УНР провели австро-німецькі війська. Проте насправді УНР була ліквідована як суверенна держава більшовиками ще в лютому 1918 р. В результаті розв'язаної ними агресії проти молоді Української держави, вона змушена була звертатися за допомогою до Німеччини та Австро-Угорщини, які, своєю чергою, користуючись її слабкістю, окупували її. Відтак основними причинами поразки Центральної Ради були:

- агресія більшовицької Росії проти УНР;
- помилки Центральної Ради у державному будівництві: небажання створення регулярної національної армії та дієздатного державного адміністративного апарату;
- непослідовна соціальна політика;
- недорозвиненість українського національно-визвольного руху.

Уважне вивчення історичного досвіду Центральної Ради, зокрема вказаних помилок, допущених нею у державному будівництві, має величезне значення на сучасному етапі України, коли перед нею стоять майже аналогічні завдання, як перед УНР у 1917–1918 рр.

Центральна Рада очолювала Україну 13 місяців (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) і мала величезне історичне значення. Воно полягає в тому, що:

- вона відродила незалежну Українську державу;
- Центральна Рада створила основи демократичної української державності, які знайшли свій яскравий прояв у нинішньому політичному розвитку України;
- Центральна Рада своєю державотворчою працею остаточно покінчила з побутуючим ще в 1917 р. поглядом щодо відсутності боротьби української нації за відновлення державності.

У певному розумінні своїми діями вона створила українську націю, бо на практиці довела, що український народ здатний мати

свою державу, засновану дійсно на демократичний принципах. «Великі часи творчості Української Центральної Ради та її акти, – на думку М. С. Грушевського, – зостануться великою епохою її розвою, твердою підставою національного будівництва». Складно не погодитися з цією оцінкою багатоаспектної, хоч і не безпомилкової, діяльності ЦР.

Отже, 1917 – початок 1918 рр. ввійшли в історію України як її державне відродження.

7.2. Українська держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським

29 квітня 1918 р., коли припинила діяльність Центральна Рада, у Києві в приміщенні цирку Крутикова зібрався з'їзд хліборобів-землевласників, на який прибуло близько 8 тис. учасників – в основному представників заможного селянства. Його делегати у промовах різко критикували політику ЦР, зокрема аграрну, вимагали відновлення приватної власності на землю та встановлення в Україні міцної державної влади. **Учасники з'їзду одностайно обрали гетьманом України Павла Скоропадського** – великого землевласника, нащадка старовинного козацького роду на Полтавщині, колишнього ад'ютанта російського монарха Миколи II, авторитетного царського генерала. Популярності П. Скоропадського серед української громадськості сприяло те, що він першим з-поміж генералів царської армії влітку 1917 р. українізував свій кінний корпус, а через кілька місяців був обраний військовим отаманом Українського вільного козацтва.

Повалення ЦР населення України загалом сприйняло із задоволенням. Адже, на думку загалу, Рада соціалістичними експериментами довела країну до хаосу та беззаконня. Її необхідно було замінити сильним, дієздатним державним органом. Цього бажало і командування німецьких окупаційних військ, яке не бачило в Центральній Раді силу, спроможну виконати договірні зобов'язання, передбачені Брестським миром, зокрема доставити в Німеччину значну кількість продовольства в обмін на воєнну допомогу.

Німецька військова адміністрація вирішила встановити в Україні новий політичний режим у формі диктатури. На роль диктатора були намічені багатий землевласник Є. Чикаленко та генерал П. Скоропадський. На нараді 24 квітня 1918 р. у резиденції начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера, який мав величезну реальну силу, перевагу було остаточно надано П. Скоропадському. Тут же Українська народна громада, яка виступала проти ЦР, погодилася з умовами німецького військового командування. Головними з них були: визнання Брестського договору, розпуск ЦР, перенесення дати скликання Установчих зборів до «повного заспокоєння» України, відповідальність перед польовими судами осіб, які виступали проти німецької окупації, впровадження вільної торгівлі, відновлення права приватної власності на землю, оплата Німеччині за воєнну допомогу. За цих умов німці погоджувалися на державний переворот в Україні, в якому вони не збиралися брати безпосередньої участі. Генерал В. Гренер заявив, що німецька військова адміністрація підтримує українського гетьмана лише після того, як він буде обраний. Ці домовленості між представниками українського громадянства та німецьким окупаційним командуванням визначили майбутню політику нової державної влади.

Упродовж 29 квітня 1918 р. прихильники державного перевороту без кровопролиття оволоділи всіма державними установами. ***Гетьманська влада розпочала діяльність, долаючи великі складнощі.*** Очоливши Українську державу, генерал П. Скоропадський мав на меті відновити у країні порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос в економіці. Для цього йому були надані широкі повноваження – право видавати закони, призначати уряд, керувати зовнішньою політикою та військовими справами, бути верховним суддею. Це, по суті, означало наділення «ясновельможного пана гетьмана» (так було прийнято величати П. Скоропадського) диктаторською владою. У «Грамоті до всього Українського Народу», проголошеній того ж 29 квітня 1918 р., гетьман заявляв, що він «відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і взяв на себе тимчасово всю повноту влади». Відповідно до цього документа, Центральну Раду й усі земельні комітети розпускали, міністрів та їх товаришів звільняли з посад, а рядовим державним службовцям належало продовжувати роботу. Було відновлене право приватної власності. Гетьман повідомляв, що незабаром видасть

закон про вибори до Українського Сейму. Саме до його скликання мали діяти «Закони про тимчасовий державний устрій України», видані першого дня гетьманського перевороту. В них були визначені головні напрями діяльності гетьманщини в політичній сфері, організації державного управління, дані гарантії громадських прав населення, оголошено про встановлення «Української Держави» замість Української Народної Республіки. Нова держава ґрунтувалася і на республіканських, і на монархічних засадах. Її устрій більшість пізніше ухвалених законів багатократно в чому нагадували до революційну систему. Тому з'їзд заводчиків, фабрикантів, фінансистів, великих землевласників, який відбувся 15–18 травня 1918 р., схвалив гетьманський переворот. Приблизно 1 тис. його делегатів заявили про готовність усіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського й економічного ладу Української держави. Для консолідації сил заможних верств суспільства вони утворили «Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства» (Протофіс). Цей з'їзд показав, що режим П. Скоропадського підтримують не тільки хлібороби-землевласники, середня інтелігенція, кадети, а й великі промисловці.

Документи від 29 квітня 1918 р. були скріплені «отаманом Ради Міністрів» М. Сахном-Устимовичем. Йому однак не вдалося сформувати уряд через відмову представників Української партії соціалістів-федералістів увійти до нього. 30 квітня 1918 р. гетьман призначив на посаду голови Ради Міністрів відомого наукового та громадсько-політичного діяча М. Василенка. Його спроба залучити до участі в уряді соціалістів-федералістів також завершилася невдачею. У кабінеті, який сформував В. Василенко, було 12 міністрів-українців – авторитетних громадських діячів, кваліфікованих фахівців і чотири міністри-неукраїнці. Уряд М. Василенка діяв недовго – до 8 травня 1918 р. Через два дні земський діяч із Полтавщини Ф. Лизогуб створив новий гетьманський уряд. До нього входили лише два відомі українські громадсько-політичні діячі – Д. Дорошенко та М. Василенко, а решта міністрів належали до російських політичних партій, переважно до кадетів та монархістів. На жаль, лідери українських соціалістичних партій дотримувалися гасла: «Непотрібна несоціалістична Україна». Вони не змогли стати вище партійних інтересів і об'єднатися задля формування Української держави. За декілька місяців в Україні було створено новий

адміністративний апарат. Замість представників ЦР на місцях гетьманський уряд призначив губернських та повітових старост, переважно з великих землевласників, земських діячів та суддів. Із осіб, які займали керівні посади за старого режиму, в усій Україні залишилося лише декілька. Державні службовці були, за невеликим винятком, українцями, однак не належали до так званих «свідомих українців», якими тоді вважали членів соціалістичних партій.

Чимало складнощів виникло під час спроби створити збройні сили гетьманщини замість демобілізованих військових підрозділів ЦР. Із попереднього періоду нерозформованою залишалася тільки Запорізька дивізія, яка обороняла північно-східні кордони України. У липні 1918 р. було створено Сердюцьку дивізію під командуванням полковника Клименка, до якої входило 5 тис. вояків, вихідців із хліборобських родин. У листопаді того ж року почали формувати Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців. Уряд, з одного боку, побоювався, що загальна мобілізація може привести до армії збільшовичені елементи. З іншого – справу гальмувала німецька воєнна адміністрація. Вона запевняла гетьмана, що для захисту України досить німецьких та австро-угорських військ. Один із пунктів умов, сформований на вже згаданій нараді 24 квітня 1918 р., гласив: «Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають на Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Держава може тримати лише виключно німецькі відділи за порозумінням з обома командуваннями».

Неабиякого значення гетьманська держава надала аграрному питанню. З перших днів діяльності гетьманський уряд вживав заходів щодо нормалізації становища на селі, яке потрясли невдоволення, суперечності, ексцеси. Для підготовки нового аграрного закону й залагодження конфліктів між землевласниками та селянами було створено губернські та повітові комісії. Тимчасові правила про земельні комісії зобов'язували селян повернути поміщицьке майно та відшкодувати збитки, яких вони завдали великим землевласникам. У жовтні 1918 р. було створено вищу земельну комісію, яку очолив П. Скоропадський. На початку листопада підготували проект аграрної реформи, що передбачав примусовий викуп державою великих земельних володінь і розподіл їх між селянами – не більше як 25 десятин на двір. Тривала відбудова транспортних магістралей країн. Уже в середині літа 1918 р. вдалося налагодити

нормальний залізничний рух. Було вжито заходів для зміцнення фінансової системи, створено державний бюджет.

За нетривалий час існування гетьманщина досягла відчутних результатів у розвитку національної культури. Було видано декілька мільйонів примірників українських підручників для початкових шкіл, в більшості з них введено українську мову. Наприкінці гетьманської доби в Україні діяло 150 українських гімназій не тільки в містах, а й в деяких селах. **У жовтні 1918 р. в Києві та Кам'янці-Подільському відкрили українські університети.** В усіх університетах України почали діяти кафедри української мови, літератури та історії. Було засновано український театр, національний архів та бібліотеку з кількістю томів понад 1 млн. Великою подією в культурному житті країни стало відкриття 24 листопада 1918 р. Української академії наук. Першим її президентом був призначений відомий український учений В. Вернадський. Гетьманський уряд завдяки своїй непохитній волі фактично започаткував автокефалію Української православної церкви.

Головним завданням гетьманської України в зовнішній політиці було добитися, щоб її визнали інші держави. Найперше український уряд намагався налагодити добрі відносини з Німеччиною. Чималі зусилля українського посла в Берліні Ф. Штейнгеля, його безпосередні контакти з німецьким канцлером сприяли тому, що 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську державу. Незабаром це зробили Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина. Гетьманщина мала посольства в 12 країнах світу. Українсько-німецькі стосунки значно поліпшилися після візитів до Берліна у вересні 1918 р. глави уряду Ф. Лизогуба та гетьмана П. Скоропадського.

Гетьманський уряд дав німецько-австрійським окупантам нові «законні» підстави для пограбування України. Він підписав у вересні 1918 р. торговельний договір із Німеччиною та Австро-Угорщиною, за яким з України мало бути вивезено не менше 100 млн. пудів хліба, 11 млн. пудів м'яса (у живій вазі), 300 тис. голів овець, 400 тис. пудів сала, 2 млн. пудів м'ясних консервів, багато іншого продовольства й промислової сировини. Нова економічна угода ще більше посилювала залежність України від західних союзників. Австро-Угорщина займала щодо Української держави вичікувальну позицію і не ратифікувала Брестського мирного

договору. Визначним досягненням української дипломатії стало підписання 12 червня 1918 р. у Києві прелімінарного миру з Раднаркомом РСФРР. У ньому радянська Росія визнавала незалежність Української держави. Вже у вступі до цього документа зазначалось: «Уповноважені представники РСФРР...з одного боку і Української держави...з другого боку, зібравшись в Києві для підготовки між названими двома незалежними державами договору про мир...». Окрім зазначеного договору, було ухвалено постанови про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян, обмін консульськими представництвами. Однак українська та російська делегації не знайшли спільної мови в питаннях про кордон, про поділ державного майна та борги царської Росії. 3 листопада 1918 р. російська делегація відбула з Києва до Москви, що означало припинення переговорів.

Поряд із низкою конкретних досягнень гетьманський режим допустив фатальні прорахунки. Чи не найбільше компрометувала його залежність від Німеччини, окупаційні війська якої безсоромно грабували Україну. Багато свідомих українців небезпідставно звинувачували П. Скоропадського та його уряд у проросійській політиці, в покровительстві російським шовіністам. Гетьман був тісно пов'язаний із заможними верствами українства, які намагалися ліквідувати соціальні завоювання трудящих. Він і німецька військова адміністрація практично розпочали війну проти українського трудового народу. Дуже шкідливою для української справи була політика в провінції, на селі. Місцеві старости та карателі чинили насильства над населенням нібито від імені влади. Не розуміючи офіцерсько-поміщицької змови, селяни виступали проти української державності взагалі.

Із відновленням права приватної власності на землю у села в супроводі каральних загонів почали повертатися поміщики. Вони накладали на трудове селянство великі контрибуції. Один із великих землевласників з Ямпільського повіту на Поділлі хвалився, що він стягнув із селян 250 тис. крб., тоді як усе його майно коштувало менше 150 тис. крб.

Нелегко було й робітникам, більшість організацій яких нова влада розпустила. Безробіття, погіршення продовольчого постачання боляче вдарило по населенню міст. Почастішали випадки інфекційних захворювань, голодних смертей.

Під захист німецько-австрійських військ і гетьманщини до Києва переїхали правління низки колишніх петроградських і московських банків, багато великих промисловців, землевласників, фінансистів, колишніх царських міністрів, генералів. Тут, зокрема, знайшли притулок білогвардійські лідери Пурішкевич, Рябушинський, Шульгин, Мілюков. В Україні виникла мережа загальноросійських шовіністичних організацій «Монархічний блок», «Союз відродження Росії», «Союз російського народу», «Національний центр» та інші. Їх об'єднувала ненависть до української державності, до «сепаратизму». На території гетьманської держави відкрито формували білогвардійську так звану «Південну армію» на чолі з генералом Семеновим – ставлеником Краснова. Головне бюро вербування до цієї армії базувалося в Києві, опорні пункти діяли в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському.

Політика гетьманського уряду з самого початку викликала опозицію більшості українських політичних партій. Проти неї виступили П Всеукраїнський селянський та Робітничий з'їзди, які, незважаючи на заборону властей, нелегально відбулися у Києві в травні 1918 р. Несхвалення нового режиму висловили представники залізничників і телеграфістів. Ще гостріше гетьманську владу, метою якої, мовляв, було «знищення української державності і всіх здобутків революції», засудили з'їзди українських партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Антигетьманський курс взяв Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою.

Опозиція гетьманському режиму зростала, 24 травня 1918 р. до П. Скоропадського звернулися представники чотирьох українських політичних партій (соціалістів-самостійників, трудової, соціалістів-федералістів та хліборобів-демократів), які заявили, що кабінет міністрів не є українським за складом і за політичною орієнтацією. Вони протестували проти заборони низки з'їздів, проти діяльності місцевої адміністрації, яка потунала зловживанням, проти призначення на державні посади неукраїнців, проти військової політики уряду. Вказані політичні партії разом із радою залізничників та поштово-телеграфною спілкою утворили Український національно-державний союз, головою якого спочатку був П. Ніковський. Союз розпочав боротьбу проти гетьмана і гетьманського уряду як «буржуазного і не українського» з метою «врятувати загрожену українську державність». На початку серпня 1918 р.

він перетворився в Український національний союз. Із 18 вересня його очолив В. Винниченко. Саме тоді було взято курс на антигетьманське повстання.

Для цього восени 1918 р. виникли сприятливі умови. Становище режиму П. Скоропадського особливо погіршилося. Наприкінці вересня 1918 р. капітулювали Болгарія та Туреччина. 17 жовтня Австро-Угорщина розпалася і перетворилася у «Союз держав». У Німеччині вибухнуло повстання, що переросло в демократичну революцію. Імператор Вільгельм II зрікся престолу. В усій країні та на фронтах почали виникати ради робітничих і селянських депутатів. Ради солдатських депутатів створювали у німецьких військових частинах, які дислокувалися в Україні. Серед окупаційних військ різко впала дисципліна. П. Скоропадський та його уряд втратили підтримку Німеччини й Австро-Угорщини. Україні, яка не мала регулярної армії, загрозувала війна з радянською Росією.

Боротьба проти режиму П. Скоропадського набирала дедалі більшого розмаху. У різних місцях України виникли повстанські загони. Найбільшими були повстанська армія Нестора Махна, загони отаманів Юрка Тютюнника і Данила Терпила (Зеленого). Грізною силою стали селянські загони, які діяли в Звенигородському й Таращанському повітах. У повстанському русі на Київщині та в низці повітів сусідніх губерній взяло участь майже 40 тис. чоловік, які мали на озброєнні приблизно 200 кулеметів і понад 10 гармат. Окупаційним військам вдалося придушити повстання лише ціною великих втрат. За офіційними повідомленнями німецького командування, тільки в Звенигородському повіті окупанти втратили вбитими і пораненими 6 тис. чоловік.

У листопаді 1918 р. могутній повстанський рух майже одночасно розгорнувся у Вінницькому, Балтському, Могилівському, Летичівському, Могилів-Подільському й Ямпільському повітах. Окупантів і гетьманські війська вибили з Могилева-Подільського. Дедалі активніше боролися проти гетьманщини, за поліпшення умов життя та праці робітники України.

У такій вкрай небезпечній для гетьманщини ситуації П. Скоропадський поспішно змінив політичну орієнтацію та почав шукати контактів із державами Антанти – Англією і Францією. Знаючи про прихильність їх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», гетьман різко змінив і ставлення до питання незалежності України.

14 листопада 1918 р. він видав грамоту, в якій було зазначено, що: «Серед решти частин многотрадальної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля... їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії». Водночас із російських монархістів було сформовано новий гетьманський уряд на чолі з С. Гербелем. Проголошення федерації з білогвардійською Росією викликало обурення серед широких верств українства, пришвидшило початок повстання, до якого готувалися опозиційні гетьману сили.

Представники соціалістичних партій, зібравшись **13 листопада 1918 р. у Києві в будинку Міністерства шляхів, вибрали Директорію**. До неї увійшли: В. Винниченко – Голова Директорії, члени – С. Петлюра, й Ф. Швець, тимчасові члени – А. Макаренко та П. Андрієвський. Того ж дня Директорія виїхала в Білу Церкву – центр антигетьманських сил, де дислокувалися Січові Стрільці, які повинні були стати збройним ядром повстання. В Києві залишився тільки Голова Директорії В. Винниченко. Тут він склав відозву до населення, в якій йшлося про те, що гетьманська влада має бути «дошенту» знищена, а гетьман є «поза законом». С. Петлюра у Білій Церкві видав Універсал до народу із закликом до повстання. Цей заклик знайшов щирий відгук серед українського населення. 15 листопада Директорія оголосила про відновлення УНР і закликала населення до повстання проти гетьмана.

Регулярних військ у Директорії було мало. Але її активно підтримали добровольці із селян і міського населення. Німецькі війська дотримувалися нейтралітету й шукали можливості повернутися додому. 17 листопада повстанська армія зайняла Білу Церкву та Фастів і рушила на Київ. 18 листопада вона розбила гетьманські війська під Мотовилівкою, – за 30 км від столиці. Перші успіхи повстанців вплинули на ті військові підрозділи, які підтримували режим П. Скоропадського. 20 листопада на бік Директорії перейшов кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю. Отмарштейна, а згодом – Запорізька дивізія полковника П. Болбочана. Деяко пізніше до повстанців влилася Сердюцька дивізія.

За декілька тижнів боїв війська Директорії оволоділи столицею Української держави. Надії гетьмана на допомогу російських солдатів не збулись. У Києві тоді було 15 тис. російських офіцерів,

але в сутичці із Січовими Стрільцями вони не проявили хоробрості. Бачачи безперспективність подальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський заявив: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади». П. Скоропадський передав владу та державний скарб урядові, а сам під виглядом пораненого німецького офіцера виїхав за кордон. Це врятувало йому життя. 14 грудня 1918 р. українські війська вступили в Київ. Місто зустріло їх урочисто. Національним героєм у ці дні був С. Петлюра, Головний отаман республіканської армії. У його руках із часом опинилися не тільки військові справи а й політичні. «Серед усіх членів Директорії – писав полковник Є. Коновалець – найбільше вибивався Симон Петлюра, людина криштално чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. Справді, й у нього не було потрібної підготовки для керми військовими й політичними справами Української Республіки, однак його віра була тим чинником, який мимо неуспіхів, що почали спадати на українську владу, спаював усіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше ніж півтора року».

Директорія відмінила декрети гетьманського уряду, заарештувала декількох гетьманських міністрів. Інші виїхали за кордон або перейшли в підпілля. Було звільнено з роботи чимало державних службовців. У державних установах заборонено вживати російську мову. Військовополонені – захисники поваленого гетьмана ту – опинились у в'язницях.

Після перемоги збройного повстання Директорія фактично перетворилася в уряд нововідродженої Української Народної Республіки. 26 грудня 1918 р. вона призначила кабінет міністрів на чолі з В. Чехівським, як найвищий орган виконавчої влади. До нього входили представники українських соціалістичних партій. Від національних меншин був тільки міністр єврейських справ. Програма діяльності нової влади була сформульована в Декларації, виданій 26 грудня 1918 р. Одне з основних положень цього документа – обіцянка експропріювати державні, церковні й великі

приватні землеволодіння та перерозподілити їх серед селян. Значено, що уряд представлятиме інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, а великі промисловці та землевласники будуть позбавлені виборчих прав. Місцева влада мала належати трудовим радам селян, робітників і трудової інтелігенції. Перед Директорією були складні завдання внутрішньої політики: впровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, передача землі трудовому селянству та інші. Своєрідний парламент – Трудовий Конгрес – мав формуватися з депутатів від селян, робітників, трудової інтелігенції, а також залізничників та поштовиків. Невипадково російська й польська пропаганда кваліфікували систему-державної влади, яку встановила Директорія, «більшовицькою».

Отже, гетьманат проіснував менше 8 місяців. У своїх діях він не був суверенним і цілком залежним від німецького командування. Гетьманові не вдалося вирішити два головні питання, поставлені революцією в Україні, – соціально-економічне та національне. Спроба П. Скоропадського відновити стабільність шляхом реставрації дореволюційного соціально-економічного ладу, особливо на селі, була його найбільшою помилкою.

У національному питанні уряд провадив подвійну політику: маючи вагомні успіхи в галузі освіти та культури, він все ж привів українські національні партії до думки, що режим був українським за реформою, але московським за змістом.

Водночас гетьманат привів до ідеї української державності певну частину зрусифікованої соціальної та економічної еліти, що сприяло розширенню її соціальної бази і виходу за межі вузького прошарку української інтелігенції.

7.3. Директорія Української Народної Республіки

Від початку заснування політичне та військове становища Директорії були критичними. На заході стояли польські війська, на сході та півночі – радянські, на південному сході – російські білогвардійці А. Денікіна, на півдні, в районі Одеси, Миколаєва,

Херсона – французькі інтернаціоналісти. В уряді Директорії не було єдності. В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал та М. Грушевський виступали за союз із радянською Росією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою проти більшовиків. Не було спільної політичної лінії і в боротьбі за українську державність. Помірковані соціалісти уявляли нову владу в формі парламентської демократії, а ліві радикали домагалися українського різновиду системи рад. Схожою була ситуація і в питаннях соціальної політики.

Директорія була лише номінальною владою. Звузилась її соціальна база. Про це свідчить те, що чисельність армії із 100 тис. чоловік перед наступом на Київ у середині січня 1919 р. зменшилась у результаті переходу багатьох отаманів із своїми загонами до більшовиків, проголошення політичного нейтралітету іншими до 21 тис. Директорія стала політичною ширмою для діяльності різних пройдисвітів, що видавали себе за отаманів, підлеглих С. Петлюрі як Головному отаманові.

Використавши складне становище Директорії, більшовики організували другий похід на Україну. Вже 17 листопада 1918 р. у Москві утворилася рада українського фонду – В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін та В. Затонський. У розпорядженні ради були 43-й Воронезький робітничий полк, 2-а Орловська кавалерійська дивізія. Одночасно ЦК РКП (б) ухвалив утворити радянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим, до якого ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, В. Затонський. На звістку про це уряд УНР 31 грудня 1918 р., 3, 4 і 9 січня 1919 р. звернувся із запитом щодо воєнних заходів Москви. На них він отримав відповідь, що на Україну наступає не військо РСФРР, а воюють між собою війська України – військо української радянської влади й Директорії. В січні 1919 р. УНР з усіх боків оточили вороги. На південному сході українська армія переслідувала невеликі загони російських добровольців – прихильників П. Скоропадського, які відступали. З півночі та сходу почали наступати більшовицькі війська. Над Україною нависла смертельна небезпека. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну радянській Росії. А 24 січня на всій території УНР було введено воєнне становище. Червоноармійські частини після важких боїв біля Харкова, Полтави, Катеринослава, Чернігова зайняли з допомогою отаманів

Н. Махна і Д. Терпила, які перейшли на їх бік, майже всю лівобережну Україну.

5 лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва. Директорія відступила до Вінниці. В середині лютого 1919 р. усе Лівобережжя було в руках більшовицької армії. У цій ситуації В. Винниченко заявив про свій «відхід від політики» та виїхав за кордон, «щоб зайнятись далі літературною працею». Разом із В. Винниченком з уряду вийшли й інші соціал-демократи. Було створено новий уряд на чолі з безпартійним С. Остапенком. Більшість його членів належала до Української партії соціалістів-федералістів. Обов'язки голови Директорії взявся виконувати С. Петлюра. Це з задоволенням сприйняли українські патріоти, національне воєцтво.

Захопивши Київ і зміцнивши свої позиції, радянські війська у лютому–березні 1919 р. почали новий наступ у напрямку на Мозир і Коростень, щоб не допустити війська Директорії до Галичини, а також на Кременчук, щоб відрізати їх від військ Антанти. Під натиском радянських військ Директорія 6 березня переїхала з Вінниці до Проскурова. Сили її слабнули, а командування Антанти, не надаючи реальної допомоги, висувало щоразу нові вимоги: виключення з Директорії С. Петлюри та П. Андрієвського, передача Антанті права контролю за внутрішньою діяльністю Директорії, об'єднання її армії з військами А. Денікіна. Під впливом військових і дипломатичних невдач в українській армії посилювалися розпад й анархія. У квітні 1919 р. українське військо та залишки державного апарату опинились аж у Галичині. Всю Наддніпрянщину зайняли більшовики. Але панування Російської комуністичної диктатури в Україні було дуже непевним. Озброєні селянські маси, яким більшовики не дозволили ділити панські землі, не хотіли задарма давати хліб для вивезення в Росію. Навесні 1919 р. в Україні почалися масові повстання (з 1 квітня до 19 червня 1919 р. – 338 повстань), в основному селянські. Російські більшовики не хотіли визнавати права української мови і проголошували на Україні «диктатуру російської культури». Навіть прихильні до радянської влади українці брали участь у повстаннях.

Підтримана повстанським рухом українська армія у травні–червні 1919 р. перейшла в наступ проти російської Червоної армії. Уряд УНР, який із квітня 1919 р. був під керівництвом

УСДРП та УПСР, осів у Кам'янці-Подільському. Внаслідок поразки у війні з Польщею збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки – Українська Галицька Армія (УГА) – 16–18 липня 1919 р. відступили за Збруч і підсилили український протибільшовицький фронт. Спільними силами, чисельність яких становила приблизно 80 тис. вояків, вдалося вибити російську Червону армію з більшої частини Правобережжя. 31 серпня 1919 р. об'єднані українські частини вступили в Київ. Одночасно в столицю увійшла з південного сходу російська добровольча армія на чолі з генералом А. Денікіним.

Унаслідок конфлікту, що виник після цього між Головним отаманом С. Петлюрою та генералом А. Денікіним, почалися відхід і розвал української армії. Оточена з усіх боків ворогами, знесилена голодом і тифом, вона опинилася в жахливому становищі. Тільки в Жмеринці та її околицях від голоду й тифу померло 10 тис. галичан. 6 листопада 1919 р. генерал М. Тарнавський підписав із А. Денікіним договір, згідно з яким УГА переходила в його розпорядження та залишалася на місці свого розташування в районі Вінниці-Козятина-Брацлава. Червона армія перебувала на позиціях Бердичів-Житомир. Армія УНР – у районі Староконстантинова-Любара.

Отже, армія й уряд УНР опинилися наприкінці листопада 1919 р. в оточенні більшовиків, поляків і денікінців. На нараді в Чорторії 4 грудня 1919 р. було вирішено припинити війну регулярною армією та перейти на тактику партизанської боротьби. Із 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. Наддніпрянська армія здійснила перший Зимовий похід – по тилах спочатку А. Денікіна, згодом більшовиків.

Воїни-наддніпрянці пройшли з боями Правобережну Україну, поширивши бойові дії навіть на Лівобережжя. Вони завдали низку поразок білогвардійським військам, зруйнували їхні комунікації. Та в кінці березня 1920 р. армія УНР отримала наказ рухатися до польського фронту.

Удари, завдані білогвардійцям, полегшили більшовикам їх остаточний розгром. Денікінці залишили Україну та вирушили до Ростова-на-Дону.

7 листопада 1919 р. розпочався наступ більшовиків на Україну. 16 грудня 1919 р. вони втретє зайняли Київ і до сере-

дини лютого 1920 р., витіснивши з України війська А. Денікіна, оволоділи нею. Після розгрому денікінців УГА стала частиною Червоної армії.

Українська дипломатична місія у Варшаві (А. Лівницький та С. Петлюра) продовжувала переговори з поляками. 2 грудня 1919 р. було схвалено декларацію, що визначила кордон між Україною та Польщею. 22 квітня 1920 р. підписали так званий Варшавський договір. Після цього розпочався польсько-український наступ на більшовиків. Поруч із польською армією діяли дві українські дивізії й армія, яка повернулася із Зимового походу. Вже 7 травня 1920 р. дивізія М. Безручка разом із польськими частинами увійшла до Києва. Однак ці податкові успіхи перекреслив контрнаступ більшовицької армії С. Бульонного, яка впродовж червня-серпня здобула територію до Збруча, після чого зайняла велику частину Галичини й Волині і через Замостя вирушила до Варшави. Після розгрому більшовиків під Варшавою (15 вересня 1920 р.) розпочався черговий наступ польсько-українських армій, які, відтиснувши більшовицькі загони, дійшли на Поділлі до лінії Яруга над Дністром-Шаргород-Бар-Літин. Ці операції були припинені після підписання 18 жовтня 1920 р. польсько-радянського перемир'я. Тоді армія УНР – 23 тис. бійців сама продовжувала боротьбу проти більшовицьких військ до 21 жовтня 1920 р., коли під тиском переважаючих військ мусила перейти Збруч на територію Польської держави, де була інтернована. Перестала існувати й УГА.

Однак збройна боротьба проти радянської влади в Україні не припинялась. Український повстанський рух у жовтні 1920 р. налічував приблизно 40 тис. чоловік й завдавав шкоди більшовицькому режимові. Але посуха 1921 р. та її наслідок – голод підірвали спротив українського народу.

Для його підтримки з-поміж добровольців армії УНР, інтернованих у Польщі, було організовано партизанський рейд з участю 1500 вояків – відомий в історії як другий Зимовий похід. Він почався в ніч із 3 на 4 листопада 1921 р. Було створено три повстанські групи: Волинську, яку очолював Ю. Тютюнник, Подільську (полковник Палій) і Бессарабську (Гуляй-Гуленко). Остання через різні перешкоди не змогла прорватися з Румунії в Україну. Палій пройшов із боями Проскурівський та Летичівський повіти, до Малина й Бородянки, згодом вирушив на схід від Радомишля, пробрався

через любарські та заславські ліси і 29 листопада 1921 р., перейшовши польський кордон, повернувся назад.

Група Ю. Тютюнника попрямувала на Коростень, який захопила з великими трофеями. Але 14 листопада 1921 р. повстанців оточила та розбила червона кавалерія. Частина вояків повернулася до Польщі. А 359 із них більшовики розстріляли 21 листопада 1921 р. у м. Базарі після того, як жоден не захотів «каятися». Визвольні змагання українського народу 1917–1921 рр. завершилися невдачею. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано мирний договір між РСФРР та УРСР з одного боку та Польщею з іншого. Відповідно до цього документа, Польща визнавала УРСР. До Польщі входили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся. Доля Східної Галичини була вирішена 18 березня 1923 р., коли Паризька конференція ухвалила приєднати її до Польщі. Ще раніше, в 1918 р., Румунія окупувала Буковину. 1919 р. Закарпаття ввійшло до Чехословаччини. Відтак **14 березня 1923 р. завершилося існування ЗУНР та її уряду в еміграції.**

7.4. Відновлення української державності на західноукраїнських землях та створення Західноукраїнської Народної Республіки

Революційні події 1917–1918 рр. на Наддніпрянщині мали значний вплив на населення Галичини, Буковини та Закарпаття, незважаючи на те, що воно було за кордоном. Західні українці посилили боротьбу за національно-державне відродження краю. Досягненню їхньої віковичної мети сприяло і міжнародне становище.

Восени 1918 р. над Австро-Угорщиною нависло мареве розпаду. До Галичини «простягла руки» новостворена Польська держава. Критичність ситуації зрозуміла частина галицьких парламентаріїв. Захист Галичини від майбутнього польського наступу взяв на себе нелегальний гурток українських старшин, який виник у Львові в першій половині вересня 1918 р. і називався Центральним Військовим Комітетом. Із середини жовтня 1918 р. він почав жваву підпільну роботу з метою військового оволодіння краєм

й переобрання його адміністрації в українські руки. Невідворотність розпаду Австро-Угорщини ставала дедалі очевиднішою. Не було часу на тривалі наради, сумніви й вагання.

Урвався нарешті терпець і українській парламентській репрезентації, яка, випробувавши всі закулісні ходи для відвернення польської небезпеки над Галичиною, зважилася на скликання української конституанти, що мала вирішити питання про державно-правове становище українських земель Австро-Угорщини.

16 жовтня 1918 р. цісар Карл видав запізнілий маніфест, в якому обіцяв перетворити Австрію у союз національних держав. «Австрія по волі своїх народів, – читаємо в цьому документі, – має статися союзною державою, в якій кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм». Тимчасове заступництво інтересів окремих народів передавалося в руки Національних Рад, створених із парламентських послів кожної нації. Відповідно до плану австрійського уряду, на території колишніх коронних країв імперії (без Угорщини) мало постати чотири національні держави – німецько-австрійська, чеська, південнослов'янська та українська.

Поляки отримали право самостійно вирішувати питання про долю своєї державності. Доля Боснії й Герцеговини та румунської частини Буковини залишалася нез'ясованою. Це була остання спроба врятувати монархію Габсбургів. Однак народи, які вона поневолювала, не хотіли ні австрійської ласки, ні спільного з нею майбутнього.

Після попередніх нарад української парламентської репрезентації 10 жовтня й засідання 12 жовтня у Львові Народного Комітету 18 жовтня 1918 р. зібралася українська конституанта. До неї входили 33 українські послы обох палат австрійського парламенту, 50 депутатів галицького та буковинського крайових сеймів, а також по три представники від кожної української політичної партії. Українська конституанта проголосила себе Українською Національною Радою й під керівництвом парламентського посла Є. Петрушевича розпочала державотворчу діяльність.

Її засідання почалося о 8 годині вечора і тривало до 4-ї ранку наступного дня. 9 жовтня 1918 р. одногосно було ухвалено постанову про створення на українській етнографічній території в Австро-Угорщині Української держави. Відповідно до права

народів на самовизначення, Українська Національна Рада проголосила такий маніфест:

I. «Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині – а зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, Північно-Західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса Північно-Східної Угорщини – творять одноцільну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституується отсим як Українська держава. Постановляється поробити приготовчі заходи, щоб се рішення перевести в життя.

III. Взивається всі національні меншості на сій українській області. – причім – Жидів признається за окрему національність – щоб уконстигукалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення.

IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утворення сим способом держави на основах загального, рівного, таємного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступством, з правом національно-культурної автономії та правом заступства при правительстві для національних меншин.

V. Українська Національна Рада жадає, щоб зорганізована оте є державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому Австро-Угорському міністрові закордонних справ гр. Буріянові відмовляється права пересправляти іменем сеї української території.

Аналогічні рішення ухвалили конституанти інших народів колишньої Австро-Угорщини – чехів і словаків, південних слов'ян і поляків. Останні проголосили приєднання до Польщі українських земель Галичини, на яких «польська культура здобула собі домінуюче становище». 28 жовтня 1918 р. у Кракові відбулася нарада польських парламентаріїв. На ній було створено польську ліквідаційну комісію, влада якої мала поширюватися на всю Галичину. Це передвіщало українсько-польський конфлікт, до якого треба було негайно готуватися.

Львівська делегація Української Національної Ради (крім неї була ще чернівецька для Буковини й віденська для зв'язку з австро-угорським урядом) пришвидшили організаційну роботу. Тим паче,

що на 1 листопада 1918 р. польська ліквідаційна комісія планувала приїхати до Львова, щоб перейняти владу від цісарського намісника Галичини. 30 жовтня 1918 р. до Львова як підпоручик Українських Січових Стрільців, що дислокувались у Чернівцях, прибув сотник Д. Вітовський. Він одразу став командиром українських підрозділів, які були нелегально організованими в австро-угорських полках львівського гарнізону.

31 жовтня 1918 р. до галицького намісника генерала Г. Гуйна прийшла делегація Української Національної Ради з вимогою передачі їй влади. Але намісник відмовився, посилаючись на відсутність відповідних директив віденського уряду. Українські парламентарії завагалися, не знаючи як діяти далі. Була думка почекати на директиви з Відня. Та тут у справі втрутився Центральний Військовий Комітет, який зважився на негайний виступ українських збройних сил. Після короточасного вагання Українська Національна Рада дала військам наказ виступити в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р.

Напередодні вирішального виступу Центральний Військовий Комітет, який називався вже Українською Військовою Командою, розіслав у повітові міста краю кур'єрів, завданням яких була організація перейняття влади. У Львові це мала зробити решта членів УВК на чолі з Д. Вітовським. Саме у Львові були найменш сприятливі умови для успіху перевороту. Тут 1400 українським воякам із 60 старшинами протистояли два добре підготовлені курені та менші підрозділи частин військової залози. Великі переваги над українцями мало неукраїнське населення Львова, серед якого працювали польські військові організації. Тільки віра у святість справи, в її остаточну перемогу могла кинути жменьку українського війська на переважаючого противника.

У ніч із 31 жовтня на 1 листопада українські військові частини 15-го полку крайової оборони, 50-сторожового і 14-го супровідного куренів вийшли з казарм, роззброїли жовнірів-неукраїнців і зайняли всі найважливіші урядові будинки. Над львівською ратушею замайорів блакитно-жовтий прапор. Так у результаті несподіваних дій українці оволоділи столицею краю. Зразу ж після військового перевороту владу від австро-угорської адміністрації перебрала Українська Національна Рада. З великою радістю сприйняли цю звістку галицькі українці. Перемогли

не стільки сила і кількість, як віра, готовність до самопожертви, єдність думки та дії.

Окрім Львова, де українському державному перевороту чинило опір та протидіяло польське населення, всі інші міста й містечка Східної Галичини перейшли в українські руки майже без кровопролиття. Австро-угорський військовий комендант Тернополя добровільно передав владу українським патріотам. Представники української громади міста з допомогою 39 резервістів зайняли всі державні установи. Тернопільські студенти роззброїли жандармерію. Вже *1 листопада мешканці міста побачили на багатьох будинках українські прапори*. З різних сіл до Тернополя прибували озброєні люди. З них організовували військові загони, які відправили до Львова.

Із перших днів листопада було налагоджено охорону військових складів і залізничних вагонів, щоб не допустити розкрадання майна. Угорські, німецькі й польські військові частини, жандармські станиці склали зброю і розбіглися. Тільки в Яворові були жертви під час роззброєння чужинських військових. Українська міліція скрізь наводила порядок і полегшувала перехід влади у краї до рук українців.

Однак поляки не мирилися з українським переворотом. Державні урядовці-поляки переважно відмовилися служити Українській державі, польська молодь, організована в комірках польської військової конспірації, робила все можливе, щоб пришвидшити вибух антиукраїнського повстання. Вже на початку листопада пробували виступити польські військові організації у Дрогобичі, Бережанах, Самборі, Бориславі, Сяноці. Але українські війська швидко ліквідували їхні акції.

Уранці 1 листопада 1918 р. було інтерновано намісника Галичини генерала Г. Гуйна та коменданта львівської військової округи фельдмаршала Пфедерера. Г. Гуйн передав намісництво своєму заступникові А. В. Децикевичеві і як приватна особа відбув до Відня.

Українська Національна Рада – політичний керівник національно-визвольного руху – 1 листопада 1918 р. оприлюднила два звернення, адресовані українському населенню Львова та всього краю. В одному із цих документів йшлося: «Український народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з вікової неволі.

Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави». УНРада декларувала вільний політичний, економічний розвиток усіх народів.

Отже, у листопаді 1918 р. в Східній Галичині була повалена монархічна влада, ліквідоване багатовікове іноземне поневолення. З волі широких верств українства тут здійснена народно-демократична революція, результатом якої стало виникнення української демократичної республіки. Нова Українська держава займала територію 70 000 кв. км. Її населення становило 6 млн. чоловік – 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв і 2% інших національностей. Щодо віросповідань, то 63% було греко-католиками, 18% – римо-католиками, 6% – православними, 13% іудеями (моїсеєвої віри). Для національних меншостей УНРада передбачала культурно-національну автономію.

Найважливіші напрями діяльності молоді республіки були сформульовані в програмній декларації УНРади, виданій 5 листопада 1918 р. У ній, зокрема, зазначалося: «Український народ! У створеній тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над біднішими та економічно слабішими. В Українській державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану, чи полу будуть справді рівними перед законом, а наскрізь демократичний лад, оснований на загальнім, рівнім, безпосереднім, тайнім і пропорціональнім виборчим праві, ...забезпечить верховний голос у державі масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави. Український парламент, що вибереться і збереться зараз, як тільки край успокоїться, проведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих земельних дібр перейде у власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникам 8-годинний робочий день, дасть безпеку на старість і нездібність до праці і взагалі повну охорону праці». Отже, декларація УНР проголошувала народовладдя, основи економічної політики галицької української держави, гарантувала права і свободи громадян, їх національну й соціальну рівність, вказувала шляхи досягнення соціальної справедливості.

Реалізація цієї декларації вимагала, зрозуміло, певного часу. А державне будівництво на західноукраїнських землях тривало. Українська Національна Рада підготувала і 13 листопада 1918 р.

ухвалила «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». Він складався із 5 таких статей (артикулів):

I. «Назва. Держава, проголошена на підставі самовизначення Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 р., обнімаючи весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

II. Границі. Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії, – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини, з Володимирією і Буковиною та з українськими частинами бувших угорських столиць комітетів: Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча, Мармарош, – як вона означена на етнографічній карті Австрійської монархії Карла барона Черніга...

III. Державна суверенність. Оця державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

IV. Державне заступництво. Право в імені Західно-Української Народної Республіки виконує її нарід через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На цій основі мають бути вибрані Установчі Збори Західно-Української Народної Республіки. До даного часу зібрання Установчих Зборів виконує всю владу Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

V. Герб і прапор. Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений в свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печатка має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народна Республіка». Основний Закон ЗУНР мав тимчасовий характер. Адже українське населення Східної Галичини, Буковини та Закарпаття вважало себе складовою єдиної соборної Української держави і мріяло про якнайшвидше возз'єднання з ЗУНР».

Законодавчим органом ЗУНР була Українська Національна Рада, яку очолював один із найвидатніших репрезентів визвольних змагань українського народу Галичини Є. Петрушевич. До неї входило понад 150 послів від повітів та міст краю, зокрема

низка селян та священників, найвизначніших освітніх, економічних та політичних діячів. В Українській Національній Раді були представлені Націонал-демократична, Радикальна, Християнсько-суспільна, Соціал-демократична партії. Приблизно 2/3 місць мали націонал-демократи. Це був справжній західноукраїнський сейм, виразник інтересів усього населення краю.

14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон про земельну реформу. Він передбачав конфіскацію і державних земель, і тих, що належали поваленій династії Габсбургів, двірських, фундаційних, духовних, набутих з метою спекуляції. До них належали ті землі, які за площею перевищували дозволену межу. Однак такої межі Українська Національна Рада не встановила. Вона не дала відповіді на питання, чи попередні власники мають отримати відшкодування за сконфісковану землю? Це питання Рада передавала для вирішення майбутньому сеймові. Були висловлені пропозиції щодо прогресивного відшкодування власникам конфіскованих земель. Частину земельного фонду планували використати для створення зразкових господарств при хліборобських школах, на розбудову міст та промислових осередків. Наділення землею передбачали розпочати одразу ж після завершення війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети. Характерно, що врожай поточного року належав ще старим власникам земель.

Члени Української Національної Ради доволі добре розуміли інтереси трудового селянства. Свідченням цього стало те, що за земельну реформу голосували представники всіх партій, зокрема і Соціал-демократичної.

До розподілу землі була заборонена її купівля. Право на земельний наділ отримували найперше воїни Української Галицької Армії, вдови і сироти по них та інваліди. Дезертирів УГА, тих, хто боровся проти Української держави, покараних за самовільне захоплення земель, позбавляли наділів.

15 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон про сейм як законодавчий орган нової держави. Цей закон передбачав поділ території на виборчі округи національні й загальні, безпосередні таємні та пропорційні вибори для громадян обох статей. Перші вибори мали відбутися у червні 1919 р. А після їх проведення президент Української Національної Ради мав

скликати сейм. Цим законом Українська Національна Рада завершила свою законотворчу діяльність.

Виконавчим органом Української Національної Ради – урядом ЗУНР – був тимчасовий Державний Секретаріат, створений 9 листопада 1918 р. Його першим головою та секретарем фінансів став К. Левицький. В. Панейко займався закордонними справами, Л. Цегельський – внутрішніми, полковник Д. Вітовський – військовими, О. Барвінський – віросповідними, С. Голубович – судочинством. Державний Секретаріат земельних справ очолив С. Баран, торгівлі та промислу – Я. Литвинович, суспільного здоров'я – І. Курівець, суспільної опіки й праці – А. Чарнецький, шляхів сполучення – І. Мирон, пошти й телеграфу – О. Пісецький, громадських робіт – І. Макух. Крім того, до Секретаріату входив начальник харчового уряду С. Федак.

На початку січня 1919 р. була створена друга Рада Державних Секретарів, об'єднані секретаріати віросповідань і освіти, шляхів, пошт і телеграфів. Секретаріати суспільної опіки та праці, суспільного здоров'я і харчовий уряд на правах окремих відділів увійшли до секретаріату внутрішніх справ. Уряд ЗУНР, а також секретаріат фінансів, торгівлі та промислу очолив С. Голубович. Державними секретарями були: внутрішніх справ – І. Макух, військових справ – полковник Д. Вітовський, а згодом полковник В. Курманович, освіти й віросповідання – А. Артимович, судочинства – Ц. Бурачинський, земельних справ – І. Марганець, шляхів, пошт і телеграфів – І. Мирон, громадських робіт – М. Козакевич. Усі державні секретарі були освідченими людьми, відомими фахівцями.

Уряд ЗУНР мав надзвичайно складні соціально-економічні завдання. Адже Галичина впродовж чотирьох років війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав. Край був зруйнований і пограбований. Не тільки села, а й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю зникли, люди жили в землянках. Жоден народ Австро-Угорщини не зазнав таких великих людських втрат, як український. Усі чоловіки віком від 18 до 50 років були мобілізовані до війська. Військове командування кидало українські полки на найскладніші ділянки фронтів.

Найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування. В Галичині

не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових виробів.

Уряд Наддніпрянської України надав допомогу галичанам. У край було надіслано 1000 вагонів продуктів харчування (зокрема 500 вагонів цукру) й асигновано гроші для купівлі продуктів харчування. Але ця допомога виявилася не достатньою. Тому державний Секретаріат внутрішніх справ змушений був вжити радикальних заходів. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два без м'ясних дні на тиждень, заборонено питловати збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було давати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

Секретаріат внутрішніх справ займався також охороною здоров'я населення. Великою турботою його санітарного відділу під керівництвом енергійного доктора І. Курівця було подолання пошестей, насамперед висипного тифу. Завдяки наполегливій праці лікарів вдалося ліквідувати цю небезпеку.

Чималу роботу провів Секретаріат залізниць, пошт, телеграфів, хоча йому доводилося долати надзвичайні складнощі. Налагодити комунікацію було складно, адже осередок залізничного руху перебував у ворожих руках. Окрім того, бракувало вагонів, паровозів, вугілля та й залізничників. Нестачу фахівців було ліквідовано в результаті допомоги Наддніпрянської України. Замість вугілля у паровозах використовували дрова. Так вдалося налагодити рух поїздів, які з листопада 1918 р. до січня 1919 р. перевезли сотні тисяч військовослужбовців та полонених. Для виховання нового залізничного персоналу Секретаріат подбав про залізнично-технічні курси. Діяли курси практикантів урядників руху. З січня 1919 р. налагодилася робота пошт. Незважаючи на велику нестачу матеріалів, діяв телеграф, а почасти й телефон.

Мабуть, із найбільшими труднощами зіткнулися Секретаріати фінансів, торгівлі та промислу. Першому Секретаріатові були підпорядковані митні управління, скарбова сторожа, уряди мір та ваги. Обом Секретаріатам не вистачало спеціалістів. Прибутки державної казни – мінімальні. З огляду на повне зубожіння населення, прибутки від податків були невеликі. Урядові спочатку було складно роздобути навіть кількості тисяч крон, щоб виплатити «добове» фронтовикам. Державні секретарі отримали зарплату, і то

невелику, в січні 1919 р. зарплата державних службовців була дуже низькою. Але ніхто не залишав робочого місця, бо знав, що працює для своєї держави, яка не може одразу стати на ноги.

Секретаріат громадських робіт займався використанням корисних копалин (нафти, вугілля, солі). Він здійснював нагляд над битими шляхами, державними пилорамами. Важливим завданням Секретаріату була відбудова зруйнованої економіки Галичини. З цією метою в повітах діяли технічні уряди, будівельні експозитури. Взимку 1919 р. було заготовлено необхідну кількість дерев для відбудовних робіт. З настанням весни планували розпочати відбудову краю.

Секретаріат земельних справ здійснював нагляд за тим, щоб всю землю обробляли. З цією метою при повітових комісаріатах були призначені рільничі комісії. Секретаріат керував лісовими інспекторами й управами державних маєтків. Справами галицького шкільництва займався державний Секретаріат освіти. Під його керівництвом працювали повітові шкільні ради, створені в лютому 1919 р. У тих населених пунктах, де була більшість українців, у народних школах вчили українською мовою. На українську мову навчання була переведена частина польських шкіл у містах. Приватні українські школи націоналізувались. Уряд ЗУНР безперешкодно давав дозвіл на відкриття приватних польських шкіл. Щоправда, українська мова у них, як й в інших навчальних закладах, була обов'язковою. Незважаючи на великі складнощі, навчання в школах не припинялось. Середніх державних шкіл разом із учительськими семінаріями у 1918 р. було 30, зокрема 20 гімназій.

Наведені, на нашу думку, доволі переконливі прикладні факти дають підстави підсумувати, що в кінці 1918 р. – на початку 1919 р. на всіх ділянках державного будівництва ЗУНР, а потім Західна область УНР відбувалась напружена робота. Не можна не гордитися досягненими протягом короткого періоду вагомими результатами. Український народ Галичини переконливо продемонстрував готовність до державного життя.

Однак *ЗУНР від початку опинилась у надзвичайно складних військово-політичних та міжнародних умовах*. Український переворот 1 листопада 1918 р. захопив зненацька не тільки австро-угорську залогоу, адміністрацію й населення Львова, а й польські військові організації, які одночасно з Українським Військовим

Комітетом готувалися до захоплення міста й краю та передання їх у руки польської ліквідаційної комісії. Коли ж українці випередили поляків, вони зразу ж приступили до контрудару – спочатку конспіративного, а згодом відкритого. Ніхто з поляків і військових, і цивільних не хотів дати право на ґрунт самовизначення народів й погодитися з фактом існування Української держави в Галичині. Поляки негайно розпочали організацію своїх військових сил у Львові. Одночасно вони вислали до Польщі кур'єрів для мобілізації добровольців, а від польського уряду вимагали військової допомоги.

Центрами польської контратаки у Львові стали школи ім. Сінькевича та будинок техніків у південно-західній частині міста. Вже перед обідом 1 листопада 1918 р. на вулицях Львова з'явилися польські жовніри, які вирішили оволодіти насамперед залізничним вокзалом. Вони почали нападати на українські стежі на вулицях Сапіги й Городецькій та обстрілювати їх. Польським військовим допомагало цивільне населення, яке взялось обстрілювати українське військо з вікон будинків, воріт і перевулків. Становище українського війська погіршувалося тим, що чисельність польських легіонерів та жовнірів постійно зростала. Польські війська поповнювалися через мобілізацію населення Львова, українці ж чекали на добровольців із навколишніх сіл та всього краю. Перевага поляків виявилася не тільки в кількості, а й у якості бойових сил. Українці розпоряджалися тільки жменькою старшин і жовнірів-селян. Поляки мали багато старшин різних ступенів, а їх військові частини формувалися майже виключно з інтелігентських та напівінтелігентських елементів, які були обізнані з містом. Основою польських збройних сил стали шкільна й реміснича молодь, залізничники й урядовці. До них приєдналося ще й багато кваліфікованих промислових робітників, яким були характерні відчайдушність та відвага.

Уже наступний після перевероту день поляки добилися відчутних успіхів у боротьбі проти українських сил. Оволодівши головним залізничним вокзалом із великими військовими складами, вони зміцнилися в південно-західній частині міста, звідки розпочали наступ на територію, яку повністю контролювали українці.

Щастям для українців, втомлених безупинними боями, ослаблених дезертирством старших жовнірів із супровідного куреня, став *приїзд до Львова 3 листопада 1918 р. легіону Українських*

Січових Стрільців. Не гаючи часу, усуси зміцнили залогу львівської цитаделі й почали відбивати у ворога залізничний вокзал. Січові Стрільці здобули цей об'єкт у результаті одного наступу. Але противник, розпочавши переговори про капітуляцію, використав їх для повернення собі втрачених позицій. 13 листопада 1918 р. польські війська захопили Перемишль і організували засилання збройних загонів із Західної Галичини до Львова залізницею.

Метою українського командування було витіснення польських інтервентів за межі української етнографічної території й забезпечення державних кордонів. Для досягнення цього уряд ЗУНР приступив до організації регулярної Галицької Армії (в літературі вона переважно називається Українською Галицькою Армією – УГА). 13 листопада 1918 р. територія Східної Галичини була поділена на три військові області (Львівську, Станіславську, Тернопільську), кожна з яких складалася з чотирьох військових округ по 3–8 повітів у кожній.

Якщо до кінця 1918 р. українські війська діяли групами щонайбільше по 3–5 куренів (батальйонів) піхоти, то на початку 1919 р. було утворено три армійські корпуси по 4 бригади у кожному. До бригади входили 4 курені піхоти, артилерійський полк, кінна й саперна сотні та інші підрозділи. Всіх бригад, отже, було дванадцять: 1-а бригада УСС, 2-а Коломийська, 3-я Бережанська, 4-а Золочівська, 5-а Сокальська, 6-а Равська, 7-а Львівська, 8-а Самбірська, 9-а Угнівська, 10-а (без власної назви), 11-а Стрийська, 12-а Гірська.

У червні 1919 р. був сформований IV і розпочалося формування V корпусу.

Рядовий склад УГА здебільшого становили досвідчені солдати австро-угорської армії, які пройшли фронтовими дорогами Першої світової війни. Українських старшин бракувало, особливо на вищих штабних посадах. Тому до УГА приймали і офіцерів-австрійців, і офіцерів-українців колишньої царської армії. Зброя була переважно з австрійських арсеналів, згодом – і російського виробництва.

Докладних даних про чисельність УГА нема, оскільки не збереглися її архіви. Згідно з приблизними оцінками, загальна чисельність УГА на 18 листопада 1918 р. становила майже 50 тис. чоловік, зокрема до 25 тис. багнетів та шабель при 40 гарматах.

У січні 1919 р. армія ЗУНР налічувала вже 70 тис. чоловік та 60 гармат, а влітку того ж року – до 100 тис. чоловік, маючи на озброєнні 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків.

Однак Польща збільшувала свої збройні сили значно швидше. Мало значення й те, що економічний й людський потенціал корінної Польщі значно перевищував ресурси Східної Галичини. А вирішальну роль відіграла військово-економічна допомога Польщі держав Антанти. ЗУНР не отримала зовнішньої підтримки ні від кого. Крім того, Антанта вирішила допомогти урядам новостворених європейських країн за рахунок західноукраїнських земель, щоб створити в майбутньому санітарний кордон проти більшовицького режиму.

Хоч у листопаді-грудні активність УГА була високою, загарбники досягли значних успіхів – захопили 10–11 повітів ЗУНР, утримували Львів та Перемишль. 5 січня 1919 р. головне командування у Варшаві кинуло на галицький фронт більшість сил. 8 січня розпочався польський наступ. Він був відбитий, але безуспішними виявилися наступи українських військ на Львів (27 грудня 1918 р., 2 та 11 січня 1919 р.).

Вихід із цієї складної ситуації уряд ЗУНР вбачав в об'єднанні молодого галицько-української держави з Наддніпрянщиною.

Уже 1 грудня 1918 р., коли в Києві ще владарював гетьманат, у Фастові повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР уклали попередній договір із Директорією про державну єдність. Цей важливий документ односторонньо ратифікувала розширена сесія Української Національної Ради, що відбувалася 3 січня 1919 р. у м. Станіславові. А невдовзі 36 галицьких делегатів, серед яких були Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник, виїхали до Києва на урочистий Акт злуки, приурочений першій річниці проголошення самостійності Наддніпрянської України. Погожого морозного дня 22 січня 1919 р. святково прибрану Софіївську площу в Києві заповнили десятки тисяч жителів столиці, численні гості, війська. О дванадцятій годині над колонами пролуналося «Слава», прогрімів національний гімн. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту – ухвалу Української Національної Ради і передав її голові Директорії В. Винниченку. У відповідь Ф. Швець зачитав Універсал уряду УНР, в якому, зокрема зазначалося:

«Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...».

Після цього відбувся урочистий молебень. Свято під древніми стінами Софії завершилося парадом українських військ. З особливим захопленням присутні вітали колони Січових Стрільців під керівництвом полковника Є. Коновальця. А ввечері 22 січня 1919 р. Трудовий Конгрес майже одноставно (проти проголосувало декілька лівих есерів і представників української компартії) ухвалив Універсал про злуку. ЗУНР перейменувалася в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Державним гербом Соборної України став тризуб.

У лютому 1919 р., з огляду на досвід попередніх боїв, Начальна команда (штаб) УГА сформувала план нового наступу, який передбачав оволодіння залізничною колією на відрізьку Городок-Судова Вишня, а відтак повне оточення Львова. Операція розвивалась успішно: 15 лютого українські війська звільнили села Долиняни, Вовчухи, Бар, Долгомостиська, а 20 лютого повністю перервали зв'язок між Львовом і Перемишлем.

Проте подальший розвиток наступу загальмувала місія Антанти, яка в ультимативній формі висунула вимогу припинити бойові дії, укласти українсько-польське перемир'я та передати суперечливі питання на розгляд Паризькій мирній конференції.

Припинення вогню тривало з 25 лютого, але 2 березня, зважаючи на абсолютно неприйнятну позицію поляків та антантської місії на переговорах, українські війська відновили наступ. Польський гарнізон у Львові був напередодні капітуляції. Однак польське головне командування, скориставшись переговорами, організувало та перекинуло сюди нові сили, які 12 березня почали успішний контрнатуп і деблокували окупований Львів.

У квітні 1919 р. на українсько-польський фронт прибула сформована у Франції добре озброєна 80-тисячна армія генерала Галлера, що кординально змінило співвідношення військових сил. **19–20 квітня 1919 р. польські інтервенти перейшли у наступ під Львовом**, а в другій половині травня фронт УГА затріщав

по всій лінії, і українські війська розпочали загальний відступ. Становище ЗУНР ускладнилось і втручанням у її внутрішні справи Румунії.

Командування УГА віддало наказ військам зосередитися в трикутнику між річками Збруч і Дністер, та залізничною колією Гусятин-Чортків-Товсте-Заліщики. Це дало змогу на певний час відірватися від наступаючих польських дивізій, забезпечити УГА короткий перепочинок, реорганізувати її та поповнити зброєю.

8 червня 1919 р. УГА зі свого плацдарму несподівано для ворога перейшла у наступ. Того ж дня вона прорвала польський фронт і звільнила Чортків. I корпус успішно наступав на Бучач. 15 червня він здобув Тернопіль і повернув на Бережани. II корпус УГА дійшов до Микулинців, а III корпус – лівим берегом Дністра просунувся до Монастириська і 16–19 червня здобув перемогу під Перемишлянами.

Успіхи УГА викликали ентузіазм українського населення, насамперед селянства, дали змогу сформувати IV корпус і розпочати формування V. Але відсутність надійних і стабільних джерел постачання озброєння не дала змоги сповна скористатися народним піднесенням: із 90 тис. добровольців до війська прийняли 15 тис., а решта була розпущена.

У той час польське командування перекидало на галицький фронт нові сили, які Антанта забезпечила всім необхідним. 28 червня інтервенційні війська прорвали фронт УГА під Перемишлянами та Янчином. Почався другий, цього разу останній, відступ українських військ у межиріччі Збруча та Дністра.

Через неможливість тримати фронт проти переважаючих сил польських інтервентів, 16–18 липня 1919 р., згідно з наказом диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, **корпуси УГА переправилися на лівий берег Збруча.** Тоді у них було 40–45 тис. стрільців та старшин, 158 гармат, 546 кулеметів. Польща повністю окупувала Східну Галичину. В тюрми та концтабори були кинуті тисячі українських патріотів, інших жорстоко переслідували. УГА ж продовжувала свій тернистий шлях.

Західноукраїнська Народна Республіка, яка проіснувала більше восьми місяців, впала. Її історія – героїчна й водночас трагічна сторінка визвольних змагань українського народу, який, незважаючи на великі втрати, збагатився новим досвідом, знаннями

та вмінням. Усе це мов естафету перейняли нові покоління борців за незалежну Українську державу.

Отже, національно-визвольна боротьба українського народу за відродження своєї державності, яка тривала з 1917 до 1921 рр., завершилася поразкою. Найважливішими її причинами були:

- недостатній ступінь зрілості національної свідомості українців (особливо східних) на момент формування своєї держави;

- боротьба українського народу зазнала поразки і тому, що не могла спертися на широку соціальну базу. З усіх соціальних верств і класів на Україні найпомітнішу роль у національно-державному формуванні відіграла інтелігенція, а вона становила лише 2–3% населення;

- несприятливі зовнішні чинники, передусім агресія проти України її сусідів: Польщі, підтриманої Антантою і червоної та білої Росії.

Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. зазнали поразки насамперед через низький рівень національної свідомості українства, що пояснюється тривалою політичною неволею, в якій традиція і вага власної державності завмерли в народній масі, а провідна верства – здебільшого національна інтелігенція – не сформувала спільного напрямку дій. Українцям не вистачило добре підготовлених фахових кадрів для керівництва державними справами і у центрі, і на місцях.

Українське селянство, передусім у Східній Україні, було мало освіченим, політично незрілим, а національно свідомого робітництва майже не було. Міста з великою перевагою чужого, ворожого українській самостійності елемента були проти національно-визвольних змагань українства. Як відомо, результат революції вирішує місто.

Українці ще не пройшли національного розвитку еволюційним шляхом, який підготував би їх до відновлення державності. Створена революційним шляхом державність ніби впала українцям із неба, як дорогий метеор, яким вони тішилися. Проте вони не виявили єдності й витривалості, необхідних для захисту цієї державності.

Крім того, проти української самостійності були сусідні держави. Вони не тільки шкодили українцям політично, а й знищували їх фізично, завойовуючи нашу територію.

Міжнародні організації також вороже ставилися до української самостійності та допомагали полякам, росіянам, румунам і чехам, хоч українські національно-патріотичні сили захищали Європу від руйнівної навали російського більшовизму.

Отже, українству не вистачило власних сил, щоб впоратися із внутрішніми та зовнішніми ворогами його самостійності. Вони не мали, на жаль, жодної підтримки ззовні.

Питання для самостійного вивчення

- 1. Коли була проголошена УНР, як це відбувалось?*
- 2. Коли і через які події УНР видала свої перші Універсали?*
- 3. Коли існувала гетьманська Україна П. Скоропадського?*
- 4. Основні події внутрішньої та зовнішньої політики П. Скоропадського?*
- 5. Коли й як була проголошена ЗУНР?*
- 6. Як відбувалася боротьба західних українців за власну державу в 1918–1919 рр.?*
- 7. Яке значення мав Акт злуки УНР та ЗУНР?*
- 8. Назвіть основні події боротьби УНР за незалежність у 1919–1920 рр.?*
- 9. Якими були причини, хід та наслідки радянсько-польської війни?*
- 10. Розкрийте причини поразки та історичне значення Української національної революції 1917–1921 рр.?*

Теми рефератів

- 1. Початки державного відродження України. Центральна Рада та її Універсали.*
- 2. Боротьба за владу в Україні 1918–1919 років.*
- 3. Союзники УНР і Варшавський договір.*
- 4. Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.*
- 5. Втрата української державності: причини та наслідки.*

Словник термінів і понять

Директорія УНР – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв із 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Директорія УНР прийшла на зміну гетьманату, який було повалено 14 грудня 1918 року.

Ревком – Революційний комітет – тимчасовий надзвичайний орган Радянської влади, який існував у період Громадянської війни та іноземної інтервенції 1918–1921 років. Зосереджував усю громадянську та військову владу. В організації його діяльності був використаний досвід військово-революційного комітету часів Жовтневої революції 1917 року.

УНР – Українська Народна Республіка (УНР) – українська держава, що існувала в 1917–1920 роках на території Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві. Постала на місці південно-західних губерній Російської імперії, заселених українцями. До квітня 1918 року очолювалася Центральною Радою на чолі з Михайлом Грушевським, після грудня 1918 року – Директорією.

УГА – Українська Галицька Армія (УГА), назва регулярної армії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР) після договору з Добровольчою армією генерала А. Денікіна 17 листопада 1919 р., перед цим відома як Галицька Армія (ГА).

УСС – Українські Січові Стрільці – єдина українська національна військова формація в складі австро-угорської армії, сформована з добровольців, які відгукнулися на заклик Головної Української Ради 6 серпня 1914 і стояли під проводом Української Бойової Управи (УБУ).

УЦР – Українська Центральна Рада (УЦР), також Центральна Рада – спочатку український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій, згодом, після Всеукраїнського Національного Конгресу, – революційний парламент України, який керував українським національним рухом із 4 (17) березня 1917 до 28 квітня 1918.

Література

1. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державність / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
2. Дашкевич Я. Історія Українського війська / Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
3. Бойко О. Д. Історія України: посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Бойко. – К.: Академія, 1999. – С. 228.
4. Історія України: курс лекцій: у 2 кн. Кн. 2 – ХХ століття / Л. Г. Мельник та ін. – К.: Либідь, 1992. – С. 20.
5. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич; упор. тексту, прим., комент. Б. Якимовича; передм. Я. Дашкевича. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
6. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упор. Б. З. Якимович. – 4-е вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
7. Лановик Б. Історія України / Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко. – Тернопіль: Карт, 1995. – 459 с.
8. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.
9. Папікян А. Збройні сили України двадцятого століття. – Вид. 2-е / А. Папікян. – Львів, 2002. – 302 с.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х томах. – Т. 2: від середини ХVІІ ст. до 1923 р. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – С. 474.
11. Томюк І. М. Українська Народна Республіка проти агресії Радянської Росії: навчально-методичний посібник / І. М. Томюк, О. В. Пулим. – Львів: ЛВІ, 2005. – 68 с.

Розділ 8

УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

8.1. Україна в умовах більшовицького тоталітарного режиму (1921–1939 рр.)

8.2. Західноукраїнські землі між двома світовими війнами

8.3. Діяльність західноукраїнських політичних сил у боротьбі за Українську самостійну соборну державу

8.4. Бессарабія, Буковина та Закарпаття у міжвоєнний період. Карпатська Україна та її історичне значення

8.1. Україна в умовах більшовицького тоталітарного режиму (1921–1939 рр.)

Визвольні змагання 1917–1921 рр. сприяли зростанню національної свідомості українців, соборності наших земель, появі політичної та військової еліт, у ці роки набувався досвід боротьби за свободу і незалежність держави. Крім того, події в Україні привернули увагу світової громадськості, мали вплив на політичне життя в Європі та світі. Українська революція розкрила великий потенціал української нації, повернувши її в низку державних народів світової спільноти.

Утвердження більшовицької влади на східноукраїнських землях на початку 20-х рр.

Упродовж 1917–1920 рр. відбулися три спроби встановлення більшовицької влади в Україні, які супроводжувалися військовою

інтервенцією Радянської Росії. Лідери російських більшовиків відкрито заявляли, що без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може. Опір українського народу московсько-більшовицькій експансії зірвав плани експорту комуністичної революції на Захід. А наслідком українсько-польсько-радянської війни стало те, що у 1920 р. більшовики готові були віддати і пів-України за мир, бо, за словами глави російської делегації в Ризі А. Йоффе, «не могли воювати з цілим світом».

У результаті **Ризького договору** (18 березня 1921 р.) Радянській Росії вдалося залишити під своїм контролем 767 тис. км² української території, на якій проживало 26 млн. українців, 80% від загальної кількості жителів УРСР (до 1937 р. – УСРР). За роки війни Україна втратила близько 4 млн. осіб, господарство було розрушене: вартість карбованця зменшилася в декілька тисяч разів, а валовий збір зерна становив 25% довоєнного.

Незважаючи на завершення війни, більшовики продовжували насаджувати в Україні політику так званого «**воєнного комунізму**». Вона передбачала націоналізацію великих маєтків і промисловості, примусову мобілізацію робочої сили, нормування продовольства і товарів урядом, експропріацію зерна в селян, постачаючи його для потреб червоної армії та голодного міста. «Воєнний комунізм» був спробою безпосереднього переходу до виробництва та розподілу на комуністичних засадах – без приватної власності, ринку і товарно-грошових відносин.

Російська компартія більшовиків, встановивши радянську владу в Україні, підпорядкувала всі органи державного управління республіки московському центру.

Згідно з рішенням IX з'їзду РКП(б), уряд УРСР розпочав активно застосовувати позаекономічний примус до населення. За підтримки військових підрозділів уповноважені більшовиків конфіскували в селян зерно для потреб уряду. **Продрозверстка** викликала невдоволення в селян, зрештою село відповіло хвилею антирадянських виступів, значним зменшенням посівів і натуралізацією господарства.

Відхід від розширених форм виробництва призвів не лише до економічного регресу, відчуження між містом і селом, але й ставив селянське господарство у пряму залежність від примх природи. Перший тривожний сигнал прозвучав у 1920 р. У центральних гу-

бернях Росії озими вимерзли, а яріві згоріли від посухи. Серед населення Московської, Тульської, Брянської, Калузької, Рязанської, Орловської й Курської губерній прокотилася хвиля паніки й страху перед реальним голодом, що наближався. Вона вилилася в стихійну масову міграцію населення на південь, в Україну. Україну подібне горе спіткало наступного 1921 р., проте українцям нікуди було тікати.

У результаті грабівницької колонізаційної політики більшовиків у республіці почався **голод**. З'явилися випадки таких жахливих явищ, як канібалізм і торгівля людським м'ясом, які майже ніколи не спостерігалися в Україні. У грудні 1921 р. голодувало 12% населення, січні 1922 – 20%, травні 1923 р. – 48%. Через голод 1921–1923 рр. в Україні за приблизними підрахунками померло до 2 млн. людей – це ціна, яку сплатила УРСР за те, що не стала незалежною державою. Бойовий загін російських більшовиків в Україні – КП/б/У вживав усіх заходів, щоб приховати свою злочинну політику в республіці.

Незважаючи на перешкоди, які створював більшовицький уряд, міжнародна громадськість, урядові та приватні організації (організація американських менонітів, «Форвардс», Місія Нансена та ін.) широко відгукнулися на допомогу голодуючим.

Водночас **уряд використав голод у боротьбі з церквою**. Нібито для того, щоб закупити зерно за кордоном, 8 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову: «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Національні святині: Києво-Печерську лавру, Софіївський собор, інші українські храми були пограбовані. Митрополичі мітри, оздоблені коштовними каменями та розшиті перлами, орнаментовані платиною, золотом, сріблом плити та лампади, інші церковні цінності, які були подаровані українськими князями, гетьманами, вірними, підлягали реквізиції. Водночас малярські твори, церковне начиння розкрадалося або просто знищувалося.

Водночас більшовицька влада застосовувала терор голодом для того, щоб знищити майже 100 тис. повстанський рух. Адже у 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 партизанські загони, які налічували в кожному від 20 до 500 бойовиків. Репресивні органи вели нещадну боротьбу з так званою «контрреволюцією». 1921 р. в Києві чекісти щомісяця розстрілювали щонайменше 432 людей.

Очевидно, що з перших років окупації російська більшовицька влада проводила жорстокий терор проти українського населення. Водночас у країні вводилася **політика спецпайків** для партійних, профспілкових і радянських працівників. І хоч лютував голод, проводилися масові репресії, населення зазнавало нестатків і злиднів багато хто з представників влади сприймав як належне своє переважне, першочергове право на спецпостачання, санітарно-курортне лікування, медичне обслуговування, проїзд у вагонах міжнародного класу і т. ін. Тобто почав формуватися привілейований клан партійно-номенклатурних діячів, які безроздільно, за допомогою каральних органів, почали управляти державою.

Велика хвиля незадоволення, що набула форм збройних заколотів, масових робітничих страйків, чисельних селянських повстань налякала правлячу компартійну верхівку. Більшовики змушені були піти на поступки, насамперед у розвитку економіки, та розробити так звану **нову економічну політику (неп)**. Декретом ВУЦВК від 27 березня 1921 р. **продрозверстку було замінено продподатком**, який визначався напередодні посівної й був удвічі меншим, ніж розмір продрозвертки, передбаченої на 1921 р. Головною рисою непу стала спроба умиритворити селянство та спонукати його до збільшення виробництва. Замість реквізиції зерна уряд обклав селян поміркованим податком, після сплати якого вони могли продати надлишки сільськогосподарської продукції за ринковими цінами. Бідняки взагалі не сплачували податку. Політика створення колективних господарств також була скасована. Нова економічна політика передбачала децентралізацію управління промисловістю, дрібні та середні підприємства поверталися попереднім власникам, підприємства могли об'єднуватися в трести, відмінено обов'язкову трудову повинність. Створювалися умови для формування ринку робочої сили, дозволялося залучення іноземного капіталу до участі у відбудові й піднесенні промислового виробництва у формі концесій. Формувалися державна, кооперативна та приватна форми підприємства та торгівлі. Вводилася єдина система податків, створювалися ощадні каси та банки.

У цей час постало **питання про юридичний статус** України. Більшовики постійно підкреслювали, що вони розбили тюрму народів – Російську імперію, завдяки чому національні республіки отримували свободу. В це повірили деякі наївні, недалекоглядні

українські політики. У травні 1920 р. в Україну повернувся В. Винниченко. Після переговорів з керівництвом РКП/б/ він був призначений заступником Голови Ради Народних Комісарів та народним комісаром закордонних справ УРСР. Використовуючи свій авторитет, В. Винниченко хотів надихнути українських комуністів на справу формування Української держави. Але за декілька місяців свого перебування в Україні він переконався у нездійсненності цих мрій. Осінню 1920 р. у листі до членів ЦК КП/б/У В. Винниченко писав: «Вважається, що УСРР – самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. Насправді ж політика абсолютного централізму вождів революції звела нанівець не тільки державну самостійність України, а навіть її самодіяльність». У жовтні 1920 р. він назавжди виїхав за кордон.

Керівництво КП/б/У і республіканського уряду, апелюючи до центральної більшовицької влади, вимагало надання більше повноважень на місцях. Тоді ЦК РКП/б/ 7 грудня 1920 р. створив комісію для урегулювання міжнародних і правових відносин між РСФФР і УРСР, результатом праці якої був «союзний робітничо-селянський договір між РСФФР і УСРР». 28 грудня його підписали уповноважені цих республік – голова РНК В. Ленін та народний комісар у закордонних справах Г. Чичерін від РСФФР і болгарин /?!/ Х. Раковський від УРСР, який обіймав обидві відповідні посади в уряді України. Задля втримання України з Росією за цим договором об'єднувалися наркомати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, Вищі ради народного господарства.

Доволі швидко різні комісаріати, установи та відомства РСФФР почали поширювати свою діяльність на Україну, не маючи на те законного права та порушуючи суверенітет республіки, сам договір. Державна мова – російська. Цьому сприяло те, що цією мовою спілкувалися члени уряду та партії. Адже у 1922 р. з 55 тис. членів КП/б/У 54% становили росіяни, 23% – українці, 14% – євреї. Згідно з переписом 1 квітня 1922 р., своєю розмовною мовою назвали російську – 79. 4% членів КП/б/У, а українську – лише 11,3%. В урядовому апараті українців працювало лише 35%.

11 березня 1922 р. політбюро ЦК КП/б/У поставило перед ЦК РКП/б/ питання про радикальне вдосконалення відносин республік через численні порушення договору. Була створена

спеціальна комісія на чолі з М. Фрунзе (в той час – член ВУЦВК і політбюро ЦК КП/б/У, заступник голови Раднаркому України, головнокомандувач військ України та Криму), до якої ввійшли Й. Сталін, М. Скрипник, Д. Мануїльський та ін. Незважаючи на те, що комісія рекомендувала відповідним відомствам керуватися у своїх діях договором, питання залишилося відкритим. 10 серпня 1922 р. політбюро ЦК РКП/б/ створило нову комісію того разу на чолі з Й. Сталіним. Він зігнував усі досягнення попередньої комісії та взяв курс на автономізацію радянських республік. У вересні 1922 р. Й. Сталін у листі до Леніна писав: «... ми встигли виховати серед комуністів, помимо своєї волі, справжніх і послідовних соціал-незалежників, що вимагають справжньої незалежності у всіх сенсах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірство з боку Москви ... молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення у життя літери конституції незалежних республік».

Для того, щоб уникнути сутички з революційним рухом пригноблених народів **В. Ленін запропонував створити федерацію республік**. У грудні 1922 р. після тривалих дебатів VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив ідею створення Союзу, щоправда, делегатів-українців на ньому було лише 362 із 782.

Офіційно **СРСР було створено 30 грудня 1922 р.**, до нього увійшли РСФРР, УРСР, БРСР, ЗФСРР. Московському центру були віддані основні атрибути держави: армію та флот, закордонні та фінансові справи, зв'язок і транспорт. Уряд УРСР теоретично мав юрисдикцію над внутрішніми справами, правосуддям, сільським господарством, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням тощо.

Союзний договір 1922 р. так і не був підписаний. Замість цього документа, що мав характер міжнародної угоди, у 1924 р. було ухвалено внутрішньодержавний акт – Конституцію СРСР. Формально представлені конституційні повноваження республік і навіть право виходу із Союзу не мали жодного значення в умовах диктатури єдиної партії, що безроздільно правила за допомогою репресивних органів, адже більшовизм відверто виявляв свою суть багатовікового великодержавного московського імперіалізму, який

під курсом на світову революцію передбачав гегемонію росіян у світі.

Діяльність національних сил у боротьбі за суверенітет Української республіки. Наприкінці 1920 р. українська армія, відступаючи перед переважаючими силами російської Червоної армії, не капітулювала, а разом з урядом перейшла р. Збруч на територію, окуповану поляками. Директорія УНР 12 листопада 1920 р. затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР. Був створений Державний Центр /ДЦ/ УНР на чолі з президентом С. Петлюрою. В еміграції керівництво УНР провадило активну політичну діяльність. Українське питання порушується на всіх рівнях: в Лізі Націй, на наукових конференціях, з'їздах комбатантів, інженерів, жіночих громад тощо. З ініціативи С. Петлюри була споряджена капела О. Кошиця, яка з пропагандистською метою здійснила триумфальну подорож країнами Європи та Америки.

Водночас не втрачалася надія на продовження збройної боротьби. **У Львові був створений Партизансько-Повстанський Штаб /ППШ/.** Він мав очолити діяльність підпільних організацій та партизанських загонів, які діяли на території Східної України. ППШ підготував Другий зимовий похід військ УНР, що мало стимулювати антибільшовицьке повстання в Україні. 4 листопада 1921 р. 1500 вояків під командою генерала Ю. Тютюнника вийшли на Волинь, Поділля та Київщину. Похід був погано підготовлений, у керівництва не було достатньої інформації про чисельність і дислокацію більшовицьких військ.

Наступ військ не був узгоджений із повстанцями в Україні. Чекістам вдалося успішно дезінформувати ППШ. Крім того, військові були погано озброєні, не споряджені необхідною амуніцією, одягом, взуттям, а вже випав сніг і розпочалися зимові морози. Незважаючи на це, українське військо здійснило 700 км марш. Група полковника Палія прорвалася з боями аж під Київ. Було захоплено м. Коростень, випущено людей із більшовицьких тюрем, хліб зі збіжжевого збірного пункту повертали селянам. Населення радо вітало визволителів і всіляко сприяло їм. Але переважаючі сили Червоної армії розбили українські війська. Полонених було жорстоко знищено. 22 листопада під м. Базар розстріляно 359 воїнів армії УНР. Герої вмирили, співаючи національний гімн

«Ще не вмерла України». Вони поповнили пантеон слави полеглих за волю України.

Налякана збройним походом більшовицька влада настирливо вимагала від Польщі видати найбільшого ворога комуністичної Росії С. Петлюру. Він жив нелегально у Варшаві, а в 1923 р. змушений виїхати через Відень, Будапешт, Женеvu до Парижа, в якому остаточно оселився восени 1924 р. На початку 1925 р. С. Петлюра організував видання тижневика «Тризуб», який став офіційним друкованим органом УНР. Тоді уряд УНР був поділений і його члени перебували в місцях найбільшого скупчення української еміграції: Варшаві, Празі, Парижі. Декілька разів на рік міністри нелегально з'їжджалися й окреслювали план подальшої діяльності. На кожній міжнародній конференції (Генуї, Каннах, Женеві) і засіданнях Ліги Націй були представники українського уряду, подаючи від УНР відповідні меморандуми та заяви. Проте західні політики пожертвовали Україною заради загальноєвропейського спокою.

Під безпосереднім керівництвом С. Петлюри був створений інформативно-пропагандистський центр українців у Європі. Він висунув ідею створення організації, яка б об'єднувала всі поневолені росіянами народи. Так постала організація «Прометей».

Уся діяльність ДЦ УНР в еміграції відбувалася під гаслом: **«Хоче того Європа чи ні, але вільна і незалежна Україна, таки буде!»**. Сам С. Петлюра в 1926 р. писав: «Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може не зразу такою великою, як нам хотілося би, але буде». Воістину пророчі слова.

Діяльність української еміграції в Європі непокоїла Москву, яка вирішила розправитися з її керівництвом. Більшовицький агент Самуїл (Шелом) Шварцбарт застрелив С. Петлюру 25 травня 1926 р. у Парижі. Симон Петлюра назавжди залишився в нашій пам'яті як творець епохи, будівничий і символ української державності.

Після цієї трагічної втрати ДЦ УНР очолив А. Ливицький, на чолі Ради Міністрів був В. Прокопович, міністром військових справ – В. Сальський. Як бачимо ДЦ УНР надалі залишався речником української державності. Але з розвитком історичних подій еміграційний уряд поступово втратив зв'язки з Україною, які були відновлені тільки з початком Другої світової війни. Проте в Україні всіх самостійників, патріотів, націоналістів називали петлюрівцями,

як за часів царизму – мазепинцями. В цьому вбачається наступність поколінь у боротьбі за державу.

А на Східній Україні **національно-визвольна боротьба українського народу проти російсько-більшовицької** окупаційної влади продовжувалася. Очолювали діяльність чисельних повстанчих загонів підпільні організації: Національна Козача Рада, Центральний Революційний Комітет, Військова Організація Січових Стрільців та ін. Але відсутність єдиного керівного центру, розгул так званої «отаманщини», втрата надії на допомогу ззовні, переважаючі сили червоної армії, жорстокі каральні заходи чекістів не дали розгорнутися всенародному повстанню. Партизанська боротьба в Україні продовжувалася майже до кінця 20-х рр.

У цих умовах, щоб не допустити єдності руху опору, більшовицька влада змушена була співпрацювати з українськими комуністами, які відстоювали суверенітет України. Серед них так звані **«боротьбисти»** (від назви центрального органу «Боротьба»). Її визначними діячами були: О. Шумський, В. Блакитний (Елланський), М. Полоз, Л. Ковалів, Г. Гринько, П. Любченко, А. Хвиля, М. Яловий та ін. У своїй діяльності тяжіли до самостійності України, вимагали визнання в Комінтерні себе як незалежної й єдиної Української секції. Весною 1920 р. їх змусили самоліквідуватися і злитися з КП/б/У.

Інша партія – УКП (**україністи**) до 1921р. видавала свою газету «Червоний прапор». Партія проіснувала до 1925 р. Під загрозою репресій уся партія скорилася постанові Комінтерну про недопущення двох компартій в Україні та влилася в КП/б/У. Найвидатніші діячі УКП: А. Річицький-Пясецький, А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Мазуренко, Б. Антоненко-Давидович, І. Дніпровський, М. Грицай, О. Ярошенко та ін.

Російська більшовицька партія на Україні постійно перебувала під тиском національної стихії. Для того, щоб знизити напругу національно-визвольної боротьби, ослабити незалежницькі тенденції, влада намагається притягнути до себе національний елемент. Вирішено провести національну реформу. Відтак у 1923 р. XII з'їзд РКП/б/ сформував **концепцію коренізації**, що передбачала залучення корінного населення до державного і господарського будівництва, врахування національних чинників під час комплектування партійного та державного апарату, громадських організацій,

запровадження в усіх установах рідної мови, організацію мережі шкіл, вищих навчальних закладів, видавничої справи, вивчення національних обрядів і звичаїв населення республік.

Не встигнувши набрати обертів, **процес українізації** викликав шалений опір серед верхівки КП(б)У, керівництва трестів та синдикатів, російського та зрусифікованого міщанства, інтелігенції, органів НКВС, командування червоної армії, РПЦ, якій протистояла УАПЦ. Цьому сприяло те, що серед міських жителів України неукраїнці становили 52,8%.

Неукраїнська більшість у КП(б)У, очолювана Е. Квірінгом та Д. Лебедем, уперто опиралася висуванню національних кадрів і поширенню української мови та культури. Їм протистояли нарком освіти України (1924–1927 рр.) О. Шумський, голова РНК УРСР В. Чубар, нарком юстиції (1922–1927 рр.) М. Скрипник. З огляду на те, що резолюція XII з'їзду РКП(б) «Про національне питання» частково була спрямована проти російського шовінізму, українські націонал-комуністи на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У висунули концепцію проведення українізації. Суть її зводилася до розбудови українських національно-політичних, соціально-економічних і культурних цінностей у межах існуючої державної формації. Вони домагалися повного здійснення українізації державного та партійного апарату України.

Певних успіхів вдалося досягти в освіті. Адже процес українізації збігся з більшовицькою кампанією розгортання так званої «**культурної революції**», яка передбачала насамперед покінчити з безграмотністю. Коли до 1917 р. українських шкіл не було взагалі, то в кінці 20-х рр. 97% українських дітей навчалися рідною мовою (для порівняння – у 1990/1991 н. р. тільки 47,9%). Також діяло понад 2/3 технікумів і близько третини інститутів із українською мовою навчання. Українська мова впроваджувалася навіть у військових школах командного складу та деяких червоноармійських частинах. Щоправда, Москва відмовила М. Скрипнику, який із 1927 р. очолював наркомат освіти, залучити декілька тисяч учителів із Галичини. Натомість йому вдалося скликати всеукраїнську (з залученням учених з-за меж УРСР) правописну конференцію, внаслідок якої був опрацьований так званий «харківський» правопис, затверджений у 1928 р. Він усував русифікаторські впливи з української мови.

Незважаючи на умови постійної боротьби, національна реформа охопила всі аспекти суспільного життя України. Підтримала українське відродження й еміграція. З-за кордону повертаються відомі політики, науковці, діячі культури та мистецтва, інженерно-технічні працівники та кваліфіковані робітники. Тільки з Галичини прибуло до 50 тис. осіб. Поширилося т. зв. «зміновіховство», яке було інспіроване більшовицькими спецслужбами, але офіційно радянська влада проголосила широку амністію колишнім противникам, обіцяючи їх не переслідувати. В результаті багато хто з українців повірив, що більшовицька влада в Україні перероджується в бік сприяння національному розвитку. Приїжджає М. Грушевський, який зайнявся наукою, колишній прем'єр-міністр УНР В. Голубович, який став головою УВРНГ та інші відомі діячі.

Створюється низка **літературних організацій**: «Плуг», «Гарт», «Вапліте» та ін. Довкола них гуртуються письменники, поети, літературознавці, критики. Вони представляли різні напрями модерністської літератури: символізм, футуризм, неокласицизм. Найвідомішими були – М. Рильський, М. Зеров, В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий, Г. Косинка, М. Драй-Хмара, С. Плужник, Б. Антоненко-Давидович, В. Підмогильний, Ю. Яновський, П. Панч, М. Бажан та ін. Відомий літератор М. Хвильовий закликав українських діячів культури орієнтуватися на Європу, висунувши і й сьогодні актуальне гасло: «Геть від Москви!». В своїх творах він висловлював програму суверенного відродження України за допомогою звільнення від психологічної залежності від Росії. Це викликало гостру літературну дискусію 1925–1928 рр., в якій порушувалося питання розвитку України як самостійної держави.

Незалежну діяльність від Москви проводить і українська церква. 11 жовтня 1921 р. у Києві був скликаний Всеукраїнський православний собор, який взяв курс на автономію української православної церкви. Богослужіння вели не старослов'янською, а українською мовою.

У 20-х рр. Україна мала достатній потенціал, щоб згодом перетворитися в могутню цивілізовану державу. Вона залишалася єдиною паливно-металургійною та енергетичною базою СРСР, була основним постачальником сільськогосподарської продукції. Про це стверджують такі цифри: у 1927 р. частка України в загаль-

носоюзному виробництві становила: 70% вугілля, 60% марганцю, 75% заліза, 70% чавуну, 28% зернових.

Загалом **процес українізації** продовжувався до початку 30-х рр. Найпомітніші результати були досягнуті на Київщині, Поділлі, Волині, де рівень українізації суспільно-політичного життя досяг 60–80%. Республіканські ж наркомати та відомства були українізовані лише на 52%, місцеві органи радянської влади на 60%, а апарат ЦК КП/б/У лише на 42%.

Очевидно, що процеси, які відбувалися в Україні в 20-х рр., більшовицький режим використовував у пропагандистських цілях, щоб показати світовій громадськості розвиток національного життя в СРСР. Але ті, котрі реально оцінювали обстановку в УРСР, застерігали, що українізація є тільки певним тактичним ходом російських більшовиків, а насправді спрямована на ліквідацію національно-визвольного руху. Адже наступ українського національного відродження міг у перспективі призвести до відокремлення України від Росії. Навіть комуністична, але вільна, Україна була непринятною для Москви. Подальший розвиток подій це підтвердив сповна.

Радянська Україна в умовах більшовицької тоталітарної системи

1925 р. в Україну був скерований на посаду першого секретаря ЦК КП/б/У (1925–1928 рр.) Л. Каганович із завданням розколоти націонал-комуністів та знищити опозицію режиму. Проти цього призначення різко виступив О. Шумський, який, згідно з принципами «коренізації», справедливо вимагав призначення на вищі посади в республіці українців. У результаті лютого-березневого 1927 р. пленум ЦК КП/б/У засудив «націоналістичний ухил» О. Шумського. Цю ухвалу змушені були підтримати М. Скрипник та частина українських комуністів. Унаслідок чого відбулася перша хвиля чисток, упродовж 1926–1928 рр. з КП/б/У було виключено 36 300 членів, або 12,5% усього складу. Погромлено було також керівництво КПЗУ, яке підтримувало курс націонал-комуніста О. Шумського на захист суверенітету України.

У другій половині 20-х рр. в Україні розпочала **утверджуватися більшовицька тоталітарна система**. 1927 р. вступив у дію новий **Кримінальний кодекс**, згідно з яким покарання можна було отримати не за конкретний злочин, а за аналогією: тобто «у зв'язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною

діяльністю». Кодекс встановлював межу віку кримінального покарання – 12 р. У наступні роки в законодавство внесли низку змін, у результаті яких воно ставало дедалі жорстокішим. Наприклад, позасудові органи (так звані «трійки») могли призначити розстріл упродовж 24 год. за те, що особа була за кордоном і «перейшла в табір ворогів робітничого класу». Нове законодавство було спрямоване насамперед проти заможних верств населення. Адже позбавити волі могли за відмову від виконання державних повинностей.

Нова економічна політика дала позитивні результати. Вже у 1925 р. розвиток вітчизняної економіки наблизився до показників 1913 р. Цікаво, що, незважаючи на податковий тиск, який постійно зростає, приватні власники отримували значно більше прибутків порівняно з державними підприємствами.

Продуктивність праці у них була вищою: ліпше організований виробничий процес, належна дисципліна та кваліфікація працюючих, менше залучено адміністративних працівників і допоміжного персоналу, ефективніше використовувалася сировина, матеріали, наявні транспортні засоби.

Як відомо, приватна власність на засоби виробництва зумовлює тільки збагачення, але й особисту свободу та певну незалежність від сваволі державного апарату. У господарській політиці більшовицької влади переважала не економічна доцільність, а класовий ідеологічний підхід. У другій половині 20-х рр. комуністичний режим розпочав наступ на ринкову економіку. У Постанові РНГ УРСР місцевим господарським установам від 01.10.1926 р. вказувалося, що визначення розміру орендної плати повинно мати диференційований, класовий характер. Для державних і кооперативних організацій він мав бути значно меншим порівняно з приватниками. Розпочалася форсована **ліквідація приватного підприємства**. Це призвело до значного збільшення кількості безробітних, яких на 01.03.1930 р. було зареєстровано в УРСР – 200 тис. Зменшилась кількість промислових товарів, різко знецінились грошові маси, значно погіршилася ситуація на споживчому ринку, виник дефіцит, який існував аж до розвалу СРСР. Це одразу призвело до невдоволення широких верств населення.

Для виправдання провалу радянської економіки та з метою викликати недовір'я до «буржуазних спеціалістів» у 1928 р. був інспірований Шахтинський процес. Групу інженерів і техніків-

гірників Донбасу було засуджено до страти й ув'язнення за вигаданими звинуваченнями у шкідництві та саботажі. Цей перший великий показовий процес у СРСР започаткував наступ на українську інтелігенцію.

Наприкінці 20-х рр. завершилася боротьба за владу в більшовицькій партії. Й. Сталін очолив радянську владу. 1929 рік був проголошений роком «великого перелому», що означало перетворення СРСР у велику, могутню державу завдяки проведенню індустріалізації промисловості, колективізації сільського господарства, жорсткому підпорядкуванню республік єдиному центру та потужній мобілізації населення для реалізації обраної мети.

На рубежі 20–30 рр. розпочався **процес індустріалізації** України. Побудова нових фабрик, заводів, електростанцій, вугільних шахт, рудників сприяла подальшому розвитку промисловості. УРСР посіла друге місце в Європі за виплавною чавуну, четверте в світі – за видобутком вугілля. За виробництвом металу та машин вона випереджала Францію та Італію, наздоганяла Англію. Однак це мало впливало на матеріальний рівень життя українського народу, оскільки всі прибутки з промисловості йшли в Москву, а вже звідти розподілялися. Натомість із початком індустріалізації розпочався неконтрольований видобуток та вивіз ресурсів, сировини, природних багатств України. Внаслідок такої політики Україна перетворювалася у величезний сировинний регіон із гігантами заводів та комбінатами переробки промислової сировини, які були економічно прив'язані до машинобудівної промисловості Росії. Знищувався український чорнозем, який заливали водою під час побудови електростанцій, погіршувався екологічний стан республіки. Тоді ж компартія підпорядкувала підприємства України загальносоюзним відомствам. Була здійснена цілеспрямована централізація народногосподарського управління, створена командна економіка з найвищим ступенем централізації, яка стала фундаментом тоталітарного режиму. УРСР позбавлялася й натяку на економічну самостійність.

Також була піддана повній реконструкції найважливіша галузь економіки України – сільське господарство. Наступ на селянство розпочався з того, що на початку 1928 р. було вирішено ввести продрозверстку. Всіх селян змушували вступати в колгоспи, реквізуючи у них землю, худобу, птицю, сільськогосподарський

реманент. Практично усуспільнювалося все. Для проведення суцільної **колективізації** листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) запропонував скерувати в Україну з різних місць СРСР 25 тис. комуністів, незважаючи на їх незнання місцевої обстановки, мови, звичаїв тощо.

Розпочалося усунення місцевих кадрів. За 1931–1932 рр. було замінено 80% усього складу секретарів райкомів, що стало опорою сталінщини на місцях.

Для того, щоб обезголовити українське село проводилися **репресії** проти заможного селянства – куркуля, а також незаможних, але національно свідомих селян (підкуркульників). Далі репресували вчителів, священників, кооператорів. Арештовували звичайно вночі, звозили в міста, а звідти ешелонами вивозили в райони півночі та сходу Росії. Власність арештованих конфісковувалася.

Селянство відповіло масовим вирізом худоби, саботажем, нищенням колгоспного майна, вбивством партійних активістів, «баськими бунтами». У 1930 р. кількість повстанців в Україні досягла 40 тис. чоловік. Весною цього ж року вибухнуло повстання в Городнянському районі на Чернігівщині. Місцева влада, не покладаючись на власні сили, викликала пролетарську дивізію з Москви. Війська оточили повсталий район і вчинили криваву розправу над непокірними селянами. Сотні селян було вбито та поранено, решту заарештовано та відправлено в концтабори Сибіру. 1932 р. придушено бомбометанням авіації та отруйними газами повстання українців Кубані. 40 тис. козаків вислано на Північ. До 1932 р. в Україні було ліквідовано 200 тис. господарств.

Усе це негативно відобразилося на становищі українського села та сільського господарства загалом. 1932 р. було встановлено нереально високий план хлібоздачі. Знову на село було мобілізовано 100 тис. партійців – «стотисячників» для нової хвилі терору. На їх чолі сталінська кліка посилає в Україну Молотова, Кагановича, Акулова, Хатаевича, Постишева. Вони за підтримки Косіора, Яковлева, Балицького і за пасивного протесту Скрипника, Петровського, Любченка, Чубаря розпочали справжній геноцид на Україні, довели її до страхітливого голоду з мільйонами померлих, людодством, винищенням українського села.

Голод розпочався у 1931 р., особливо лютував зимою на рубежі 1932–1933 рр. У цей час усю сільськогосподарську продукцію і більшість тварин, які були в колгоспах, – забрали і вивезли, ще збільшили продподаток. Активісти-комуністи на місцях проводили безконечні реквізиції «надлишків зерна».

Оскільки в коморах колгоспів було пусто, то ринули у садиби селян, в яких їстівне все забирали. Доходило то того, що вилучали навіть насіння, не залишаючи в домівці селянина ні зернини, ні картоплини.

У результаті селяни масово кинулися втікати в інші регіони держави, у міста, навіть за кордон. Але за наказом Москви кордони України були заблоковані червоною армією, яка не допускала міграції голодуючих, пильно стерегла державні комори, вивозила реквізоване зерно, а подекуди знищувала його, як і худобу, підтверджуючи своїми діями факт штучного голодомору. Охороняла армія від голодних селян і місто.

Розподіл продуктів харчування тут проводився по картках, відчувалася нестача їжі, але тотального голоду не було. Проте, незважаючи на весь трагізм ситуації, в якій опинилася Україна, Москва продовжувала вивіз зерна не тільки в центральну частину своєї імперії, але і за кордон де реалізовувала його за демпінговими цінами, чим спровокувала кризу господарства західних країн.

У лютому 1931 р. почалися нові **арешти української інтелігенції**, яким інкримінували створення т. зв. «Українського Національного Центру» на чолі з М. Грушевським та В. Голубовичем. Більшість звинувачених були засуджені та відправленні до таборів ГУЛАГу, а самого М. Грушевського вислали з України в Москву, взяли під домашній арешт. 1934 р. він помер при загадкових обставинах.

Тотальний наступ на українство посилила постанова ЦК ВКП (б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., яка зобов'язувала виганяти «петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій». Цю імперсько-шовіністичну постанову продублювали 15 грудня 1932 р. Сталін і Молотов у телеграмі, в якій вимагали терміново припинити українізацію не лише в Україні, але й в інших республіках, де компактно проживали українці.

Керівництво цих регіонів було зобов'язане перевести всі україномовні видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл, інших навчальних закладів до викладання російською мовою.

Упродовж 30-х рр. в Україні органами ДПУ-НКВД було відкрито близько 100 різних «націоналістичних» організацій та груп. Засуджених скеровували до концтаборів Півночі, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. Третина депортованих помирала в перші місяці ув'язнення.

Часто застосовувалася вища міра покарання. Так, взимку 1929–1930 рр. у київській в'язниці щоночі розстрілювали 70–120 осіб. Терор, крім залякування, мав на меті масово використати дешеву робочу силу для здійснення планів більшовиків щодо перетворення СРСР у могутню державу.

У результаті були розгромлені та фактично ліквідовані **ВУАН і УАПЦ**. Тільки впродовж 1932–1933 рр. кількість наукових працівників України зменшилася на 1649 чоловік. Із 34 єпископів УАПЦ заслано до Сибіру або розстріляно 28 осіб. 1931 р. із 1067 священників цієї церкви залишилося 200 чоловік. На середину 30-х рр. було ліквідовано приблизно 80% всіх українських церков. Водночас знищено або вивезено за кордон мільйони ікон та декілька тисяч тон історичних культурних цінностей.

У цей час було **розгромлено письменницьку організацію України**. Якщо в 1930 р. друкувалися твори 259 українських письменників, то після 1938 р. – лише 36. Наступ на вчителів розпочався після листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП (б)У, на якому було оголошено, що 10% вчителів національних закладів є класово ворожим елементом. В одному лише 1933 р. зі шкіл було «вичищено» 24 тис. учителів. 1934 р. було ліквідовано всю інтелігенцію, яка приїхала в УРСР з початком українізації. В Харків на з'їзд були скликані кобзарі та лірники республіки, яких по-варварськи знищили.

1938 р. було ухвалено **постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах»**. Почалося активне згортання мережі українських шкіл. У 1938–1939 рр. були ліквідовані адміністративні утворення, школи та інші заклади національних меншин в УРСР. Також значно зменшилася кількість україномовних видань. Якщо в 1931 р. виходило українською

мовою 90% газет і 80% журналів, то у 1940 р. відповідно – 70% та 45%.

Завершилася ця розправа над українством повним розгромом верхівки КП(б)У та керівного апарату УРСР. Трагічно загинув Скрипник, учинив самогубство тогочасний голова уряду Любченко, були заарештовані та страчені нарком освіти Затонський, його заступник Хвиля, нарком фінансів Гринько та ін. Улітку 1937 р. в Київ (з 1934 р. – столиця УРСР) прибули з Москви Молотов, Хрущов, Єжов. На нараді в ЦК КП (б)У Молотов висловив недовіру керівництву республіки і запропонував обрати на посаду першого секретаря ЦК КП (б)У секретаря московського обкому ВКП (б) М. Хрущова. В результаті «чистки» із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У було репресовано – 100. Із 11 членів Політбюро загинуло 10, а з 5 кандидатів в Політбюро – 4. З 9 членів Оргбюро – всі знищені.

Мало хто залишився на волі з членів уряду, президії Верховної Ради, партійних комітетів на місцях, радянських установ та різних державних інституцій.

Отже, в Україні встановилася більшовицька тоталітарна система. Радянська Україна стала фактично колонією російсько-комуністичної імперії, яка провадила політику етноциду, лінгвоциду та геноциду щодо української нації.

Отже, більшовики зуміли дезорієнтувати українське громадянство своєю ідеологією, яка була сумішшю псевдосоціалістичних та московсько-імперіалістичних шовіністичних ідей. Казки про волю та землю, утопічні ідеї соціальної рівності, блага соціалізму, комуністичний рай мали певний пропагандистський ефект на невідгодуване селянство, малосвідоме робітництво, частину незрілої та недалекоглядної інтелігенції.

Надання елементів державності УРСР було вимушеним компромісом між російськими більшовиками й українським національним рухом, який складно було спинити після української революції 1917–1921 рр.

Згодом завдяки обману, демагогії та насильству комуністам удалося позбавити Радянську Україну будь-яких ознак суверенітету, а народ перетворити в кріпаків більшовицької тоталітарної системи. Наслідки цього мали негативний вплив на долю України в наступні десятиліття.

8.2. Західноукраїнські землі між двома світовими війнами

Західна Україна під владою польського окупаційного режиму

Унаслідок воєнних дій 1918–1920 рр. під владу Польщі відійшла значна частина української території: Східна Галичина, Холмщина, Західна Волинь, Полісся та Підляшшя. Згодом ці етнічно-історичні наші землі отримали назву – **Західна Україна**, з територією 132,2 тис. км²; 10,2 млн. мешканців, з яких 6,5 млн., або 64% були українцями, 25% – поляки, 10% – євреї, 1% – інші національності.

До Першої світової війни **Галичина** входила до Австро-Угорщини, а північно-західні землі Волині – до Російської імперії. Населення тут переважно було православним і за своїм політичним, соціально-економічним та культурним рівнями поступалося галичанам.

Польський уряд використовував ці відмінності для розчленування української спільноти, поставивши між Галичиною і Волинню так званий **«сокальський кордон»**.

Восени 1920 р. Польща та Радянська Росія в Ризі розпочали **переговори щодо визначення кордонів між обома державами**. В Ригу прибули також і обидва українські уряди – УНР та ЗУНР. Але до їхніх протестів сторони перемовин не дослухалися. Унерівці були зігноровані з причини формально представленого на переговорах уряду УСРР, який фактично був маріонеткою Москви. Представники ЗУНР більше содівалися на успіх, адже за ними стояли рішення Ради Союзу Народів. Державно-правовий статус окремішності української Галичини був зафіксований у мирному договорі в Севрі (10 червня 1920 р.) і в протоколі в Спа (10 липня 1920 р.). На черговій сесії Ліги Націй у Парижі 23 лютого 1921 р. було вирішено: «Постанови мирового договору про права національних меншин у Польщі не можуть бути укладені до Галичини, бо вона лежить поза кордонами Польщі; постанови про виконання мандатів і контролю Союзу Народів над мандатором не можуть бути прикладені до Галичини, бо Польщу не наділено мандатом завести адміністрацію по країні; не можна прикладати до цього

моменту і приписів Гагської конвенції, бо в часі, коли заключено конвенцію Польща не існувала як держава; Польща є тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, сувереном якої є держави Антанти». Відтак Рада Ліги Націй вирішила передати домагання галичан Раді послів.

18 березня 1921 р. був підписаний **Ризький договір** між Польщею та Росією, який став новітнім Андрусовом для України. Кордон пройшов уздовж р. Збруч. Росія й УСРР відмовлялися від будь-яких прав і претензій на землі, що були розміщені на захід від кордону. Польща зобов'язувалася дати повні національно-культурні права громадянам української національності, що внаслідок договору опинилися в її межах.

Ще до завершення воєнних дій поляки розпочали масований наступ на все, що нагадувало приналежність до Української держави. Про безчинства поляків у перші два роки окупації уряд ЗУНР у Відні видав **«Криваву книгу»**, що вийшла у двох частинах. У ній були зібрані конкретні факти, які повідомили світ про заходи польської окупаційної влади, котрі спрямовані на знищення всього, що говорило про український характер краю. У Східній Галичині були **скасовані всі органи місцевого самоуправління**: крайовий комітет, повітові та громадські ради. Влада повністю належала командуючому військами та представникові польського уряду, а на місцях – урядовим комісарам. Сеймовий будинок у Львові було передано університету ім. Я. Казимира. Законом від 3 грудня 1920 р. Галичину поділено на три воеводства: Львівське (28 повітів), Станіславівське (16 повітів), Тернопільське (17 повітів). 24 грудня 1920 р. був організований обмін грошей на польські марки і введена офіційна назва для т. зв. «східних кресів» – «Східна Малопольща». Поляки були переконані, що термін «Західна Україна» потрібно вживати для означення території між ріками Збруч та Дніпром. Під час реорганізації управління українське населення було усунуто від адміністративної служби.

Під час формування мирного господарського життя гостро постало питання землі. На західноукраїнських землях велика земельна власність належала переважно польським магнатам. 15 липня 1920 р. польський сейм схвалив аграрну реформу, метою якої було зміцнення польського національного елемента на завойованих землях. У грудні 1920 р. сейм ухвалив **закон про воєнну колонізацію**

«східних кресів». У результаті польський уряд розпочав створювати на українських землях багатотисячну армію озброєних селян-колоністів, спроможних нести прикордонну сторожову службу і водночас виконувати функції каральних загонів щодо українського селянства. **Аграрна реформа** одержала продовження в законі від 1925 р., за яким була проведена «парцеляція» (розподіл поміщицьких маєтків). Майже всю розпарцельовану поміщицьку землю отримали польські осадники та військові колоністи. Проведення аграрної реформи сприяло національній ворожнечі на західно-українських землях, адже майже 82% українського населення Західної України було зайнято у сільському господарстві, страждаючи від малоземелля та безземелля.

За допомогою «Банку крайового господарства» польський уряд здійснював **колонізаторську політику економічного закабалення**. Промисловість не заохочувалася, не субсидувалася. Навіть видобуток галицької нафти зменшився. Західну Україну перетворювали на аграрно-сировинний придаток Польщі. Міський пролетаріат був нечисельним. **Політика терору**, масових арештів, ув'язнень у таборах і тюрмах призвела до того, що впродовж 1919–1922 рр. було заарештовано 100 тис. осіб, з яких 27 тис. померло. Зрештою вся система військово-політичних і соціально-економічних заходів щодо українського населення Західної України мала одну мету – цілковиту **полонізацію** краю. Поляки не приховували своїх шовіністичних намірів, як бачимо, ще задовго до анексії цих земель. Цинічно проголошували, що остаточна асиміляція «східних кресів» становить їх історичну місію. 1921 р. було ухвалено конституцію Польщі як унітарної держави. Окремим законом українська кооперація підпала під урядовий контроль, польська адміністрація припинила роботу всіх українських видавництв. Українська школа змушена існувати виключно на приватні кошти. Діяльність усіх українських інституцій обмежено. Українців не допущено до місцевих вищих навчальних закладів, а українські кафедри у львівському університеті були закриті.

У польському сеймі домінувала партія народної демократії, яка в національному питанні провадила «інкорпораційну» політику, тобто відкриту колонізацію та полонізацію Західної України. Внаслідок реалізації програми «ендеків» польський елемент наводнив українські міста. Українців далі не допускають в органи місцевої

влади, не дають роботи в державних установах, промисловості, залізничному транспорті, пошті, телеграфі тощо. В липні 1924 р. у польському сеймі були схвалені **«кресові закони»**, які санкціонували наступ польської культури на українську. Шкільна реформа насаджувала польську й «утраквістичну» (двомовну) школу. Відтак у Галичині діяло 2 українські та 8 утраквістичних учительських семінарій, 6 гімназій та українські класи при польських гімназіях у Стрию та Бережанах. Окрім того, у Львові, Перемишлі, Станіславо-ві, Коломиї, Долині, Рогатині, Чорткові й Яворові існували приватні українські гімназії. На Волині, Холмщині та Поліссі українських середніх закладів не було взагалі. Згідно з законом про шкільну реформу від 31 липня 1924 р., учительські семінарії та гімназії переводилися на польську мову викладання, закон насаджував на українських землях учителів – польських шовіністів. Для пришвидшення асиміляції українського населення окупаційні власті розпочали **масове переселення української інтелігенції** і насамперед учителів із західноукраїнських земель у центральні райони Польщі.

Вищі навчальні заклади Галичини для українців фактично були зачинені. У 1923 р. до 2,5 тис. студентів змушені були навчатися поза межами рідного краю. У вищих школах Польщі студенти-українці становили лише 1,8%. У Краківському університеті – 4,5%, Львівському – 5%, ветеринарному інституті Львова – 6,9%, а у Львівській політехніці у 1923/1924 навчальному році українських студентів було 100 із 2354.

Існування українського університету стало гострим політичним питанням. Українці домагалися перенести український університет із Праги до Львова. Поляки вважали, як писала газета «Слово Польське» від 19. X. 24 р., що «...це має за мету – збір найбільш гайдамацьких студентів, ворожих державі і організування їх для замахів та агітації...». Польські партії та організації пропонували створити український університет у Кракові, а згодом, можливо, перенести його до Львова. Зрештою польська влада питання української вищої школи та взагалі автономії так і не вирішила.

Така політика зумовила **посилення національного та соціального протистояння** в Польській державі. Це призвело до державного перевороту, який здійснив Ю. Пілсудський 12 травня 1926 р. Свою позицію щодо державного будівництва пілсудчики виклали у відозві до народу. В національному питанні на зміну

доктрині «польського прометеїзму» «ендеків» прийшла федералістична програма «есдеків», ідеологами якої були Т. Голуфко і Л. Василевський. Вони проводили асиміляцію українців через воєводську автономію в Східній Галичині та самоврядування на Волині. Форма була іншою, але зміст залишився таким же.

У жовтні 1921 р. польський уряд здійснив **перепис населення**. Головна політична мета перепису полягала в тому, щоб офіційно ствердити польську етнічну більшість на західноукраїнських землях. Українське населення тут ніби не становить більшості, а є разом із німцями, євреями, чехами національною меншиною. Поляки, фальсифікуючи історію, твердили, що вони – споконвічні господарі західноукраїнських земель, а українське населення – не нація, тільки етнічна група, яку називали русинами, або вживали назви окремих етнічних груп: гуцули, лемки, поліщуки тощо. Терміни **«українець»**, або **«український»** використовувалися тільки в значенні політичної або ідеологічної теми. Невизнання української нації стало офіційним догматом. **Державною мовою Західної України стала польська мова**. На державну службу приймали тільки поляків. Державну підтримку мали лише польські установи. Все, що мало назву «українське», або прямо заборонялося, або переслідувалося.

Така жорстока шовіністична, колонізаторська політика польської влади загострила національні суперечності на західноукраїнських землях і стала основною причиною розгортання **національно-визвольної боротьби українців** проти окупаційного режиму. Репрезентантом цієї боротьби на міжнародній арені став еміграційний уряд ЗУНР, очолюваний Є. Петрушевичем, який із листопада 1919 р. перебував у Відні. В краю боротьбу очолила Українська Національна Рада (УНР), до якої входили галицькі партії: націонал-демократична (УНДП), радикальна (УРП), соціал-демократична (УСДП), християнсько-суспільна (УХСП). Галицькі політики виходили із відомих 14 пунктів післявоєнного устрою Європи президента США В. Вільсона. В них, зокрема, йшлося про те, що новопостала Польська держава має включати тільки ті території, які заселені «недискусійно польським населенням». Тому питання національно-державного статусу Східної Галичини мало вирішитися з врахуванням інтересів українців.

30 квітня 1921 р. УНР запропонувала державам Антанти **проект «Основ державного устрою Галицької Республіки»**.

В ньому Галицька республіка проголошувалася незалежною та суверенною державою, кордони якої охоплювали фактично українську етнічну територію. Всім мешканцям надавалися однакові права у громадсько-політичному житті. Устрій держави – республіканський. Проголошувалося загальне виборче право, передбачалося дотримання демократичних свобод. Законодавча влада належала Державній Раді, а виконавча – президенту, якому підпорядковувався уряд. **Державною мовою мала бути українська**, але передбачалося вживання польської та єврейської. Для охорони держави мала бути створена армія, незалежною повинна бути судова влада тощо. Це мало реалізуватися під егідою держав Антанти. Проект державного устрою Галицької республіки відповідав усім нормам міжнародного права, зважав на інтереси всього населення Галичини. Діячі ЗУНР, реалізуючи ідею незалежної Галицької республіки, вважали, що вона стане базою для майбутньої консолідації всіх українських земель в єдину державу.

Дипломатичними структурами уряду ЗУНР організовувався тиск на зарубіжні парламенти та уряди. Британців зацікавлювали прикарпатською сировиною, заохочували доступом до галицької нафти та інших корисних копалин. Чималі надії покладалися на дипломатичну, фінансову та морально-політичну підтримку США і Канади. У травні 1921 р. до США виїхала урядова комісія ЗУНР у складі Р. Березовського та Л. Мишуги, метою якої було добитися визнання Галицької держави шляхом укладання різних економічних і фінансових договорів. Є. Петрушевич надіслав відозву до української еміграції за океан із проханням підтримати визнання державної самостійності Галицької республіки.

Українська громада США та Канади підтримала співвітчизників збором коштів, масовими маніфестаціями, надсилала послання до Ліги Націй та держав Антанти з осудом польської окупації Галичини тощо.

Долучилася до боротьби й **Українська Греко-Католицька Церква** (УГКЦ). Глава УГКЦ – митрополит Андрей Шептицький – здійснив закордонну місію у Ватикан, Францію, Швейцарію, Бельгію, Голландію, Англію, Канаду, Аргентину, Бразилію. У США владика мав аудієнцію в президента Гардінга та держсекретаря Гюса. У переговорах із релігійними та політичними діячами західного світу митрополит добивався справедливого вирішення долі свого

народу. Після повернення А. Шептицький був заарештований польськими властями, тільки внаслідок втручання папи Пія XI вони змушені були звільнити його.

Галицьку проблему порушували чисельні еміграційні групи, представлені в багатьох європейських країнах, товариства військових, діячі науки і культури. Вони організували низку масових заходів, щоб привернути увагу міжнародних політичних кіл та громадськості до становища українців на західноукраїнських землях.

Галицький політичний провід вбачав своє найважливіше завдання у тому, щоб сприяти піднесенню українських суспільно-політичних інституцій, громадських, культурно-освітніх, спортивно-патріотичних організацій. Важливим було питання навчання української молоді, яка масово емігрувала.

Незважаючи на заборону польських властей, у Львові до 1925 р. за ініціативою відомих діячів української науки, освіти і культури – В. Щурата, К. Студинського, І. Свенціцького, М. Панишина, І. Крип'якевича, М. Кордуби, О. Тисовського та ін. **діяли таємно: університет** із понад 50 кафедрами та близько 1500 студентами (ректор – В. Щурат), **Українська Висока Технічна Школа** з 4 відділами – будівельним, машиновим, лісово-агрономічним, хімічним (ректор – В. Лучків). Навчання велось конспіративно, на приватних квартирах викладачів, у підвалах будинків, у лісах та інших малодоступних місцях. Студентство активно брало участь у національно-визвольній боротьбі, часто студентами ставали воїни українських армій.

1922 р. уряд ЗУНР порушував питання незалежності Галичини на декількох міжнародних конференціях. Але цій проблемі політики західних держав не приділяли належної уваги. Так, у квітні 1922 р. в Генуї питання Галичини було знято з обговорення. Натомість саме там відбулася неофіційна зустріч Є. Петрушевича із головою Раднаркому УСРР Х. Раковським. На цій таємній нараді започатковано діалог ЗУНР і УСРР. Більшовикам вдалося прихилити до себе деяких лідерів уряду ЗУНР. Вони робили все, щоб критичність галичан до політики еміграційного уряду УНР переросла у ворожість. Відтоді Є. Петрушевич дедалі більше схиляється до радянофільства. Комуністи інспірують поширення серед української еміграції так званих «зміновіховських» настроїв. Деякі українські часописи у Відні субсидуються ЦК КП/б/У.

Діяльність більшовицької агентури серед українських політичних кіл призвела до **розколу в середовищі політичної та військової еміграції**, послаблення українства на західноукраїнських землях. Особливо негативно це відобразилося на діяльності УСДП, під впливом якої перебувало малочисельне українське робітництво. Поступово партія почала відходити від українського національного табору. Цьому сприяли комуністи, які розгорнули велику роботу в організаціях УСДП. У результаті в січні 1922 р. на конференції УСДП відкрито засудила «концепції українських міщанських партій» і проголосила гасло боротьби за возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Домінуючою в галицькому суспільстві була Українська Народно-Трудова Партія /колишня УНДП/. УНДП вважала себе надкласовою національною партією. Вона контролювала єдину щоденну українську газету «Діло». Мала вплив на українську інтелектуальну еліту, заможне та середнє селянство, дрібних власників у містах. Консервативний напрям української політичної думки представляла УХСП. Її підтримувала греко-католицька церква. Інтереси біднішого західноукраїнського селянства представляла УРП. Її позиція була наближеною до есерів, які діяли на Волині.

Деякі діячі цих партій, колишні військовики українських армій, бачили перспективу в продовженні боротьби революційно-бойовими методами. Влітку 1920 р. представники українських військовиків, студентство та радикально налаштована інтелігенція заснували таємну **Українську Військову Організацію (УВО)**. З часом експозитури УВО почали діяти на всіх українських землях і в місцях скупчення української еміграції.

1921 р. полковник **Є. Коновалець** повернувся до Галичини і почав безпосередньо керувати військовою організацією на рідних землях. Під його впливом завершується формування організаційної структури УВО, закріплюється й поширюється мережа бойової сітки організації у всій Галичині. Комендантом Начальної Команди (НК) УВО став Є. Коновалець, начальником штабу – Б. Гнатевич, бойовим референтом – М. Сасевич, політичним референтом – Д. Паліїв, референт розвідки – О. Думін; члени НК: Я. Индишевський, Ю. Полянський, Р. Сушко, В. Кучабський, О. Коберський, О. Навроцький, М. Матчак, П. Бакович, Я. Чиж. Організація збройного підпілля переходить до бойових акцій.

25 вересня 1921 р. у Львів на відкриття Східних Торгів прибув глава Польської держави Ю. Пілсудський. Коли він разом із львівським воєводою К. Грабовським проїжджав в автомобілі біля міської ратуші, бойовик УВО, 21-літній С. Федак, вистрілив і поранив воєводу в руку. Виконавець замаху був схоплений і зізнався, що цілив у воєводу як представника окупаційної влади, а Ю. Пілсудському хотів показати, що українці не погодяться з входженням Галичини до Польщі. В результаті розслідування було заарештовано 27 осіб, членів УВО та діячів українських політичних партій. Їх звинувачували у діяльності, яка спрямована проти Речі Посполитої.

Улітку 1922 р. УВО розпочала в Галичині «**малу війну**» з **Польщею**: було підірвано декілька будинків польської поліції; вчинено збройні напади на поліційні та військові об'єкти, мости, залізниці; підпалено близько 2300 фільварків, скирт збіжжя та господарських будинків польських колоністів; організовано 38 диверсій на залізниці.

У жовтні 1922 р. проведений партизанський рейд 50-ма бойовиками територією Тернопільщини. Польські війська жорстоко розправилися з ними. Керівників, за рішенням військового суду 11 листопада, того ж року розстріляли: С. Мельничука та П. Шеремета в Чорткові, а В. Крупу та Р. Луцейка у Львові.

Черговим кроком польських властей щодо **політичної анексії Західної України** стала виборча кампанія до двох палат польського парламенту. Управи всіх українських партій ухвалили бойкотувати польські вибори у Галичині, підтримавши заклик Є. Петрушевича, який 15 серпня 1922 р. у зверненні до урядів держав Антанти писав: «Українське населення не візьме участі в ніяких виборах під терором польської окупації у Східній Галичині. Великі держави Антанти повинні правом суверена заборонити Польщі накидати Східній Галичині виборчу ординацію до польського сейму». УВО, своєю чергою, видало відозву, в якій закликала: «Не брати участі у передвиборчій акції ані у виборах до польського сейму і сенату, бо український народ не признає польської влади у Східній Галичині. Не виконання цього наказу є зрадою українського народу! Смерть зрадникам!». Також одностайно українські революційні та політичні сили бойкотували перепис населення і призов до польського війська.

Політичні сили Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся були ще слабо пов'язані з галицькими партіями, а уряд Є. Петрушевича, крім Галичини, не відстоював права північно-західних земель за незалежність. Тут осіло багато емігрантів із Наддніпрянщини, які, згідно з Варшавським договором 1920 р. між УНР і Польщею, прихильно ставилися до польської влади. Тому місцеві політичні кола вирішили взяти участь у виборах, щоб показати полякам, що це є українська земля. Вони об'єдналися з євреями, білорусами, німцями та росіянами у **Блок національних меншин**.

Поляки старалися не допустити, щоб на Волині були обрані послами та сенаторами українці, а в Галичині – навпаки, для того, щоб показати Європі лояльність українців до Польської держави. Для того польський уряд інспірував і фінансував групу «хліборобів» (лідери – С. Данилевич, І. Яцків, С. Твердохліб, М. Ільків), які стали українськими **колабораціоналістами** в Галичині та виставили кандидатів на вибори. Це дало їм змогу провести 5 послів до сейму, за те 15 жовтня 1922 р. бойовики УВО вбили С. Твердохліба.

На Волині було обрано 20 українців до сейму, 6 до сенату і жодного поляка. За соціальним станом це були переважно інтелігенти: вчителі, адвокати, лікарі та кооператори. Вони створили Українську Парламентарну Репрезентацію (УПР). На першій сесії польського сейму депутат із Волині С. Підгірський виклав політичну декларацію УПР, в якій зазначено, що «...змаганням українського народу є відродження самостійної української держави, але, рахуючись з фактичним станом речей, українці готові співпрацювати з польським народом і всіма народами, що входять у склад Речі Посполитої, коли їм буде забезпечено повний і вільний розвиток у всіх галузях життя».

Із часом **Український Клуб** від співпраці перейшов в опозицію до польського уряду. У виступах послів дедалі частіше почала звучати вимога територіальної автономії Західної України. З УПР налагодила контакти Начальна Команда УВО, внаслідок яких майже всі волинські депутати стали відбувати в Галичині посольські віча.

Зазнавши поразки на виборах, польська окупаційна влада провела **масові арешти українців**, приблизно 15 тис. чоловік. Особливо переслідували членів підпільної УВО. Восени 1922 р. Є. Коновалець переводить провід організації за кордон.

Активна діяльність українських політичних кіл змусила Раду Ліги Націй на початку 1923 р. створити комісію у справах Східної Галичини. До її складу увійшли: Лерохе (Франція), Саргент (Англія), Вануцеллі (Італія), Інякаші (Японія). Стурбований таким розвитком подій польський уряд, своєю чергою, також шукав підтримки в міжнародних колах щодо анексії Західної України. Експансіоністські зазіхання Польщі підтримала Франція, яку польські урядові кола зацікавили галицькою нафтою. Також Польща пішла на політичний маневр, прийнявши 26 вересня 1922 р. у сеймі ухвалу про надання Галичині **територіальної автономії**, яка насправді заперечувала будь-яку державну незалежність Східної Галичини. Українське населення отримувало певні права в сфері розвитку культури, освіти, за винятком університетської, релігії. Теоретично ухвала допускала рівноправність української та польської мов у школі та державних установах Східної Галичини, навіть право займати державні посади українцям. Польща подала цю ухвалу Антанті як визнання нею необхідності автономного устрою краю. Це країни Антанти сприйняли як законодавчий акт і 14 березня 1923 р. рішенням Ради Послів остаточно було визначено долю колишньої ЗУНР, територія якої передавалася Польщі на 25 років.

Рішення постанови обурило західноукраїнську людинність. **Національний провід**: Українська Національна Рада й Українська Парламентська Репрезентація скерували офіційні протести Раді Послів. У протесті парламентарів зазначалося, що впродовж свого історичного життя український народ прагнув до об'єднання всіх земель в Українську державу, але це було зігноровано міжнародним товариством і східні кордони Польщі були намічені без згоди українського народу. Охоплені гнівом і обуренням постановою держав Антанти сотні тисяч галичан вийшли на вулиці й майдани. 18 березня 1923 р. у Львові на площі біля собору Св. Юра відбулося багатотисячне **віче**, учасники якого склали присягу на вірність ідеї української державності. Демонстранти рушили вулицями міста, співаючи національний гімн «Ще не вмерла України», а також «Не пора», «Ми гайдамаки». Проти них була кинута польська кінна поліція.

Очевидно, що після підписання Ризького договору між Польщею та більшовицькою Росією правовий статус західноукраїнських земель фактично і формально був вирішений. Тому сподівання емігрантського уряду ЗУНР та галицького політичного

проводу на всесильність і милість держав Антанти не справдилось. Це відбулося насамперед із об'єктивних причин: по-перше, після завершення Першої світової війни країни Європи бажали в спокійній, мирній обстановці налагоджувати державне та господарське життя.

По-друге, загроза поширення комуністичної революції на країни Центральної та Західної Європи, страх перед нецивілізованим по суті антиєвропейським російським більшовицьким режимом змушувала країни Антанти встановити на території Східної Європи «санітарний кордон». Він складався з Фінляндії, балтійських держав, Польщі та країн Малої Антанти: Чехословаччини та Румунії. Три останні захопили українські етнічно-історичні землі. Держави Антанти добре розуміли, що українське питання може використати Росія для поширення своєї експансії на Захід. Тому, для збереження «статус кво» після версальської Європи, вважалося вигідним залишити східноєвропейські кордони незмінними.

По-третє, буржуазна демократія була впевнена, що для загальноєвропейського спокою потрібно трактувати українську проблему як внутрішнє питання країн, в які входили українські землі. Адже тільки на території Польської держави, крім української, існували проблеми німецьких, литовських та білоруських земель. По-четверте, західні політики не знали з яким українським зарубіжним представником можна серйозно, по-діловому, на високому міжнародному рівні вести переговори. Адже в Європі перебувало три українські еміграційні уряди: Директорія УНР, ЗУНР, гетьмана П. Скоропадського. Вони вели між собою постійну непримиренну полеміку. Також кожному урядову структуру з середини роздирали внутрішні чвари. Порушуючи окремо наддніпрянську та галицьку проблеми на міжнародних переговорах, у результаті була втрачена загальноукраїнська справа.

З-поміж суб'єктивних причин поразки слід виокремити такі: відсутність політичного досвіду й особистих зв'язків на міжнародній арені політичних лідерів Західної України; не було єдиного плану дій усіх політичних сил західноукраїнських земель: еміграційного уряду, галицького проводу та політиків північно-західних земель; подекуди партійні інтереси ставилися вище загальнонаціональних; особисті амбіції, політичний егоїзм, а інколи й моральний занепад і невміння реально оцінити політичну обстановку відігравали також не останню роль.

8.3. Діяльність західноукраїнських політичних сил у боротьбі за Українську самостійну соборну державу

Перед політичним проводом Західної України постало питання як діяти в нових умовах. Українські політичні сили перегруповують свої ряди, щоб продовжити національно-визвольну боротьбу. Після березня 1923 р. у **галицькому політичному проводі сформувалися дві позиції**. Одна – за продовження боротьби з Польщею власними силами, а друга – за те, щоб використати можливість визволення Східної Галичини за допомогою Радянської України. У травні 1923 р. президент Є. Петрушевич розпустив уряд, усі інші органи й установи, а також дипломатичні представництва і місії ЗУНР. Під тиском польських властей він переїжджає з Відня до Берліна, де видає газету «Український прапор» радянофільського напрямку.

Репрезентантом більшовицьких ідей на західноукраїнських землях була **Комуністична партія Західної України** (КПЗУ). Формально КПЗУ була складовою Комуністичної партії Польщі, а фактично була підпорядкована, через Комінтерн, КП/б/У та ВКП/б/. У 20-х рр. певна популярність комуністів серед західноукраїнського населення була через те, що ряди КПЗУ поповнили деякі соціал-демократи, які перейшли на радянофільську платформу. Цьому також сприяв процес українізації Східної України, але ще більшою мірою успішна дезінформація більшовицьких спецслужб. Архівні матеріали стверджують, що українці – члени КПЗУ – це здебільшого молоді малограмотні (1–2 класи початкової школи) люди, які доволі легко піддавалися комуністичній агітації. А вишкіл організатори більшовицької пропаганди проходили на спеціальних курсах у Харкові.

Фінансувалися «капезеушники» виключно з фондів КП/б/У. В 30-х роках, за свідченням представників польської окупаційної влади, більшість членів КПЗУ були євреями та поляками, а не українцями. 1934 р. членів КПЗУ було приблизно 3,5 тис. чоловік. Зрештою невирішеність національного питання стало головною причиною партійних криз 1928, 1934 та 1938 рр. Тому

Москва і заборонила КПЗУ, звинувативши її в «українському буржуазному націоналізмі», а її члени піддалися репресіям.

Українська соціал-демократія Галичини у 20-х роках перетерпіла період розколу, радянофільських впливів, репресій з боку польських властей. У другій половині 20-х рр. ті соціал-демократи, які побачили антиукраїнський характер більшовицького режиму на Східній Україні, згуртовуються на національних засадах. Відновлена УСДП поширює свою діяльність на українське робітництво міст Галичини, хоче поділити владу в професійних спілках із ППС (Польська партія соціалістична), сприяє обмеженню комуністичного впливу на населення міст. Головою партії був обраний відомий адвокат Л. Ганкевич, до партійної екіпіровки входили: В. Старосольський, П. Буняк, В. Темницький, А. Кусик, М. Герасимець, І. Квасниця та ін.

Коли соціал-демократи поширювали свою діяльність серед малочисельного українського пролетаріату, то радикали вважали себе захисниками чисельного західноукраїнського селянства та сільської інтелігенції. УРП підтримувала зв'язки з празькими есерами під проводом М. Шаповала, а в Західній Україні програма УРП збігалася з програмою українських есерів Волині. Між обома партіями постійно проводилися консультації щодо діяльності членства обох організацій. Об'єднавчий партійний форум відбувся 14 лютого 1926 р. у Львові. З'їзд Української Соціалістичної Радикальної Партії (УСРП) обрав Головну управу: І. Макух, М. Магчак, О. Навроцький, О. Павлів, О. Коберський, Р. Дашкевич та ін.

У програмі партії було зазначено, що УСРП стоїть за соборність українського народу на всіх його землях, за об'єднання всіх українських земель в одну соборну незалежну Україну. Радикали не бачили різниці між польською шляхтою та польським робітництвом, тому партія підтримувала окремі українські профспілки. Вважали, що землю без викупу потрібно передати селянам. Було зазначено, що УСРП не може співпрацювати з тими українськими політичними силами, які стоять за сучасним капіталістичним ладом. Також партія не співпрацювала з КПЗУ, яка поборювала український самостійний соціалістичний рух. УСРП у своїй Програмі основну увагу приділяла соціальним, політичним реформам, розвитку національного культурного життя. Водночас різко негативно оцінювався стан справ в УРСР. В організаційному плані соціалі-

сти-радикали намагалися брати активну участь у чисельних українських організаціях, залучати до співпраці молодь. 1929 р. партія налічувала 7500 зареєстрованих членів.

Якщо УСДП і УСРП репрезентували ліве крило українського національно-визвольного руху, то трудовики та християни-суспільники представляли праві позиції. Перетерпівши низку розколів, зрештою ці політичні сили в 1926 р. реорганізувалися в **Українське Національно-Демократичне Об'єднання** (УНДО). 1926 р. на другому з'їзді було визначено політичну мету УНДО: «...здобуття соборної і незалежної Української держави і тому партія обстоє політичне самовизначення українського народу на всіх його етнографічних землях». Для її досягнення об'єднання закликала до боротьби за політичне, економічне та соціальне визволення українського народу. В Програмі розкрито економічну, соціальну та культурно-освітню політику УНДО. «Ундисти» були прихильниками демократичного устрою держави. Вони виступали за націоналізацію великих підприємств, розвиток кооперації, земля мала належати українському селянству, соціальне забезпечення та справедливі податки, 8-год. роб. день і т. ін. Освіта повинна бути безплатною та загальнодоступною, а церква – рівноправною тощо.

Більшість членів УНДО викривали антинаціональний характер більшовицького режиму на Східній Україні. Так, голова партії Д. Левицький стверджував, що «...т. зв. радянська влада на Україні не є дійсно фактично українська. Там над нашими братами завис важкою рукою, накинений насильно, диктат імперіалістичної, тепер червоної Москви». Але, очевидно, під впливом пропаганди процесів українізації в УРСР під тиском деяких прорадянськи налаштованих «ундистів», які гуртувалися навколо часопису «Рада», в резолюціях з'їзду було записано: «За Ризьким кордоном на українських землях відбуваються в Українській радянській державі великі національні здвиги. Там росте національна культура, там кріпне національна сила. На Радянській Україні назрівають тепер процеси, що скоріше чи пізніше віддадуть на Україні суверенні права всьому українському народові. Український нарід під Польщею орієнтується на ту національну силу і на ті національні успіхи, що ростуть над Дніпром, а наша партія достроє до них політичну тактику». Тобто, деяким західноукраїнським політикам складно було спрогнозувати розвиток подій на Східній Україні в майбутньому.

Проводом партії була тогочасна національна інтелектуальна еліта Західної України: адвокати, вчителі, лікарі, науковці, журналісти, літератори; діячі української кооперації; чимало було представників національно-свідомого духовенства, заможне селянство. Чільні діячі УНДО: Д. Левицький, М. Черкавський, О. Марітчак, Д. Лопатинський, Г. Тершаковець, К. Троян, В. Целевич, М. Струтинській та ін. Члени УНДО очолюють провідні українські господарські, культурно-освітні організації та професійні товариства: Ревізійний Союз Кооперативів, Центробанк, Земельний банк, т-во «Дністер», «Рідна Школа», «Просвіта», «Міщанське Братство» та ін. Під впливом партії перебували такі впливові часописи: «Діло», «Свобода», «Новий Час», «Український Голос», «Рада», «Громада». 1930 р. було 7 тис. членів партії, яким було видано партійні посвідчення.

УНДО, УСРП та УСДП як найбільш масові та впливові політичні сили західноукраїнського суспільства були так званою «легальною опозицією» польській окупаційній владі. Ці партії перебували в тісному зв'язку з революційним підпіллям – Українською Військовою Організацією. Очевидно, що в 20-х роках український політичний рух на західноукраїнських землях використовував усі доступні йому форми та методи боротьби з польською окупаційною владою і мирні, і революційно-бойові.

Задля придушення зростання політичної активності населення Західної України польський уряд застосовував усі можливі заходи. Особливо жорстокий удар було завдано по УВО. В лютому 1924 р. **польська поліція заарештувала** зв'язкову підпільної організації О. Басараб, яка була замордована у львівській в'язниці. Вилучені під час арешту матеріали були використані для розкриття організаційної мережі УВО. Внаслідок цього був заарештований Крайовий Комендант А. Мельник із 10-ма членами організації.

Стратегічною метою діяльності УВО було створення регулярної визвольної української армії для продовження збройної боротьби за державність України. Керівництво організації не мало ілюзій щодо успіху визвольного повстання в цій ситуації, але головну увагу звертало на мобілізацію народу до майбутньої боротьби у відповідний час. Для пришвидшення здійснення обраної мети УВО в зверненнях до української молоді закликала не ухилятися від служби у польському війську, агітувала вступати до шкіл

підхорунжих польської армії для отримання доброго військового вишколу: «Ідіте до польського війська тільки по мундир та зброю. Присяга на вірність Польщі під примусом не дійсна. Присягніть боротьбі за волю українського народу. В слухний час повернете дула Ваших крісів проти польських офіцерів. Не дезертируйте. Служіть і учіться володіти крісом. Плекайте в своїм серці ненависть до Польщі, а любов до України».

Члени УВО вчинили низку **збройних нападів** на військові об'єкти польської армії; робили замах на життя представників польської окупаційної влади: президента Польщі С. Войцеховського, колонізатора українських шкіл шкільного куратора Собінського, посла Т. Голуфка та ін. Задля експропріації коштів бойовики УВО вчиняли успішні напади на пошти, каси, екіпажі, що перевозили гроші. Судячи схоплених «наглими» (негативними) судами, поляки видавали їх за звичайних бандитів, підриваючи моральний авторитет організації. Крайова Команда УВО в своїх комунікатах вказувала, що ці напади мали на меті не тільки здобути матеріальні засоби, але також підірвати підвалини окупантської держави, що наблизить українців до досягнення мети. УВО підкреслювала, що «...всіма засобами й методами будемо боротися з нашим займанцем та послідовно намагатимемося відірвати українські землі від Польщі. Також зазначалося: «УВО не ставить терористичної діяльності як виключного свого завдання...УВО є революційною організацією, якої основним завданням пропагувати думку загального революційного зриву українського народу із остаточною метою створити власну національну самостійну об'єднану державу». При тому про терор, бойкот, саботажі і т. ін. постійно посилялися на міжнародний досвід, коли і ірландський шин-фейн, і бойова організація ППС у свій час під керівництвом Ю. Пілсудського застосовували успішно такі методи національно-визвольної боротьби.

Основною територією діяльності УВО була Галичина, але наприкінці 20-х рр. члени організації виїжджають на Волинь, де закликають членів УВО до ворожої роботи щодо Польщі. Організації вдалося налагодити тісні зв'язки з підпіллям Радянської України. Вплив УВО поширюється серед багатьох організацій української еміграції в Європі.

Під впливом розвитку історичних подій, з відходом деяких членів УВО – діячів політичних партій із підпільної діяльності

революційно-бойова організація дещо змінює свій характер із суто військової підпільної організації на революційно-підпільну, що вимагало щораз більше невійськовиків. У другій половині 20-х років її ряди поповнює студентська, шкільна та селянська молодь націоналістичного напрямку. Адже саме у 20-х рр. на західно-українських землях поширюється **ідеологія українського націоналізму**, апологетом якого стає Д. Донцов. На пропозицію Є. Коновальця Д. Донцов переїхав із Відня до Львова, щоб відновити видання «Літературно-Наукового Вісника», що мав стати рупором націоналістичної ідеології. Навколо журналу гуртувалася молодь, на яку Д. Донцов мав великий вплив. Його праці здебільшого скеровані на покоління, що підростає, а програмним твором був «Націоналізм», виданий 1925 р., що став «Євангелієм націоналіста».

Переймаючись націоналістичною ідеологією, українська молодь створює свої організації. Так, у ЧСР студенти-емігранти, вихідці із західноукраїнських земель, створили Групу Української Націоналістичної Молоді /ГУНМ/, а наддніпрянці, колишні воїни армії УНР, – Легію Українських Націоналістів /ЛУН/. У Львові молодіжні національні організації об'єдналися в Союз Української Націоналістичної Молоді /СУНМ/, Серед членів Союзу в основному була гімназійна, студентська, селянська та ремісничка молодь віком 18–25 р. Провідну роль у ньому відігравали: С. Охримович, Б. Кравців, І. Габрусевич, С. Ленкавський, З. Коссак, Р. Шухевич, С. Бандера, О. Гасин, Д. Грицай, В. Сидор, І. Равлик та ін.

Активних діячів СУНМ Українська Військова Організація залучає до співпраці. Також використовують членів **спортивно-патріотичних товариств**: «Пласт», «Луг», «Сокіл». У Карпатах створюються молодіжні табори, в яких українська молодь проходила ідейно-патріотичний та фізично-військовий вишкіл, училися володіти зброєю, набували навичок підпільної діяльності тощо.

Задля об'єднання всіх націоналістичних сил було проведено дві конференції: в 1927 р. у Берліні та в 1928 р. у Празі. Як наслідок, після багатомісячної всесторонньої підготовки у Відні з 28 січня до 3 лютого 1929 р. відбувся **Перший Конгрес Українських Націоналістів**. Учасників було підбрано так, що 15 представляло західних українців і 15 – наддніпрянців. П'ятеро було з рідних земель, решта – емігранти. 11 – це колишні старшини українських армій, 10 – професійні політичні діячі, 9 – студенти. На Конгресі було заслухано

та обговорено 40 доповідей із різноманітних проблем, що стосувалися життя українців. Учасники Збору були персонально заприсяжені в новостворену Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Головою Проводу ОУН одноголосно було обрано полковника Є. Ковновальця, членами Проводу затверджено – М. Сціборського, Д. Андриєвського, В. Мартинця, Ю. Вассіяна та ін.

Важливе місце в роботі Конгресу посідало формування та прийняття концепції майбутнього державного ладу в Україні. **Суть її полягала в таких положеннях:** Україні потрібно пройти етапи державного будівництва: національне визволення, державне закріплення та розвиток; під час визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена під час національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу українській нації та найбільшу її відірваність назовні; на час перехідного періоду головна роль належатиме голові держави, який підготує створення законодавчих та виконавчих органів; основою адміністративного устрою Української держави буде місцеве самоврядування, кожний край матиме свій представницький законодавчий та виконавчий орган.

Конгрес також зосередив увагу на розробленні **перспектив соціального та економічного розвитку України**. Щодо промислового розвитку, то домінуючими мали бути такі форми власності, як державна, кооперативна та приватнокапіталістична. Основу аграрної політики становитиме середняцьке приватне землеволодіння, продаж та купівля землі мають бути обмежені державним регулюванням. Загалом розвиток усього господарського життя України виглядав як поєднання державного з приватним. Широке застосування відводилося кооперації. Конгрес визначив розвинуту державну соціальну політику та забезпечення працюючим 8-годинного робочого дня. Українська держава сприятиме національній церкві, а релігія стоятиме на сторожі морального виховання нації. Школа мала бути єдина, безплатна, обов'язкова. Допускалися приватні навчальні заклади під контролем держави. На підставі загальної, обов'язкової військової повинності буде сформована українська регулярна армія й військово-морський флот. Загалом Україна повинна стати важливим чинником у східноєвропейській політиці.

З огляду на складності тогочасного розвитку України, націоналісти цілком слушно вбачали тільки шлях національної революції для встановлення Української держави, а її забезпечення – лише

через національну диктатуру. Пояснюючи вимоги цього постулату, члени ОУН стверджували, що «...ми націоналісти проти інституту диктатури, як форми державності ладу за нормальних умов життя нації. Ми лише обстоюємо національно-революційну диктатуру, як перехідний стан, вона дає можливість українській нації доцільно та раціонально в найкоротший час виробити собі визволення та незалежну державність. Коли національна диктатура виконає своє завдання, то в Україні встановиться нормальний лад на засадах народоправства. Українська нація цілком вільно зможе виявити свою волю через представницькі органи, а її суверенність буде розподілена між головою держави, законодавчим тілом і вищим судом». (Розбудова Нації. – 1929. – № 8–9. – С. 257).

Політична та соціально-економічна програма ОУН була доволі реалістичною та з перспективою розвитку українського суспільства на демократичних засадах.

На рубежі 20–30-х рр. **протистояння українців та поляків** загострилося. На низку масових заходів, проведених західноукраїнським політичним проводом (відзначення 10-ої річниці проголошення ЗУНР, масова протестаційно-саботажна акція УВО–ОУН у 1930 р. та ін.), поляки відповіли погромом українських установ, фізичним терором проти активістів українського національного руху, закриттям спортивно-патріотичної організації «Пласт» та української гімназії у Тернополі тощо.

У державному житті Польщі назрівали серйозні зміни, які неминуче мали відобразитися і на національній політиці. Початок нової внутрішньополітичної ситуації знаменували перестановки у вищих ешелонах державної влади. 24 серпня 1930 р. новим прем'єр-міністром країни був призначений фактичний глава держави Ю. Пілсудський. 29 серпня президент розпустив сейм і сенат, назначив на листопад 1930 р. нові вибори. Терор супроводжував усю виборчу кампанію, особливо жорстоко обійшлися з українським населенням.

Польська влада вирішила завдати українству удар, тобто провести каральну експедицію на західноукраїнських землях, названу «пацифікацією» (умиротворенням), яка проходила з 16 вересня до 30 листопада 1930 р. Війська, поліція проводили масові арешти, екзекуції над українським населенням, що призвело до жертв та руйнування майна. Ганебну антиукраїнську акцію здійснював

Б. Перацький, який виконував спеціальне доручення Ю. Пілсудського. Мета – залякати українців та змусити їх політичний актив згорнути свою діяльність, а також ліквідувати організоване підпілля.

Дії польських окупантів викликали хвилю протестів. Українські політичні сили Західної України одностайно виступили на міжнародній арені в справі захисту становища українців під Польщею. Знову українське питання стало предметом актуальної міжнародної політики. В результаті був завданий відчутний удар по моральному авторитеті поляків у світі.

У цій ситуації керівництво ОУН розробляє стратегію і тактику проведення **парламентної національної революції**. Свій погляд на її підготовку висловив голова організації Є. Коновалець: «Національна революція – то, на мою думку, поняття ширше, ніж саботажні, терористичні акти, навіть масові заворушення, чи навіть повстання. Це засоби. Національна революція як рух, який повинен в основі зробити переворот, і то не тільки фактичний але й психологічний в усьому нашому народі. Націоналістичний рух мусить далі створити всю ту необхідну, на мою думку, систему, яка після проведення революції, могла б забезпечити українську державність перед небезпеками і взагалі в цю ж хвилину подати обриси тієї держави». В розробці націоналістичної ідеології багато уваги приділялося соціальним питанням: «Назріваюча українська національна революція буде також революцією соціально-поневоленних українських мас проти чужих експлуаторів. Коли на Східній Україні український революційний рух ґрунтується на соціальній ділянці боротьби проти соціалістичного будівництва у формі державного капіталізму, то під польською окупацією мусить він іти проти ворожого капіталу. Боротьба з визиском українського села польським двором, страйкова акція, поділ поміщицьких земель, прогнання польських колоністів, повернення їх земель українським селянам – ось форма й етапи українського революційного руху на Західній Україні... Існує зв'язок між економічним і соціальним гнітом. Застосовувати страйк, бойкот, демонстраційні походи, масовий спротив... Через повну незалежність нації до добробуту й волі робітничого класу...» (Розбудова Нації. – 1932. – № 1–2).

У першій половині 30-х рр. провідний актив ОУН на ЗУЗ втілює теорію перманентної революції. Знову розгортається акція

саботажів та підпалення майна польських колоністів. З ініціативи ОУН були проведені робітничі страйки на галицькому Підкарпатті, зокрема страйк робітників лісництва. На Поділлі відбулися страйки хліборобів. Крім того, ОУН розпочала індивідуальний терор і напади на установи з метою експропріації коштів.

Налякані розмахом діяльності ОУН поляки здійснюють низку контрзаходів. Тільки завдяки засланим в організацію польським конфідентам владі вдається провести арешти та організувати декілька гучних судових процесів над оунівцями. Багато визначних діячів ОУН стають в'язнями створеного у 1934 р. концентраційного табору Береза Картузька.

Репресії польської окупаційної влади призвели до тяжких втрат серед членства ОУН. За період із 1929 до 1932 р. змінилося 7 крайових провідників організації, що викликало глибоке стурбування в Проводі ОУН. У 1933 р. Крайову Екзекутиву ОУН на ЗУЗ очолює 24-річний студент Львівської політехніки **С. Бандера**. Під його керівництвом завершується формування організаційної мережі ОУН у краї, ряди організації дедалі більше поповнюють сільська та робітнича молодь, оунівці розширюють свою працю в легальних організаціях: «Просвіті», «Соколі», «Рідній школі», кооперативах та інших установах. Оунівці використовують будь-який привід, щоб нагадати польським властям про своє існування, а здійсненими акціями піднімають народ на національно-визвольну боротьбу. Серед них відзначення українських свят, вшанування традицій українського народу – насипання могил на честь полеглих українських воїнів, панахиди та походи з нагоди відзначення річниці проголошення УНР та ЗУНР і т. ін.

Другою гучною подією була **«протимонопольна акція»**, ОУН закликала українське населення не вживати алкоголю та не палити тютюну. Проведення акції мали на меті не стільки оздоровити українців, як завдати шкоди польській казні, адже продаж горілки й цигарок перебував під державною монополією. Це приносило скарбниці польської держави мільйони злотих, які вона використовувала для закріплення свого панування на західно-українських землях.

Ці акції зумовили національну свідомість і ненависть до ворожого панування над українським народом та бажання активної участі в революційній боротьбі за національні права. Вони мали

великий політичний успіх і своїм зовнішнім ефектом, і політично-революційною мобілізацією українських мас.

Одночасно у цей період здійснювалася боротьба націоналістів проти московського більшовизму в двох напрямках: проти поширення радянофільства і комуністичних ідей та проти конкретних осіб, які цьому сприяли. Успішно застосовувалися такі методи боротьби, як політична пропаганда і терористичні акти. На сторінках періодичних видань, використовуючи мережу українських легальних організацій, пропагандисти ОУН розкривали антиукраїнську та антилюдяну суть московського більшовизму. Як доповнення до протестаційних акцій українських політичних партій стосовно винищення населення Східної України внаслідок штучно спланованого голодомору, ОУН вирішила здійснити замах на представника радянського консульства у Львові. 22 жовтня 1933 р. студент Львівського університету 18-літній М. Лемик убив представника Москви Майлова. Суд над оунівцем привернув увагу світової громадськості, засоби масової інформації широко висвітлювали цей учинок як бойовий протест українського народу перед світом проти поневолення більшовицькою Москвою України й винищення її народу спланованим голодомором.

Жорстоко карала ОУН тих українців, які співпрацювали з польською владою, так званих «хрунів», а також представників польської окупаційної влади, які безпосередньо проводили езекуції над українцями. Найвідомішою акцією стало вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, який був винуватцем проведення «пацифікації» та засновником концтабору Береза Картузька. Організований С. Бандерою та М. Лебедем акт здійснив 15 червня 1934 р. у Варшаві Г. Мацейко. Вбивство було проведено доволі успішно, виконавець так і не був схоплений. Оскільки замах був виконаний над одним із керівників уряду та саме в столиці Польської держави, то це викликало широкий резонанс і в Україні, і далеко за її межами. В розкритті злочину полякам допомогли спецслужби Німеччини, Чехословаччини та СРСР, очевидно також налякані розмахом дії Організації Українських Націоналістів.

У процесі розслідування польська поліція викрила всю керівну верхівку ОУН на Західній Україні. Слідство завершилося двома великими судовими процесами у Варшаві (листопад 1935 – січень 1936 рр.) та у Львові (травень–червень 1936 р.). Різні терміни

ув'язнення отримали 21 оунівець: С. Бандера, М. Лебідь, Я. Карпинець, Б. Підгайний, М. Климишин, Д. Гнатківська, К. Зарицька, Р. Шухевич та ін. Цих молодих українських патріотів (вік до 30 р.) звинувачували в основному в тероризмі і в тому, що не вміють цінувати чуже життя. С. Бандера на це відповів: «Ми вміємо цінувати життя своє та іншим, але наша ідея вартує, щоб посвятити мільйони жертв для її реалізації. Міра нашої ідеї – це віддати своє життя та інших їй».

Очевидно, що в середині 30-х рр. боротьба ОУН проти польської окупації Західної України досягла свого апогею. З одного боку, це призводило до втрат, арештів багатьох членів організації, а з іншого – сприяло популяризації ідеї націоналізму та поповнення рядів ОУН молоддю. Діячі Організації Українських Націоналістів йшли на самопожертву.

Взаємовідносини між націоналістичним підпіллям та діячами українських партій і керівництвом УГКЦ загострюється, адже останні офіційно засуджували терористичні акти ОУН. Незважаючи на це, проходить взаємний процес доповнення та об'єктивної підтримки двох політичних ліній Західної України, що сприяє залученню якнайширших народних мас до активної суспільно-політичної та громадської діяльності.

На думку діячів української «легальної опозиції», загострення українсько-польських відносин у майбутньому мало зумовити компроміс та взаємні поступок з обох сторін. Також винищення українства в СРСР слугувало поштовхом для зміни курсу УНДО проти польської окупаційної влади. Різниця Окупаційний режим відрізнявся на Східній та Західній Україні. Вже давно в західноукраїнському суспільстві думка про можливість союзу українців із Польщею для боротьби з СРСР. У результаті, обговорюючи проект нової Конституції Польщі, члени Української Парламентарної Репрезентації вимагали територіальної автономії для всіх українських земель із крайовим сеймом, урядом, адміністрацією, судівництвом, шкільництвом, фінансами та територіальною збройною силою.

Польські урядові кола також змушені були йти на певні поступки українській громаді. Цьому сприяли численні публікації в польській пресі, які, аналізуючи українсько-польські стосунки, стверджували, що обмеження національних меншин у правах

і культурному розвитку призводить до послаблення держави. А український терор можна зупинити тільки шляхом поступок українським угрупованням, які лояльні до Польщі.

Унаслідок цього відбулася **«нормалізація» українсько-польських стосунків**, яка зумовила певні позитивні зрушення: проголошено амністію українським політичним в'язням, багатьох звільнено з тюрем і концтабору Береза Картузьська; деякі українські економічні установи та кооперативи отримали фінансові позички; лідер УНДО В. Мудрий був обраний, одним із п'яти, віце-маршалком сейму і т. ін. Узагалі в другій половині 30-х рр. українці значно розвинули економічне, соціальне й культурне життя: створювали банки, кооперативи, культурні товариства і товариства взаємодопомоги. Найповажнішим українським банком був Центробанк. Також відбулося зростання розвитку українських кооперативів, які були об'єднані в Ревізійну Раду Українських Кооперативів (РРУК). Кількість кооперативів тут становила 3097 у 1936 р., в яких працювало 576 053 працівників. Власні капітали українських кооперативів зросли з 9 млн. у 1928 р. до 14,4 млн. зл. у 1938 р. РРУК в основному займалася відправкою сільськогосподарської продукції за кордон, де підтримувала зв'язки з кооперативами Англії, Франції, Німеччини, Естонії, Югославії, Болгарії, Польщі та інших держав. Задля мобілізації грошових засобів у Західній Україні широко використовувалася кредитна кооперація. Вона фінансувала діяльність товариства «Сільський Господар». Це товариство селян-хліборобів мало 1938 р. 60 філій, 2008 гуртків і 199977 прихильників, яких обслуговували 53 агрономи та 18 ветеринарів.

Розвивалось і культурне життя на західноукраїнських землях. Особливо в Галичині. Тут діяла **«Просвіта»**, яка об'єднувала в своїх організаціях у 1936 р. 275324 члени, мала в користуванні 3077 бібліотек і читальних зал, 190 пересувних бібліотек, 377 театральних груп, 2043 аматорські групи, 1086 хорів, 124 оркестри, 122 жіночі гуртки та ін. Щоб попередити катастрофічну ситуацію в освіті, українці за допомогою товариства «Рідна Школа» розвинули приватну освіту.

Успішно діяло **Наукове товариство ім. Т. Шевченка** (НТШ), що мало бібліотеку на чверть мільйона книжок, видавало наукові праці з історії України, культури українського народу тощо.

Функціонував Музичний інститут ім. М. Лисенка, існували два музеї у Львові та в інших містах Галичини. Підвищували культурний та професійний рівень українського населення численні товариства: «Міщанські Братства», «Бесіди», професійні товариства професорів, учителів, адвокатів, лікарів, священників. Українське жіноцтво зорганізувалося в товариство «Союз Українок», спортивно-патріотичним вихованням молоді займалися «Соколи», «Луги», «Каменярі». Спортсмени були об'єднані в Український Спортовий Союз, що перебував під впливом політичних партій та УГКЦ.

Важливе значення в розвитку національної свідомості мала видавнича справа. В другій половині 30-х рр. у Польщі виходило 173 українські часописи, з них у Галичині – 152 (Львів – 118, провінції – 34), на Волині – 13. Чимало газет та журналів було професійними та політичними. Вони задовольняли духовні потреби всіх вікових груп населення Західної України.

Вагоме значення для культурного життя населення Західної України мав розвиток літератури, мистецтва та науки. В цей час творили письменники: Р. Купчинський, Ю. Шкрумеляк, Ю. Драган, Б. Гамзин, О. Ольжич, Б. Лепкий, І. Вільде, Б. Антонич та ін.; художники: О. Новаківський, В. Касіян, М. Бойчук та ін.; композитори: С. Людкевич, В. Барвінський, Ф. Колеса, Н. Нижанківський та ін.; відомі вчені: І. Крип'якевич, М. Вознюк, М. Студинський, В. Щурат, М. Панчишин та ін. Появилася перша українська енциклопедія за редакцією проф. І. Раковського та «Великий атлас українських земель» д-ра В. Кубійовича.

Українська Греко-Католицька Церква, яку очолював митрополит Андрей Шептицький, особливу увагу приділяла вихованню молоді в дусі християнської моралі, національного патріотизму, загальнолюдського гуманізму. Великий авторитет серед українського громадянства мав А. Шептицький. Усе своє життя митрополит Андрей намагався зміцнити українство в Галичині не тільки духовно, але й культурно й економічно. Із власних та церковних доходів він матеріально допомагав НТШ, «Просвіті», «Рідній Школі», товариству «Сільський Господар», «Пласту» та іншим організаціям, діячам культури та мистецтва. Заходами митрополита був заснований Земельний банк Гіпотетичний, який допомагав селянам у їх фінансових клопотах. А. Шептицький дав кошти на створення Національного музею у Львові. Він заснував Народну лічницю –

українську лікарню у Львові для бідних тощо. Важлива роль владики у вирішенні політичних питань. Упродовж 20–30-х рр. він неодноразово виступав на захист українського народу на всіх українських землях в обороні самостійності України. Митрополит А. Шептицький постійно підтримував контакти з видними політичними діячами Західної України.

Загалом УГКЦ також сприяла розвитку національно-визвольної боротьби українства на західноукраїнських землях, на що повинна була зважати польська окупаційна влада.

Отже, діяльність політичних сил Західної України сприяла: збереженню державницьких традицій українського національно-визвольного руху; підвищенню національної свідомості народу всіх західноукраїнських земель, що таки призвело до ліквідації т. зв. «сокальського кордону»; розбудові українських господарських, культурно-освітніх та спортивно-патріотичних установ, що дало змогу зберегти українські національні традиції; морально-духовному утвердженню українців не як етнографічної маси, а як цивілізованої нації.

8.4. Бессарабія, Буковина та Закарпаття у міжвоєнний період. Карпатська Україна та її історичне значення

1918 р. унаслідок воєнних дій, українські землі Бессарабії та Буковини окупували **румунські війська**. Також у складі Румунської держави опинилася частина Марморощини, колишня угорська Сигітчина, де компактно проживали українці. Всього у складі Румунії перебувало приблизно 1 млн. 300 тис. українців. Із них 450 тис. на південно-східних землях.

Українське населення Бессарабії вороже поставилося до румунської окупації. Вже в січні 1919 р. вибухнуло повстання на Хотинщині під проводом отамана Маєвського. Українські повстанці розбрили румунську окупаційну владу й створили т. зв. «Бессарабську Директорію», яка наводила контакти з Директорією УНР. Проте румунські війська ліквідували повстання, спаливши тисячі хат і розстрілявши багатьох людей. У вересні 1924 р. розпочалося

повстання в Татарбунарах, учасники якого прогнали румунську адміністрацію. Війська жорстоко розправилися з повсталими, загинуло декілька тисяч чоловік. 1925 р. у Кишиневі відбувся судовий процес над 283 учасниками повстання. Згодом близько 200 повстанців влада змушена була виправдати.

У міжвоєнний період у Бессарабії проводилася інтенсивна **денаціоналізація** українського населення. В окремих населених пунктах функціонувала «Просвіта». З відомих українських діячів можна виокремити поета О. Ялового, о. Болбочана, М. Галина, І. Гаврилюка, В. Гетьманченка та ін. Також діяли читальні, театральні гуртки, кооперативи.

Із часу **румунської окупації** Буковина одразу ж втратила автономію, широке місцеве самоврядування, добре розбудовану систему української освіти, які вона мала за Австро-Угорщини. До 1928 р. на цих землях тривав військовий стан. Були закриті всі українські школи, українські кафедри в Чернівецькому університеті, заборонено українську пресу, діяльність політичних партій, українських товариств, зокрема «Українську Бесіду», румунізується також українська церква. На українців румунська влада дивилася як на «громадян румунського походження, які забули свою рідну мову». Навіть українські назви місцевостей замінено румунськими, щоб заперечити український характер краю, а Буковину перетворити на звичайну румунську провінцію. Впродовж 1928–1938 рр. режим дещо послабився. В 1927 р. була створена Українська Національна Партія /УНП/. Її заснували колишні члени Національно-Демократичної Партії та деякі радикали: В. Залозецький, М. Сербинюк, Т. Глинський, В. Дутчак, Л. Когут, В. Шкраба. У 1928–1929 рр. відбулися масові акції протестів українців Буковини. В результаті влада змушена була піти на поступки в питанні навчання українською мовою, проте в 1934 р. українські школи і товариства знову ліквідували. На початку 30-х рр. у краї виходило 10 часописів: «Час», «Рідний Край», «Народна Сила», «Рада» та ін.

Націоналістичний напрям у національно-визвольному русі буковинців представляли О. Зибачинський, Д. Квятковський, І. Григорович, Л. Гузар, Б. Сіренький та ін. Вони створили низку організацій: «Легіон Українських Революціонерів», «Месники України»,

«Залізняка», «Запоріжжя», «Мазепа». Видавали пресу: «Самостійна Думка», «Самостійність», «Чортополох», «Молода Буковина».

Націоналісти також мали вплив на культурно-громадську діяльність товариств «Кобзар», «Жіноча Громада», спортивного – «Довбуш». Маючи конспіративну структуру, ОУН була єдиною українською організацією, яка діяла на Буковині, Бессарабії, Марморощині, ОУН не тільки вистояла в умовах репресій з боку уряду, а й збільшила свої ряди.

1937 р. на Буковині відбулися два політичні процеси над українськими націоналістами, яких військовий суд звинувачував у революційній діяльності та в заперечуванні румунської влади над українським населенням.

Із 1938 р. Румунія перетворюється на авторитарну державу, в якій запанувала диктатура короля Кароля II. Будь-які вияви активного українського життя знову переслідуються.

У міжвоєнний період **українська еміграція** постійно нагадувала світові про невирішеність українського питання. Інтенсивна політична еміграція відбулася на початку 20-х рр. У 1921 р. чисельність українських емігрантів у західноєвропейських країнах досягла майже 100 тис. чол. У Польщу впродовж 1919–1938 рр. із західноукраїнських земель (із врахуванням рееміграції) виїхало приблизно 190 тис. чол., із них 71 тис. – в Канаду, 49 тис. – в Аргентину, 35 тис. – у Францію, 11 тис. – у США, 8 тис. – Бразилію. Натомість за двадцять років окупації 20 тис. поляків прибуло до сіл, а 100 тис. до міст Західної України.

Приблизно 50 тис. емігрантів у повоєнний час перебувало в Берліні. Меншою чисельністю громади перебували в Румунії, Болгарії, Бельгії, Швейцарії, Англії, Італії, Латвії, Фінляндії. В еміграції українці поступово впорядкували своє політичне, господарське та культурне життя. Найліпші умови для цього були в Чехословаччині.

На підставі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. територія українського Закарпаття увійшла до Чехословацької Республіки (ЧСР). На основі домовленості президента ЧСР Т. Масарика з представником карпато-української еміграції в США Г. Жатковичем Закарпаття приєдналося до ЧСР на правах «найширшої територіальної автономії». 1921 р. у Чехословаччині мешкало 455 тис. українців. Із них 370 тис. проживали у чеській частині

держави, а 85 тис. – словацькій, у районі Пряшова. Увійшовши до ЧСР, українське населення сподівалося на такі ж права у новоствореній державі, які отримали там словаки, угорці та інші національні меншини. Проте центральний уряд у Празі провадив подвійну політику: спочатку сприяв активізації українських культурно-національних течій, а в 30-х рр. почав активно підтримувати москвофілів.

Уже в 1920 р. на територію ЧСР прибуло 120 тис. озброєних російських білогвардійців, значна частина яких опинилася на Закарпатті. Вони і поповнили ряди місцевих русофілів, які заснували чисельні організації і товариства. Особливо було відоме своєю мережею читалень «Общество ім. А. Духновича». Ці організації у 20–30-х рр. провадили на Закарпатті активну антиукраїнську політику. Особливо гострою була т. зв. «мовна боротьба». Чеський письменник І. Ольбрахт у 1930 р. твердо заявив: «Русини й українці – ніщо інакше, як дві назви одного й того ж народу. Лемки, бойки і гуцули – це українці». А чеський уряд прояви москвофільства, своєю чергою, використовував для чехізації населення Закарпаття.

На початку 20-х рр. чехи намагалися **модернізувати рівень життя** краю. Угорські великі маєтки підлягали розподілу, внаслідок чого 35 тис. селянських господарств отримали додаткові земельні ділянки, кожна з яких перевищувала 2 акри землі. Чеський уряд, на відміну від Польщі та Румунії, вкладав у райони, де жили українці, більше коштів, ніж забирав у них.

Із 1928 р. ЧСР поділено на адміністративні краї, після чого Закарпаття стає «**Підкарпатським Краєм**» на чолі з губернатором. Населення брало участь у парламентських виборах, мало своїх послів і сенаторів. Русофільській течії була протиставлена народовецько-українська. Цей політичний рух очолили: Християнсько-Народна Партія, Соціал-Демократична, народовецька фракція Аграрної Партії, Українська Народна Робітничка Партія.

Активно діяли «Просвіта», «Пласт», «Січ», «Спілка українських вчителів», яка в 1934 р. мала в своєму складі близько 1200 освітян. Значно зросла кількість українських шкіл.

На Закарпатті успішно функціонували банк, мережа кооперативів, дві торгові академії, сільськогосподарська школа, розвинута мережа медичної служби, численні бібліотеки, театр тощо.

Виходило декілька часописів: «Український Голос», «Русин», «Свобода», «Вперед» та ін.

Українські національні сили постійно здійснювали тиск на чеський уряд в питанні надання Закарпаттю статусу «автономії». Боротьба українців та особливо складна міжнародна обстановка змусили уряд вирішити українське питання. Цьому сприяв **Мюнхенський договір** 1938 р. між Німеччиною, Італією, Англією та Францією. 10 жовтня 1938 р. радіо Праги повідомило, що ЧСР стала федерацією трьох народів: чехів, словаків і українців. Чеський уряд офіційно надав і визнав автономію та уряд **Карпатської України**. Це рішення було підтверджене парламентом Чехословаччини 22 листопада 1938 р. Але водночас за рішенням т. зв. німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна змушена була віддати Угорщині 1856 кв. км своєї території з населенням 180 тис. чол. та містами Ужгородом та Мукачевом.

У результаті українське населення почало масово виїжджати з цієї території. За словами англійського посла в Будапешті в Мукачеві: «...цілі вулиці були пустими, бо населення виїхало в Карпатську Україну».

26 жовтня 1938 р. головою уряду Карпатської України став о. А. Волошин. Тоді Карпатська Україна становила 11085 кв. км. Із населенням 552124 мешканці, зокрема 70,6% українців, 12,5% угорців, 12% німців, 2,5% румунів, 1,3% словаків, 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму. В них взяло участь 92,55% виборців, з яких 92,4% проголосувало за **Українське Національне Об'єднання**. Столицею було м. Хуст. Уряд здійснив низку заходів щодо українізації адміністрації краю, системи освіти, періодичних видань тощо. 15 березня 1939 р. **сейм Карпатської України прийняв історичні документи:**

- § 1. Карпатська Україна є незалежною державою.
- § 2. Назва держави – Карпатська Україна.
- § 3. Карпатська Україна є республікою з президентом на чолі, обраним сеймом.
- § 4. Державна мова Карпатської України – українська.
- § 5. Барви державного прапора є синя та жовта.
- § 6. Державним гербом є: медвідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги у правому півколі і тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна».

Цей акт продовжував процес державотворення на українських землях. До проголошення незалежної держави, навіть на клаптику нашої землі, різко негативно поставилися окупанти українських територій. Вони передбачали, що прецедент із Карпатською Україною посилить національно-визвольну боротьбу українців за державу на всій території України.

Москва була стурбована українським питанням, яке стає в центрі уваги міжнародних подій. Й. Сталін, виступаючи в березні 1939 р. на 18 з'їзді ВКП/б/, висміяв ідею приєднання УРСР до Карпатоукраїнської держави: «30 млн. до 700 тис. – злиття слона з комаром». Є дані, що НКВС провело низку арештів серед українців – офіцерів червоної армії, які зуміли налагодити контакт із Закарпаттям.

У Західній Україні політичні сили на чолі українського громадянства одностайно виступили на захист незалежності Закарпаття. «Звідси повинно початися визволення України» – заявив лідер Фронту Національної Єдності (ФНЄ) Д. Паліїв на зібранні з нагоди подій на Карпатській Україні. Була опублікована спільна заява політичних партій Західної України в обороні Закарпаття. У Львові відбулася велика демонстрація з гаслами: «Слава Україні!», «Ганьба чехам, ганьба ляхам, ганьба мадярам, хай живе соборна Україна!», «Хай живе Закарпатська Україна!».

Події на Закарпатті налякали поляків та мадярів, що вирішили з'єднати свої кордони. 15 березня 1939 р. Угорщина, заручившись підтримкою гітлерівської Німеччини, напала на Карпатську Україну. Раніше німецький рейхстаг ухвалив рішення про заснування в Хусті свого консульства на чолі з Шплеттшесером. Згодом німці вирішили пожертвувати українцями для налагодження контактів із Москвою, що вилилося в підписання договору про ненапад.

Діячі українського Закарпаття знали про ворожі наміри сусідів. Ще у вересні 1938 р. було створено **Українську Національну Оборону «Карпатську Січ»**. У ній перебувало до 10 тис. січовиків, яких очолив Д. Климуш. Безпосередньо участь у проголошенні незалежності української «Срібної Землі» брали члени Організації Українських Націоналістів, які були дорадниками та співробітниками.

ками президента А. Волошина. Саме ОУН організувала матеріальну допомогу населенню й уряду Закарпаття, також перехід бойовиків організації з Галичини та Волині на допомогу в боротьбі з агресором. Членами Генерального Штабу Карпатської Січі були оунівці: М. Колодзінський, З. Коссак, Р. Шухевич, О. Карачевський, Г. Барабаш, Ю. Лопатинський, Є. Врецьона. Окремі загони січовиків чинили героїчний опір окупантам до середини квітня 1939 р. Але сили були не рівні. Українці зазнали поразки. Десятки тисяч було розстріляно та репресовано. Уряд Карпатської України на чолі з президентом А. Волошином змушений був емігрувати. Події на Закарпатті поставили українську проблему в центрі уваги європейської та світової політики, фактично стали прологом до Другої світової війни.

Отже, незважаючи на іноземний гніт у 20–30-х рр., на західноукраїнських землях було збережено державницькі традиції українського національно-визвольного руху. Це дало поштовх майбутній боротьбі, яка саме на цих українських теренах набула найбільшого розмаху в роки Другої світової війни, в повоєнний час, у період стагнації тоталітарного режиму. Саме у міжвоєнні два десятиліття сформувався новий тип українських політичних діячів, які мали мету, що здійснилася тільки наприкінці ХХ століття – формування незалежної Української держави.

Питання для самостійного вивчення

- 1. Як проходила політика «воєнного комунізму» на східноукраїнських землях на початку ХХ ст.?*
- 2. У чому полягала політика «українізації», якими були її наслідки?*
- 3. Якими були результати непу в першій половині 20-х рр. в Україні?*
- 4. Якими були результати індустріалізації та культурної революції?*
- 5. Як проводилась колективізація сільського господарства в Україні на початку 30-х років? Чому цей процес в історії називають голодомором та геноцидом нації?*

6. Яким було соціально-політичне становище галицьких українців під Польщею у 30-ті роки ХХ ст.?

7. У чому полягало національно-культурне життя західних українців у міжвоєнний період?

8. Розкажіть про діяльність західноукраїнських військово-політичних сил у боротьбі за незалежну Україну в 30-ті роки ХХ ст.?

9. У чому полягає історичне значення Карпатської України та діяльності Августина Волошина?

10. Яким було життя населення Бессарабії, Буковини та Закарпаття у міжвоєнний період?

Теми рефератів

1. Відбудова народного господарства України на засадах непу.

2. Грошове господарство українських земель між світовими війнами (1921–1939 рр.).

3. Товариство «Орли» – Католицька Акція Української Молоді (1933–1939).

4. Союз української поступової молоді імені М. Драгоманова «Каменярі» (1930–1939).

5. Дитячі та молодіжні організації в Наддніпрянській і Східній Україні.

6. Пожежно-спортивне товариство «Луг» (1925–1939).

7. Молодіжне товариство «Пласт» (1912–1930).

Словник термінів і понять

Віче – загальні збори громадян міст Київської Русі для розгляду громадських справ.

Геноцид (від грец. *genos* – рід і *caedere* – вбиваю) – діяння, вчинене з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення чи заповдіння тяжких тілесних ушкоджень, створення умов життя, що

призводять до повного або часткового фізичного знищення, зменшення дітонародження чи запобігання йому, насильницького відбирання дітей. Злочинами вважаються публічні заклики до геноциду, виготовлення матеріалів (книг, кіно-, відеопродукції, статей, гасел) із закликами до геноциду. Відповідальними за геноцид є всі осудні особи, які досягли шістнадцяти років. Прикладом геноциду в ХХ столітті є: знищення вірмен турками у 1915 р., голодомор в Україні 1932–1933 рр., знищення німцями євреїв у 1940–1945 рр.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – штучний голод, організований тоталітарною владою СРСР, акт геноциду проти українського народу. Загальні втрати від голодомору становлять, за різними оцінками, від 3,5 млн. до 10 млн. чоловік. Голодомор став злочином геноциду стосовно українського народу, формою політичного терору, засобом морального тиску на суспільство та зрештою платою за сталінські концепції розвитку радянського суспільства і держави.

Денаціоналізація – процес насильницького позбавлення певного народу власної державності зі всіма наслідками, а саме: втрата насамперед політичної та економічної незалежності (державних кордонів, митниць, власної грошової одиниці, війська, органів безпеки, можливості здійснювати самоврядування та ін.), втрата значною мірою й духовно-культурного суверенітету (можливостей проведення самостійної освітньої політики, розвитку власних наук, літератури, мистецтва тощо).

Екзекуція – тілесне покарання.

Експропріація – примусове (без відшкодування чи оплачуване) позбавлення власності.

Еміграція – вимушена чи добровільна зміна місця проживання людей (емігрантів, переселенців), переселення зі своєї батьківщини, країни, де вони народилися і виростили в інші країни глобального суспільства з економічних, політичних або релігійних причин.

Етнічна група – історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що має єдину мову, загальні риси й стабільні особливості культури та психології.

Міграція – переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час.

Нація – спільнота, яка має спільне історичне походження, з єдиною мовою і самосвідомістю (і особистим відчуттям «націо-

нальної ідентичності», і колективним усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших), власною державністю або прагненням до її створення.

Ординація – зібрання особливих правових норм і правил (відомі під назвами артикулів, вількерів, статутів та ін.), які видавалися вальним сеймом, королем або колегіальними державними органами Речі Посполитої.

Суверен – носій верховної влади.

Література

1. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно» / В. В'ятрович. – Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 512 с.
2. Ісакова Н. П. Історія України (в схемах і таблицях): навчальний посібник / Н. П. Ісакова, О. М. Кропивко, Н. І. Паламарчук. – К.: Аграрна освіта, 2005. – 204 с.
3. Коніщева С. Є. Історія України: навчальний посібник / С. Є. Коніщева. – Х.: Веста, 2012. – 272 с.
4. Мельник А. І. Історія України: навчальний посібник / А. І. Мельник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 88 с.
5. Мицик Ю. А. Історія України: навчальний посібник / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 304 с.
6. Світлична В. В. Історія України: навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти. – друге видання, виправлене і доповнене / В. В. Світлична. – К.: Каравелла; Львів: Новий світ, 2002. – 304 с.

Розділ 9

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

9.1. Початок Другої світової війни. Радянсько-німецький альянс і возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР

9.2. Напад нацистської Німеччини на СРСР та окупація України. Акт відновлення Української держави

9.3. Нацистська окупація та рух Опору в Україні

9.4. Битва за визволення України (1942–1944 рр.). Наслідки війни для України

Друга світова війна – одна з найдраматичніших подій ХХ століття, перебіг і наслідки якої були доленосними для багатьох народів.

Агресивна політика нацистської Німеччини призвела до глобального світового конфлікту, в який було втягнуто 61 державу, понад 80% населення земної кулі. Майже 60 мільйонів чоловік загинуло у війні, половина з яких припала на цивільне населення. Це у 6 разів більше, ніж у Першу світову війну.

За статистикою кількості воєнних жертв Україна посідає перше місце: за період війни в Україні загинуло приблизно 8 мільйонів чоловік, що на 2–3 мільйони більше втрат Росії та на 2,5 мільйони – втрат Німеччини.

Не меншими були і матеріальні втрати. Будучи активним учасником титанічної битви народів, український народ зазнав незмірних бідувань, мужньо боровся й переміг.

Попри неймовірні складнощі, він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших націй світу.

9.1. Початок Другої світової війни.

Радянсько-німецький альянс і возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР

Наприкінці 30-х років різко змінилося становище українського населення на західних етнічних землях, окупованих після Першої світової війни Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Розчленування України і загарбання західноукраїнських земель негативно вплинули на стабілізацію міжнародних відносин і були причинами постійної напруженості у міжвоєнній Європі. Важливість української проблеми зростала внаслідок загострення кризи Версальської системи договорів напередодні Другої світової війни.

Найбільшу зацікавленість до української проблеми тоді виявляли могутні нацистська та більшовицька імперії. Плани Німеччини щодо України формувалися на основі її зовнішньополітичного курсу – розширення «життєвого простору» на сході Європи, – викладеного у гітлерівській книзі «Майн Кампф» ще 1926 року. В програмних виступах та заявах фюрер визначив свої наміри: перетворити українські землі в аграрно-сировинний додаток імперії, що повинен був «постачати продовольством населення великого рейху на тисячу років наперед». Більшовицький вождь Й. Сталін та його оточення намагалися використати факт окупації західноукраїнських земель іноземними державами як один із дієвих засобів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної та Західної Європи. Нездоланні суперечності розділяли Німеччину і СРСР.

Однак неймовірне сталося. **У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. у Москві був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад строком на 10 років.** Разом із договором був підписаний таємний протокол, в якому було положення, що стосувалося українських земель: «У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини буде приблизно проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну». Більшість території тодішньої Західної України, згідно з умовами протоколу, мала ввійти до СРСР. За цими таємними домовленостями, існування яких Радянський Союз упродовж піввіку заперечував, Й. Сталін отримав змогу розширити територіальні

межі СРСР майже до кордонів 1913 р. Німеччина забезпечувала собі відкриті агресивні наміри щодо Польщі, а СРСР у 1939–1940 рр. розпочинав війну з Фінляндією, добився повернення Румунією Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини, вів частини Червоної армії в Литву, Латвію та Естонію.

Безпосереднім результатом пакту «Ріббентропа-Молотова» був початок 1 вересня 1939 року агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія та Франція. Так розпочалася Друга світова війна. Згідно з пактом, СРСР опинився у дуже сумнівному становищі фактичного союзника нацистської Німеччини. Це давало підстави гітлерівському уряду тиснути на радянське керівництво, щоб підштовхнути його до якнайшвидшого вступу у війну проти Польщі. Сталінський уряд, здійснивши необхідні заходи, створив Український фронт на чолі з маршалом С. Тимошенком. Перед вторгненням у Польщу Український фронт загалом мав могутні сили: 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових і 2 моторизовані бригади – близько 800 тисяч бійців та командирів. Радянська сторона відтягувала момент введення на територію Польщі Червоної армії, очікуючи падіння її столиці – Варшави.

Польські війська, в рядах яких воювало близько 200 тисяч українців (кожен п'ятий), чинили впертий опір, але, маючи загальну перевагу, німецькі дивізії швидко просувалися на схід. Уже у середині вересня німецькі частини стояли в околицях Львова та інших українських місцевостях, які, згідно з таємним протоколом, мали відійти до СРСР. Разом із німецькими військовими йшов окремий військовий загін українців (приблизно 600 чоловік) під командуванням Р. Сушка, створений ОУН із колишніх вояків Карпатської Січі. Його завданням було налагодження зв'язків між українським населенням та німецькими військовими частинами. Наприкінці вересня 1939 р. це українське військове формування було ліквідовано німцями.

На введення радянських військ на територію Польщі Й. Сталін зважився лише після того, коли 16 вересня свою країну залишив, рятуючись втечею, останній член польського уряду. **Вторгнення радянських військ 17 вересня 1939 р. у східній області Польщі – Західну Україну та Західну Білорусію – на практиці реалізувало таємний протокол пакту «Ріббентропа-Молотова».**

Як офіційний привід для введення своїх військ радянське керівництво називало захист життя та майна населення Західної України і Західної Білорусії.

Радянським військам вдалося легко досягнути успіху за умов загальної дезорієнтації та воєнного краху Польщі. Польські війська вели воєнні дії з німецькою армією на західному фронті і не сподівалися наступу Червоної армії. Головнокомандувач польської армії маршал Е. Ридз-Смігли, втікаючи разом із рештою польського уряду до Румунії, встиг ще віддати наказ не чинити опору наступаючим радянським частинам. Відповідно до його наказу, від 17 вересня 1939 р. до Угорщини перейшло близько 50 тисяч солдатів і офіцерів, ще 25 тисячам вдалося перебратися в Румунію. Маршал Е. Ридз-Смігли зі своїм штабом перетнув румунський кордон у ніч на 18 вересня. Дещо раніше до Румунії евакуювалися й вищі державні діячі на чолі з президентом І. Мосціцьким та прем'єром Ф. Славой-Складковським. Згодом більше як 50 тисяч польських військовиків, серед них відомі воєначальники генерали К. Соснковський, Л. Желіговський, М. Янушайтіс, В. Лянгнер, різними шляхами перебралися до Франції і взяли участь у боях на Західному фронті.

Сутички між польськими і радянськими військами мали спорадичний характер і великомасштабних операцій не було зафіксовано. До більших битв дійшло під Шацьком, Холмом та Чортковим. Загальні втрати Червоної армії у вересневій кампанії становили 996 вбитими і пропалих безвісті, 238 поранених. Радянські війська захопили більше 130 тисяч польських військовополонених, які були відправлені у табори СРСР. Їх доля склалася по-різному. За ухвалою Політбюро ЦК ВКП (б) навесні 1940 р. 21,9 тисяч здебільшого офіцерів і генералів були розстріляні у Катині та інших місцях СРСР. Восени 1941 р. у СРСР розпочалося формування 96-тисячної польської армії під командуванням генерала В. Андерса, але поляки відмовилися воювати пліч-о-пліч із Червоною армією на радянсько-німецькому фронті й були евакуйовані (114, 4 тисяч) через Іран на Захід.

22 вересня радянські війська почали входити до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся спільний парад радянських і німецький військ. 28 вересня 1939 р. радянсько-німецький воєнно-

політичний альянс, скріплений сумісними бойовими діями проти майже беззахисної Польщі, був підтверджений новим договором – про дружбу і кордон. Новий договір остаточно розмежував зони німецької та радянської окупації колишньої Польщі. Кордон збігався в основному з «лінією Керзона», що ніби надавало справедливо-го характеру радянській окупації. У результаті вересневої кампанії СРСР зайняв територію близько 200 тисяч км², на якій проживало майже 13 мільйонів чоловік. Новоприєднані території включали майже всю західну Україну, що в 1919–1939 рр. входила до Польської держави, за винятком Холмщини, лівобережного Надсяння, Лемківщини та Підляшшя. Ці землі (так зване Закерзоння) – становили Генеральне губернаторство, створене німцями з окупованої території колишньої Польщі як різновид німецької колонії. Крім того, договір створював умови для вирішення проблем Бессарабії та Буковини, заселених переважно українцями. Після пред'явлення ультиматуму про повернення цих земель Румунія у червні 1940 р. задовольнила радянську владу.

Воєнні поразки Польщі сприяли зростанню активності антипольських сил серед населення Галичини, насамперед ОУН, її симпатиків та залишків розігнаної Й. Сталіном КПЗУ. Після 10 вересня до батьківських земель дісталися групи озброєних українських вояків із розгромлених частин польської армії. Організовані здебільшого оунівськими провідниками загони нападали на військові частини та поліцейські пастерунки, роззброювали їх. У період 12–16 вересня антипольські виступи відбулися у Дрогобичі, Стрию, Бориславі, Калуші, Трускавці, Долині та інших місцях. У Стрию діяв загін із 600–700 вояків, а в районі Миколаєва–Щирця – 600 осіб.

Ставлення українського населення до радянських військових частин не було ворожим. Навіть значення їхнього приходу в селах та містах зводилися тріумфальні арки; радянських солдатів та офіцерів вітали хлібом і сіллю, квітами. Гостинне прийняття радянських частин не означало радянофільства чи поширення прокомуністичних настроїв. Найчастіше ентузіазм відображав реакцію на падіння ненависного польського режиму. До цього почуття додавалося бажання запобігти можливим репресіям з боку Червоної армії. Крім цих загальних причин, були ще й специфічно національні. Серед місцевого українського населення поширювались

чутки, що «Перша українська армія» є справді українською і що вона перейшла р. Збруч заради добра України. Радянське командування добивалося такого ефекту, укомплектувати свої частини на основі Київського військового округу.

Український політичний провід прагнув пристосуватися до нових обставин. З початком війни УНДО та інші центристські сили закликали українське населення виконати свій обов'язок щодо Польської держави. Ці заклики відповідали загальній позиції українських солдатів у польській армії. Під час польсько-німецької війни не було зафіксовано масових випадків ворожого або нелояльного ставлення солдатів українського походження. Націоналістичне керівництво також утрималося від активних дій. Крайовий провід ОУН хотів розпочати антипольське збройне повстання, але зіткнувся з заборонаю Проводу Українських Націоналістів. На початку вересня, у зв'язку з ситуацією на фронтах і постійними німецькими бомбардуваннями, польська влада звільнила всіх кримінальних і політичних злочинців. На волі опинилися М. Лебідь, М. Климишин та інші лідери крайового ОУН. С. Бандері вдалося втекти з в'язниці. Впродовж перших тижнів вересня вони перебували у Західній Україні, інструктували та визначали нові завдання для рядових членів, а згодом перебралися у німецьку зону окупації.

Блискавичне захоплення краю спричинило виникнення нової суспільно-політичної ситуації в регіоні. Одним із найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини та Бессарабії було запровадження нових радянських порядків на цих територіях. Для наведення більшовицького порядку разом із передовими червоноармійськими підрозділами в міста та містечка Західної України прибуло по 20–30 комуністів. ЦК КП (б)У скерував їх для ліквідації старих органів влади й управління. Надісланим партфункціонерам належала вся повнота влади: вони вирішували політичні, адміністративні, господарські, культурно-освітні проблеми. Численні підрозділи Червоної армії, створивши на місцях дислокації військові гарнізони, паралізували будь-які спроби масового опору. Створення тимчасових органів влади супроводжувалося безпрецедентною пропагандою, яка представляла радянський режим захисником національних і соціальних інтересів населення Західної України, насамперед «єдинокровних братів» – українців. Масштаби та засоби пропагандистської експансії були вражаючі.

До 30 вересня 1939 р. серед мешканців краю було поширено 400 тисяч примірників радянської преси, 210 тисяч листівок, 9 мільйонів примірників літератури. Лише до 23 вересня до регіону було відправлено 1,4 мільйонів книг і брошур, переважно праці Й. Сталіна, твори Т. Шевченка, «Короткий курс історії ВКП (б)».

Одночасно з наперед визначеною програмою проводилася активна робота, спрямована на «очищення» населення від так званих «ворожих і сумнівних елементів». Наприкінці вересня і на початку жовтня 1939 р. спеціальні оперативно-чекістські групи заарештували лідерів УНДО, колишніх послів до польського сейму, сенаторів І. Німчука, Г. Тершаковця, В. Целевича, К. Левицького, В. Кузьмовича та ін. За підготовленими списками були арештовані лідери багатьох українських, польських і єврейських політичних партій та організацій. На чолі каральних акцій був новопризначений нарком НКВС УРСР комісар держбезпеки III рангу І. Серов, який від 22 вересня постійно перебував у Львові.

Наступним кроком стало створення в колишніх польських воєводствах обласних тимчасових управлінь із центрами у Львові, Станіславі, Тернополі та Луцьку. Утворені за офіційною постановою військової ради Українського фронту, ці органи мали керувати міськими, повітовими управліннями та селянськими комітетами. У складі обласних тимчасових комітетів не було жодного представника Західної України. Безпосереднє керівництво тимчасових управлінь здійснювали партійні, комсомольські працівники і політруки Українського фронту зі східних областей УРСР. До 2 жовтня ЦК КП (б)У направив у регіон 240 партійних працівників, ЦК комсомолу – 142, політуправління Українського фронту – 80 чоловік. Уже до 5 жовтня зі складу Українського фронту було терміново демобілізовано для їхньої підтримки ще 1 тисяча комуністів і 500 комсомольців.

За своєю суттю та функціями тимчасові органи управління мало чим відрізнялися від традиційних радянських органів влади. Тимчасові управління мали й власні мілітарні сили, очолювані військовослужбовцями Червоної армії. За зразком більшовицької Росії тимчасові управління реорганізували місцеву міліцію в загони робітничої гвардії. У селах були сформовані селянські дружини, які підпорядковувалися селянським комітетам. Праобразом низової ланки органів тимчасового управління в Західній Україні –

селянських комітетів стали організовані в 1918 р. на території більшовицької Росії комітети бідноти. Хоч селянські комітети не були їх точною копією, але вони виконували подібні функції: експропріювали поміщицькі і державні землі та майно і передавали малоземельним і безземельним селянам; вирішували питання, пов'язані з постачанням міст продуктами харчування. Отримавши від радянської влади у своє володіння понад 1 мільйон га землі, західноукраїнське селянство побоювалося колективізації. І всі підстави для цього були. Колгоспи почали насаджуватися без належних умов і підготовки. У результаті виробництво сільськогосподарської продукції почало знижуватися.

Головні економічні нововведення звелися до земельної реформи, націоналізації промисловості, торгівлі і банків та введення 8-годинного робочого дня. Безробіття, одну з найбільших соціальних хвороб Польщі, було применшено вивезенням 20 тисяч чоловік у промислові райони Східної України, насамперед на Донбас. Усе це згодом видавалося за початок соціалістичної революції на заході України, рушійною силою якої були широкі народні маси. Насправді ця революція, а точніше радянська, відбувалася за сценарієм, розробленим у Москві.

Діяльність створених і контрольованих більшовиками тимчасових органів радянської влади створили ґрунт для включення Західної України до складу СРСР. Питання нового територіально-правового статусу та суспільно-політичного устрою краю мали вирішити Народні Збори Західної України. Ідея цього форуму належала московському керівництву. **Щоб надати легітимного характеру приєднанню західноукраїнських земель до Української РСР, 22 жовтня 1939 р. були проведені вибори до Народних Зборів Західної України.** Вибори проводилися під контролем радянських військ і органів влади, голосувати дозволялося і солдатам Червоної армії. Спроби висувати альтернативні кандидатури придушувалися. 27 жовтня 1939 р. Народні збори проголосували про встановлення радянської влади на території Західної України. **Ще через два дні вони звернулися з проханням до Верховної Ради СРСР включити західноукраїнські землі до складу Української РСР і тим самим «завершити возз'єднання західних українців у складі єдиної держави».** Верховна Рада СРСР «задовольнила» їхні прохання 1 листопада 1939 р.

28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її уступити землі Північної Буковини і частину Бессарабії, заселену українцями. За Рішення Верховної Ради СРСР 2 серпня 1940 р. ці землі увійшли до складу Української РСР. Встановлення радянської влади у Західній Україні, як і в Західній Білорусії, Північній Буковині й Бессарабії, а з літа 1940 р. – у балтійських державах, було першою спробою «експортувати» радянський тоталітарний режим поза межі СРСР. Тому більшовицька Москва виявляла певну обережність і намагалася пристосуватися до місцевих умов. Встановленню радянського режиму надавалося характеру позірної «українізації». У найбільших містах почали виходити нові українські газети. Відкривалися українські школи та вищі навчальні заклади, а університет у Львові ім. Яна Казимира перейменовано на ім. І. Франка. Національні обмеження, які де-факто існували в довоєнній Польщі, для українців і євреїв під час вступу до вишу були скасовані. Навчання у всіх вишах і школах стало безплатним, українська мова повсюдно запроваджувалася не лише у навчальних закладах, але й у державних установах.

Діяльність тимчасових органів влади поширювалася й на культуру як один і найважливіших ідеологічних засобів зміцнення радянського ладу. У зв'язку з цим «Просвіта», «Рідна школа», «Українська бесіда», інші громадсько-просвітницькі товариства й установи припинили свою діяльність. Не маючи підтримки та дозволу, припинили роботу польські, українські, єврейські літературно-мистецькі і наукові громадські товариства та організації. Зробивши добру справу: заснувавши у Львові на базі Наукового товариства ім. Т. Шевченка філіал Академії наук УРСР, радянські власті ліквідували НТШ, а низку його активних діячів репресували. Невдовзі місцева громадськість, придивившись до того, що відбувалося, з подивом стала помічати більше ознак «показухи» і фальші радянської «українізації». А непримириме, вороже ставлення нових властей до Української Греко-католицької церкви, що користувалася в населення довір'ям і авторитетом, просто налякало.

На відміну від 1920-х років, «українізація» проводилася без «коренізації». Місцеві українці, крім поодиноких членів КПЗУ, «москвофілів», «радянофілів», до участі у державних та партійних органах не допускалися. «Українізація» забезпечувалася переважно вихідцями зі Східної України. У якісному відношенні це був

не найліпший елемент: після репресій у 1934–1938 рр. в УРСР у партійному та державному апараті переважали молоді люди без відповідного досвіду й освіти. У 1939 р. 41% секретарів обласних, 71,4% – міських і районних і 78% – первинних партійних організацій не мали навіть середньої освіти. Головною метою їхньої діяльності було встановлення контролю над потенційно ворожим для радянського режиму суспільством. Ця мета досягалася переважно репресіями. Жертвами радянських репресій у 1939–1941 рр. стали колишні державні службовці, офіцери, поміщики, військові осадники, найвідоміші громадсько-політичні лідери та викритті члени підпілля.

Із вересня 1939 р. розпочалися масові жорстокі репресії та депортації. Тільки з вересня 1939 р. до листопада 1940 р. із території Західної України та Західної Білорусії було депортовано в північно-східні райони СРСР, Комі АРСР, Казахстан 312 тисяч сімей, або 1 173 170 чоловік, що становило майже 10% населення. Депортація відбувалася трьома хвилями. З першою хвилею, згідно з наказом наркома внутрішніх справ Л. Берія від 29 грудня 1939 р., відправлялися військові та цивільні польські осадники. Невелика кількість українців, яка потрапила сюди, складалася з лісників – радянські власті боялися перетворення лісів на місце антирадянського підпілля. Друга – і наймасовіша – хвиля на початку квітня 1940 р. захопила декілька груп населення. Одну становили польські чиновники, поміщики, офіцери, жандарми, що були заарештовані зразу після радянського вторгнення. Інша, серед якої було дуже багато українців, об'єднувала громадських і політичних діячів, членів ОУН і членів колишньої КПЗУ. До ще однієї групи увійшли підприємці, купці та заможні селяни. Вивозилися також родини, в яких не було голів сім'ї, вважалося, що вони були заарештовані, або втекли в німецьку зону окупації – і в одному, і в другому випадку це були сім'ї ворогів народу. Третя хвиля у червні 1940 р. завершила процес. Окрім вказаних хвиль, були ще й менші депортації, наприклад, було виселено жителів з окремих прикордонних районів.

Прихід Червоної армії захопив зненацька керівництво українських політичних партій та громадських організацій Західної України. Більшість українських лідерів очікували приходу німецьких військ.

Після перших звісток про наступ радянських військ частина – Р. Смаль-Стоцький, Р. Дашкевич, П. Лисяк, В. Мудрий, І. Кедрин-Рудницький та інші – покинули Львів і перебралися у німецьку зону. Решта однак вирішили залишитися зі своїм суспільством. За декілька тижнів вересня 1939 р. легальний сектор українських політичних сил припинив своє існування. 21 вересня 1939 р. УНДО й декілька інших партій були розпушені. Водночас утворився Допомоговий комітет, який мав би представляти інтереси українського населення перед новою владою. Голова комітету К. Левицький під час зустрічі з радянськими представниками запевнив у своїй готовності до співпраці з новою владою. Натомість він просив забезпечити можливість для діяльності українських інституцій.

Радянська влада не збиралася виконувати такі прохання українських політичних лідерів. Восени 1939 р. – зимою 1939/1940 рр. почалися арешти, зокрема серед членів Допомогового комітету. Репресії охопили керівництво всіх найбільших легальних партій. Були заарештовані й депортовані на Схід національні демократи К. і Д. Левицькі, О. Луцький, соціалісти-радикали І. Новодворський і А. Гривняк, соціал-демократ В. Старосольський та інші. Ступінь колабораціонізму з радянським режимом був різним. Для багатьох це була просто можливість вижити, а для інших, особливо української інтелігенції, одержати місце праці у навчальних закладах, наукових установах, новоутворених творчих спілках. Деякі з них такі, як академік К. Студинський, голова Народних Зборів, були особливо обласкані радянським режимом і відігравали таку собі роль старорежимної інтелігенції, яка успішно «перевиховується». Крім того, були групи, які прийняли радянську окупацію без застережень: колишні комуністи, здебільшого польської та єврейської національностей, деякі письменники тощо. Вони були нечисленними, та їхня поведінка мала пропагандистське значення для утвердження радянського режиму.

Для координації праці українських місцевих громадських комітетів у листопаді 1939 р. в Кракові з ініціативи ОУН створюється Українське Національне Об'єднання (УНО), а в червні 1940 р. формується Український Центральний Комітет (УЦК) як керівний центр допомогових комітетів у німецькій зоні. У сферу діяльності УЦК входили: допомога й опіка над військово-

полоненими з часу німецько-польської війни, кооперації, керівництво товариствами «Сільський господар», культурно-освітніми та молодіжними організаціями, українськими школами, видавничою діяльністю. Його голова, професор В. Кубійович, ставив перед комітетом завдання усунути польські впливи на цій українській території, зміцнити національну свідомість серед місцевих українців і повернути те, що українське населення втратило під польською владою. УЦК допоміг у створенні окремої адміністрації Української православної церкви для Холмщини та Підляшшя – єпископ Іларіон-Іван Огієнко, і Лемківщини – єпископ Палладій-Видибєда-Руденко.

З усіх легальних груп, які продовжували діяти на території Німеччини та окупованих Чехії, Польщі і Словаччини, принципово антигітлерівську позицію зайняла частина петлюрівців. Вони застерігали українське суспільство перед тим, щоб воно не стало ні антирадянською, ні антипольською картою у руках Німеччини. Керівники петлюрівського руху, що потрапили в зону німецької окупації, – А. Лівіцький у Варшаві та Р. Смаль-Стоцький у Празі – перебували під наглядом гестапо. Найважливішим завданням у разі німецько-радянської війни середовище УНР вважало боротьбу проти СРСР, а це дещо затьмарювало його антинімецьку позицію. 20 червня 1940 р. під головуванням А. Лівіцького відбулося таємне засідання у справі організації повстанської армії у разі війни між СРСР та Німеччиною.

Подібну гру на два фронти спробував вести і гетьманський рух П. Скоропадського, який вислав до Лондона свого сина Данила. Залишившись у Берліні П. Скоропадський виявляв максимум лояльності до нацистського керівництва.

Однією політичною силою, яка зберегла свої сили та структуру в Західній Україні, була ОУН. У ситуації, що виникла, Провід ОУН мав на меті зберегти і розширити мережу підпільних організацій, їхню боротьбу проти сталінської диктатури. Крайовий провід ОУН розпочав збройні акції в різних місцях проти членів НКВС. 1941 р. у Львові відбувся процес над 59 оунівцями, серед яких 42 звинувачені, зокрема 11 жінок, отримали смертний вирок. Підпільною мережею ОУН у цей період керував І. Климів на посту Крайового провідника. За героїзм і сміливість у боротьбі проти поневолювачів він отримав псевдонім «Легенда».

У досягненні своїх політичних цілей ОУН покладалася на нацистську Німеччину. Щоправда, в досягненні цих цілей у провідників ОУН були різні тактичні лінії. Після вбивства у 1938 р. Є. Коновальця, Провід Українських Націоналістів передав владу А. Мельнику. Цей вибір затвердив Другий конгрес ОУН наприкінці серпня 1939 р. У лютому 1940 р. молоді націоналісти на чолі з С. Бандерою відмовилися підпорядковуватися ПУН-ові. Після невдалих спроб переговорів у квітні 1940 р. А. Мельник віддав С. Бандеру під суд ОУН, а цей, своєю чергою, відмовив А. Мельнику в праві керувати націоналістичним рухом. У серпні 1940 р. А. Мельник запропонував виключити С. Бандеру та його прихильників із ОУН. З того часу ОУН розкололася на дві окремі та непримиримо ворожі організації – мельниківців (ОУН-м) та бандерівців (ОУН-б). Одні базували свої дії на принципі активної, негайної, «революційної» тактики, інші – на еволюційній розбудові сил. Кожне угруповання оголосило себе єдиним законним проводом ОУН. Ворожнеча між ними сягала такої гостроти, що вони часто боролися одна проти одної з не меншою жорстокістю, ніж із ворогами української державності.

Співпрацюючи з німецькою військовою розвідкою, за відсутності будь-яких політичних зобов'язань, керівництву ОУН-б вдалося в березні–квітні 1941 р. створити два військові батальйони «Нахтігаль» («Соловей») і «Роланд». Варто зазначити, що «бандерівці» менше, ніж «мельниківці» довіряли гітлерівцям. Керівництво обох українських націоналістичних організацій мали власні цілі, які відрізнялися від німецьких. Це підтвердив другий Великий Збір ОУН у квітні 1941 р. У його резолюції підкреслювалося, що ОУН продовжуватиме революційну боротьбу за свободу українського народу, незважаючи на територіальні та політичні зміни, що можуть відбутися у Східній Європі, тобто навіть тоді, коли Німеччина виявить своє справжнє обличчя щодо українського питання. Головними завданнями бандерівців і мельниківців було створення на окупованих землях української адміністрації, яка перебувала б під їхніми впливами. Обидві організації створили похідні групи. Загалом було утворено 6 похідних груп – 3 бандерівські і 3 мельниківські. Виконуючи функції перекладачів, водіїв при німецьких військових частинах, члени цих груп мали завдання творити органи влади на окупованій території і так перехоплювати ініціативу

в гітлерівців. Напередодні німецько-радянської війни українські емігрантські організації, за винятком ОУН-м, об'єдналися в так званий Український Національний Комітет (УНК).

Отже, необхідно зазначити: по-перше, що український народ вступив одним із перших у Другу світову війну; по-друге, приєднання західноукраїнських земель до Української СРС у межах Радянського Союзу було здійснене в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами; по-третє, український народ, який не був повноправним суб'єктом міжнародної політики, не ніс повної відповідальності за наслідки дій СРСР та Німеччини, що мали відверто загарбницький характер; по-четверте, встановлення радянської влади було необхідне тоталітарному сталінському режимові не для вирішення проблем соціально-економічного та культурного розвитку краю, а насамперед для будівництва санітарної зони безпеки на західних кордонах – трампліну для майбутньої експансії в некомуністичну Європу.

9.2. Напад нацистської Німеччини на СРСР та окупація України. Акт відновлення Української держави

На світанку 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. Ударні сили угруповань німецьких армій «Північ», «Центр» і «Південь» почали стрімкий наступ у напрямках, відповідно, на Ленінград, Москву та Київ. Разом з Німеччиною у війну проти СРСР вступили Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина та Фінляндія. Угруповання німецьких військ налічувало 153 дивізії, ще 37 дивізій належали її союзникам. Загальна чисельність особового складу цих 190 дивізій становила 5,5 мільйонів чоловік, а на озброєнні у них було 2800 танків і штурмових гармат, 4950 літаків, 47200 гармат та мінометів.

Український напрям, за німецьким планом «Барбароса», був одним із найголовніших. Гітлерівське керівництво мало на меті якомога швидше оволодіти розвинутою економічною базою республіки, її багатючими сировинними й паливними ресурсами,

щоб, з одного боку, послабити військово-промисловий потенціал СРСР, а з іншого – зміцнити власну воєнну машину завдяки використанню економічних можливостей України, створити вигідний плацдарм для подальшого розгортання воєнних дій і перемоги над СРСР. Реалізуючи план «Барбароса», в Україну вдерлася група армій «Південь» – три німецькі армії (6, 17 і 11-та), 1-ша танкова група, 2 румунські армії, словацький і угорський корпуси.

Цій потужній воєнній машині (57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь») протистояло 80 дивізій Київського та Одеського військових округів, реорганізованих на початку війни у Південно-Західний та Південний фронти, що простяглися майже на 1 тисячу кілометрів. Концентрація в Україні цього найчисельнішого радянського військового угруповання була спричинена припущенням Й. Сталіна про те, що саме південний захід є головною метою німецької армії. Насправді першого та найтяжчого удару німецька армія завдала на центральному напрямі. Співвідношення в живій силі та техніці було на користь радянських військ. Якщо в німців та їхніх союзників на південно-західному напрямі налічувалося 850 танків, 16 000 гармат і 1300 літаків, то у радянської сторони відповідно – 5 625, 17 000 та 2700. Приблизно 80% радянської військової техніки було застарілих конструкцій. За вмілої організації справи налагодити стійку оборону можна було і з нею, але, як і до війни, про масштабні й ефективні оборонні заходи у військах не могло йтися. Радянське політичне та військове керівництво запевняло, що майбутня війна, коли вона вибухне, буде вестися лише на чужій території й малою кров'ю.

Насправді перебіг подій на радянсько-німецькому фронті одразу мав несприятливий для Червоної армії характер. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тисяч чоловік, 3500 літаків, 6000 танків, 9500 гармат. Із 170 дивізій діючої армії боєздатність зберегли тільки 70. Німецькі втрати в живій силі були майже в 10 разів менші. Танкові угруповання ворога, прикриті авіацією, за декілька днів захопили Луцьк, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині – Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскуров (нині – Хмельницький), Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси, інших стратегічно важливих центрів України.

Найбільший опір у перші дні війни німецькі війська зустріли в районі Луцька – Бродів – Рівного, де 23–29 червня

1941 р. відбулася велика танкова битва. У цьому танковому побойщі з обох боків брало участь 2000 танків. 29 червня німці захопили Львів, а до середини липня контролювали всю Галичину, Західну Волинь, Буковину та Бессарабію. Вирішальною для подальшого розвитку воєнних операцій була битва під Уманню 10–12 серпня 1941 р., під час якої було розбито радянську армію, що утримувала доступ до Центральної та Східної України. Через місяць, 16 вересня 1941 р., впав Київ, а на початку листопада німецькі війська захопили майже всю територію України, за винятком північно-східного Донбасу.

Після успішного наступу Червоної армії під Москвою взимку 1941 р. Й. Сталін планував весною 1942 р. добитися перелому під час воєнних дій. Він мав намір розпочати наступ проти німецьких військ під Ленінградом, у Криму та в Україні. Погано підготовлений наступ обернувся черговими катастрофами. Воєнна операція в Криму, незважаючи на значну перевагу радянської сторони у живій силі, завершилася тим, що наприкінці травня 1942 р. німецькі війська заволоділи більшою частиною півострова. Найбільшої ж поразки радянські війська зазнали в Україні, у районі Харкова. 29 травня німецька армія завершила оточення Червоної армії, взявши полоненими 214 тисяч чоловік. Поразка під Харковом змусила радянську сторону віддати останню українську територію, яка перебувала під її контролем. 4 липня 1942 р. частини Червоної армії покинули Севастополь, а 22 липня здали останній населений пункт Української РСР – м. Свердловськ Ворошиловградської (нині – Луганської) області.

Поразки в Україні зумовили нові невдачі радянських військ. Наприкінці червня 1942 р. німецькі війська розгорнули наступ на півдні й завдали сильних ударів військам Південно-Західного та Південного фронтів. До початкової низки поразок Червоної армії й обвальних бідувань українського народу призвела не тільки агресія нацистської Німеччини, а й вади тоталітарної системи зі сталінським авторитарним управлінням, наслідками злочинної політики щодо українського селянства, слабкою боєздатністю армії, беспорядністю та низькою кваліфікацією військових начальників різних рангів, які добивалися за принципом особистої відданості. Криваві сталінські «чистки» 30-х – початку 40-х рр. завдали Червоній армії непоправних утрат. За 17 місяців (з травня 1937 р.) в

армії було репресовано не менше 44 тисячі представників командного складу. З вказаної кількості репресованих 1/3 припадала на Київський особливий військовий округ. Найбільше постраждав вищий командний склад, де кожен другий з трьох став жертвою репресій. Обезголовлено було не тільки військові округи та їх штаби, не тільки корпуси та дивізії, але й 70% полків і 80% батальйонів. Як наслідок це негативно позначилося на керівництві військами в перший період війни.

Передусім це, а не німецька військова машина, призвело до катастрофічного становища: 65% кадрової Червоної армії на початковому етапі війни спіткала жаклива доля – ворожий полон. Багато солдатів та офіцерів виявляли небажання захищати сталінський режим, якого вони боялися і до якого не відчували емоційної прив'язаності.

У листопаді 1941 р. серед 3,6 мільйонів полонених радянських солдатів третина – 1,3 мільйона чоловік – становили українці. З одного боку, ця цифра перевищує частку українців у Червоній армії напередодні війни (19,8 у 1940 р.); але, з іншого, – варто підкреслити, що мобілізація на початку війни значно збільшила кількість українців у радянських військах. Особливо багато (понад 50%) їх було у частинах Південно-Західного фронтів, які діяли на території Української РСР.

Тема радянських військовополонених лише недавно набула розголосу. Саме стан боєздатності Червоної армії став головною причиною того, що її особовий склад поповнював німецькі шталаги та офлаги й у 1942 р. Вражає загальна кількість радянський полонених за роки війни – приблизно 6 мільйонів чоловік. Лише останнім часом, у зв'язку з появою невідомих вітчизняному читачеві праць зарубіжних дослідників, сучасних досліджень вітчизняних науковців, стало відомо про використання на радянсько-німецькому фронті «східних легіонів Гітлера», утворених із військовополонених – червоноармійців та командирів.

Дослідники вважають, що добровольців, які служили на боці Третього рейху, налічувалося до 1 мільйона 200 тисяч чоловік і вони становили 15–20% чисельності німецького вермахту та СС. Найвідомішим серед цих формувань була Російська визвольна армія, яку очолював колишній радянський генерал, улюбленець Й. Сталіна та герой оборони Києва і Москви – А. Власов.

Слід зазначити, що значна частина українського населення відчула певне полегшення, вбачаючи крах сталінського режиму. Тим паче, що відступ радянських військ позначився масовими репресіями та матеріальною руйною. Відповідно до тактики «спаленої землі», спеціальні частини НКВС знищували заводи та фабрики, залізниці, врожай, затоплювали шахти, щоб вони не потрапили до рук німців. Те, що мало особливу цінність, евакуювали на Схід. Разом із технікою евакуації підлягали представники елітарних верств – державні чиновники, фахові робітники, інтелігенція. Загалом було евакуювано 3,8 мільйонів чоловіків, жінок і дітей; 550 великих підприємств, що становили третину всіх заводів і фабрик, евакуюваних із захоплених німецькими військами районів СРСР. Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що сталінська тоталітарна система, яка внаслідок численних прорахунків та помилок авторитарної влади поставила країну перед безоднею, була змушена тепер в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи своїми жорстокими, тоталітарними методами врятувати її від загибелі.

Наступ німецьких військ відкрив ще одну сторінку злочинства НКВС: під час відступу радянських військ із України у місцевих в'язницях відбувалося масове знищення політичних в'язнів. Такі ж дії чинили і в інших містах України – Луцьку, Тернополі, Вінниці, Умані, Стрию, Дрогобичі, Перемишлі, Чорткові, Дубно, Кременці, Самборі, Станіславі, Жовкві. Про більшовицькі злочини на українських землях під час відступу Червоної армії повідомляли ще в 1941 р. газети США, Англії, пізніше українські газети з еміграції в 60-х роках, українські історики діаспори.

На початковому етапі війни німецька пропагандистська машина мовчала, яка доля очікувала українські землі. Місцевому населенню лише було обіцяно визволення від більшовиків, свободу релігії й праці. Про політичне майбутнє України не йшлося. Ще до початку війни у 1940 р. А. Гітлер заявляв, що у західних регіонах СРСР мають бути створені під протекторатом Німеччини три держави – Україна, Білорусія та федерація Балтійських республік. Але згодом він різко змінив свої погляди. 17 липня 1941 р. А. Гітлер видав наказ «Про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях».

За цим наказом, окуповані території СРСР поділялися на дві частини: 1) зону армійського тилового району; 2) військово-

адміністративну зону, так звані рейхскомісаріати. Перша зона підпорядковувалася командувачам груп армій та армій, а інша – міністерству у справах окупованих східних земель.

Згодом, після поразки німецьких військ під Москвою, замість чотирьох запланованих рейхскомісаріатів німецькі власті обмежилися двома – «Остланд» із центром у Ризі та «Україна». Рейхскомісаріат «Україна» був створений у серпні 1941 р. До нього увійшла більшість території УРСР, південні частини двох білоруських областей (Брестської і Пінської), заселені українцями. Рейхскомісаріат «Україна» поділявся на шість генеральних округів – «Волинь», «Поділля», «Житомир», «Київ», «Дніпропетровськ», «Миколаїв» і «Таврія». Галичина увійшла до польського Генерал-губернаторства як окремих дистрикт.

До союзника Німеччини – Румунії – буди приєднані південні та південно-західні частини України: Ізмаїльська область увійшла до губернаторства «Буковина», а Одеська, південні райони Вінницької та західні Миколаївської областей становили губернаторство «Трансністрію». Закарпаття ще з 1939 р. належало іншому німецькому союзникові – Угорщині.

У результаті Україна на період німецької окупації перестала існувати як історико-географічна та політична цілісність. Німецький фюрер А. Гітлер рішуче відкидав ідею самостійності України. Вона підлягала «германізації» через завезення іммігрантів – німців, датчан, голландців, норвежців, шведів. Рейхскомісаріат «Україна» із столицею у Рівному очолив гауляйтер Е. Кох, відомий своєю жорстокістю та вірністю А. Гітлеру. В інавгураційній промові Е. Кох охарактеризував себе як «брутальну собаку»; саме тому, за його словами, він і був призначений на цю посаду.

Як і для більшості нацистських лідерів, для Е. Коха Україна означала лише географічне поняття, а українці (за винятком галичан) нічим не відрізнялися від росіян.

Рейхскомісаріат «Україна» розпочав свою діяльність у листопаді 1941 р., коли зона воєнних дій пересунулась на Схід. Саме цей період – від евакуації радянської влади аж до встановлення німецької адміністрації – був сповнений спробами українських політичних сил організувати своє національне життя. Із ініціативи ОУН-м, колишні вищі офіцери армії УНР разом із А. Мельником надіслали листа А. Гітлерові, прохаючи у нього дозволу творити

українські збройні відділи, які разом із німецькою армією взяли б участь у поході проти більшовизму.

За порозумінням з ОУН-м голова УЦК В. Кубійович подав заяву до генерал-губернатора у справі організації військових загонів із місцевих українців. Не отримавши відповіді, вони зайняли вичікувальну позицію.

Набагато активніше почали діяти члени ОУН-б. Уже на другий день після початку війни, 23 червня 1941 р., вони направили німецькому урядові меморандум, вимагаючи визнання українського національного руху як рівноправного союзника у боротьбі з більшовизмом. Лише повністю самостійна Українська держава, заявляла ОУН-б, може стати запорукою німецько-українського союзу. Одна з бандерівських похідних груп увечері 30 червня 1941 р. у Львові зібрала Українські національні збори, які проголосили утворення самостійної Української держави. Прем'єром уряду новопроголошеної держави став Я. Стецько, було створено верховний державний орган – Українську Національну Раду на чолі з колишнім головою уряду ЗУНР К. Левицьким. ОУН-б запевняла галичан, що вона виступає від імені всіх еміграційних українських сил і має повну підтримку німецьких властей. Місцеві українські політичні сили присягли на вірність новому урядові, населення міст і сіл Галичини урочисто відзначило проголошення Української держави. Окремі випадки відзначення цього акта траплялися у Східній Україні.

В умовах воєнного безладдя та хаосу почав створюватися національно-державний апарат, відновлювалося господарське та кооперативне життя, ліквідовувалися колгоспи, земля переходила у приватну власність селян. В окремому листі до А. Гітлера Я. Стецько підкреслював, що, проголошуючи Акт відновлення Української держави, українці хочуть будувати Європу на нових засадах. Окрім того, зазначив Я. Стецько, вони прагнуть не лише зберегти проголошену Українську державу, а й поширювати її на нові території. Але ці апеляції не допомогли українському урядові і ще більше ускладнили його становище. З Берліна почали вимагати розслідування подій 30 червня.

Дізнавшись про проголошення Української держави, А. Гітлер віддав наказ затримати її провідників. Я. Стецько та члени його уряду Л. Ребет і Р. Ільницький були заарешто-

вані та вивезені до Берліна для слідства. Там до них було приєднано С. Бандеру. Від них вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р. Однак ніхто з них не виявив слабкодухості, і після двох місяців слідства їх відправили до концентраційного табору Заксенгаузен у спеціальний відділ для політичних в'язнів. За наказом голови Крайової екзекутиви ОУН-б І. Климів (Легенди) на початку липня вся мережа бандерівських організацій перейшла у підпілля. Керівництво всією ОУН-б наприкінці вересня 1941 р. перейняв М. Лебедь.

Сподівання на співпрацю з німцями були розвіяні і ОУН-б розпочинає підготовку до відкритої боротьби проти гітлерівських загарбників.

Обережна тактика німецьких властей щодо українських націоналістів у середині вересня зазнала змін. Упродовж 1941–1942 рр. багато членів оунівського підпілля загинули у гестапівських катівнях. У вересні 1942 р. у концтаборі Освенцім гестапівці замордували двох братів С. Бандери – Олексія та Василя. 4 грудня 1942 р. в гестапівських застінках Львова були замордовані І. Климів (Легенда), І. Равлик, А. Марченко та ін. Розстріли членів ОУН, підпільників відбувалися в Тернопільській, Волинській областях та інших землях. Каральна акція нацистів позбавила ОУН-б 80% її досвідчених кадрів.

Подібну діяльність намагалася провадити й ОУН-м, однак її масштаби значно поступалися розмахові ОУН-б. Мельниківці вели себе набагато обережніше, демонструючи свою лояльність до німецьких властей. Після взяття Києва німцями з ініціативи ОУН-м було створено Українську Національну Раду, яка почала діяти 5 жовтня 1941 р. Це був політично-громадський центр під керівництвом М. Величківського. Мельниківці починають видавати часопис «Українське слово», а О. Теліга організувала спілку українських письменників. Але у грудні 1941 р. – лютому 1942 р. німці заарештовують і розстрілюють групу відомих мельниківців, зокрема О. Телігу, І. Рогача, О. Чемеринського. Значно довше проіснувала УНР у Львові, яка була об'єднуювальною ланкою між українським населенням та німцями. Його представником перед німецькими властями був Генеральний секретаріат, який очолював К. Паньківський. На початку березня 1942 р. його діяльність була заборонена німцями.

Незважаючи на те, що обидві організації ОУН-м і ОУН-б мали однакову мету – досягти незалежності України, партійні суперечності перемагали й унеможливлювали їхню співпрацю. Обидві організації намагалися поширити свої впливи на українські землі: ОУН-б закріпилася у державній адміністрації Галичини і Волині, а ОУН-м дбала насамперед про свої позиції в Центральній і Східній Україні. Боротьба між ними супроводжувалася збройними сутичками і розправою над суперниками. 30 серпня 1941 р. у Житомирі було вбито двох провідників похідних груп ОУН-м О. Сеніка і М. Сціборського.

Ця боротьба обумовлювалася ще й тим, що західним і східним українцям було дуже складно порозумітися, коли йшлося про влаштування майбутнього України. Українські націоналісти, вважаючи досягнення політичної незалежності головною метою, ігнорували соціально-економічні питання, тоді як для населення Східної України вони були найважливішими. Крім того, у цих регіонах не сприймали доктрину інтегрального націоналізму за його нетерпимість.

Німецька окупація встановила в Україні сумнозвісний «новий порядок», який відзначався винятковою українофобією. Зловісна мережа концтаборів, в'язниць і гетто, масові винищення людей, потяги з невільникми до рейху – ось прикмети того «нового порядку».

З перших же днів окупації гітлерівські загарбники встановили режим кривавого геноциду, нещадного терору та тотального пограбування, широко застосовуючи демагогію, обман і провокації. Все це було втіленням детально розробленої програми «Ост», яка передбачала ліквідацію Польщі, СРСР, «виселення» (знищення) мільйонів людей. Була навіть встановлена квота такого «виселення» за національностями: для євреїв – 100%, поляків – 80–85%, литовців і естонців – 50%, галичан – західних українців – 65%, білорусів – 75%.

Рекомендацію – що російське населення необхідно повністю знищити – пропонувалося здійснити поетапно. Новоявлені нацистські колонізатори закатували на українській землі 5 мільйонів 264 тисячі чоловік мирного населення (євреїв і циган – майже повністю) та військовополонених, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2 мільйони 400 тисяч чоловік.

9.3. Нацистська окупація та рух Опору в Україні

Окупація німецькими фашистами та встановлення жорстокого терористичного режиму викликала збройну боротьбу українського народу в партизанських загонах і в підпільних організаціях. Спершу її започаткувало нерегулярне військове формування Польська Січ – Українська Повстанська Армія під командуванням Т. Бульби-Боровця. Саме він першим розпочав боротьбу проти окупантів. Серед визначних бойових операцій упівців Боровця було взяття в середині серпня 1941 р. Олевська, який до середини листопада був на Волині столицею, щось на зразок окремої національної республіки.

Восени 1941 р. з'являються підпільно-партизанські групи лівого спрямування. Поступово формується штаб партизанського руху під керівництвом ЦК КП (б)У. Його керівні кадри – командири загонів і з'єднань – формувалися за згодою партійних органів. Це були колишні керівники партійних організацій, радянських органів влади. Всі вони були членами ВКП (б), членами підпільних обкомів партії, деякі навіть членами ЦК КП (б)У. Це стосується і підпільних груп та організацій.

Склад загонів і з'єднань комплектувався із партійних кадрів, військовослужбовців, які залишалися поза фронтом, утікачів від німецького терору, військовополонених, які врятувалися втечею з німецьких концтаборів. Їх постійно доповнювали повітряні десанти – розвідувальні кадри. У 46 партизанських з'єднаннях, тисячах загонів розвідувально-диверсійних, підпільних організацій та групах вели вперту боротьбу приблизно 600 тисяч антифашистів.

Великі складнощі під час свого становлення пережив партизанський рух у тилу ворога. Оскільки воєнною доктриною Червоної армії передбачалося, що буде вестися виключно на території противника, підготовка населення до партизанської боротьби визнавалася національною.

Крім того, створена в містах прикордонних районів на початку 30-х років мережа матеріально-технічних баз була ліквідована, а підібрані для можливої партизанської боротьби досвідчені кадри

було звинувачено у підготовці «замаху на товариша Сталіна» та знищено. Ці прорахунки далися взнаки на початку війни, коли радянські партійні та військові органи почали створювати підпілля, формувати партизанські загони. Орієнтовані на досвід громадянської війни, місцеві керівники, обов'язками яких було формування підпілля та партизанських загонів, часто виявляли невігластво та формалізм. Тому не дивно, що багато таких погано підготовлених і недосвідчених підпільників і партизанів, зіткнувшись на початку окупації з гітлерівськими каральними органами, які мали великий практичний досвід боротьби з антинацистським рухом у Німеччині та Європі, не витримали всього тягаря непередбачених складнощів. У перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 радянських партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. було відомо про наявність лише 22 діючих загонів. Решта розпалася або була розгромлена.

Це, зокрема, також зазначали і вояки Української Повстанської Армії. «На величезному просторі полісько-білоруських лісів, – пише колишній курінний УПА М. Скорупський, – німці не могли собі дати ради. Загони советських партизанів посилили свою акцію. Пускали потяги під укуси, щоденно робили напади».

Одночасно формується протинімецький рух у середовищі ОУН. Уже на першій конференції ОУН у вересні 1941 р. ухвалюється рішення про підготовку до активної боротьби з німецькими окупантами. Волинь і Полісся стало територією зародження УПА.

Улітку 1942 р. обидві ОУН (бандерівців і мельниківців) відправляють у ліси Волині та Полісся значну частину своїх кадрів для боротьби проти німецьких окупантів і червоних партизанів. Перший відділ УПА організував на Поліссі в жовтні 1942 р. С. Качинський (Остап).

Під керівництвом ОУН були організовані інші військові підрозділи, які називали себе сотнями УПА.

В основу політичної платформи військових формувань УПА були покладені такі принципи:

- беззастережне визнання ідей Української самостійної соборної держави як найвищої ідеї українського народу;
- визнання революційних методів боротьби за вільну Україну в поєднанні з методами визвольної боротьби;

– проголошення більшовиків і німців окупантами України. Водночас ОУН і УПА підтвердили, що вони борються проти імперіалізму, а не проти російського чи німецького народів, які самі були поневолені.

Після поразки німців під Сталінградом (початок лютого 1943 р.) значно зростає рух опору на українських землях. Центр національно-визвольної боротьби поступово переміщується в Західну Україну. До червня 1943 р. група «УПА-Північ» (командувач Клим Савур-Охрім – Клячківський), яка діяла на північно-західних землях, в боях із військовими частинами німців опанувала все Полісся та Волинь. Дії цієї групи поширюються на Вінничину, Житомирщину, Умань та інші місцевості Правобережжя.

Улітку 1943 р. Українська Народна Самооборона в Галичині починає реорганізовуватись у повстанську армію – групу «УПА-Захід» (командувач полковник Шелест – Василь Сидор). Восени 1943 р. Головним командиром УПА стає Роман Шухевич (Тарас Чупринка). Тоді до УПА входить Буковинська Українська Самооборонна Армія (командувач Луговий). Існувала ще група «УПА-Схід», яка базувалася на Півночі Житомирської, Київської і території Чернігівської областей.

Уваги й окремого наукового дослідження істориків заслугоує проблема участі представників інших національностей поневолених народів СРСР у боротьбі проти окупантів.

У 1943 р. національні загони з кримських татар, грузинів, азербайджанців, донських, кубанських козаків, білорусів провадили активну боротьбу і з німецькими окупантами, і з червоними партизанами. **В листопаді 1943 р. за ініціативою УПА відбулася 1-ша конференція поневолених народів Сходу, яка сформулила політичні та практично-організаційні заходи для зміцнення і поширення спільної боротьби проти окупантів.** Ці підрозділи спільно з УПА проводили рейди в Крим, Кавказ, Білорусію, Литву, Польщу та Словаччину.

Багатонаціональний був і склад партизанських формувань червоних партизанів. Разом з українцями воювали білоруси, росіяни, поляки, італійці, євреї, французи, німці та представники інших народів.

Під час Другої світової війни український визвольний рух, прагнучи створити незалежну соборну національну державу,

розпочав збройну боротьбу на два фронти – з гітлерівським німецьким та з сталінським великодержавним імперіалізмами. З'явився і третій фронт-проти Армії Крайової і польської реакції. Еміграційний уряд Польщі у Лондоні та Армія Крайова прагнули зберегти в майбутньому своє панування на Західній Україні. Для досягнення цієї мети на східних окраїнах була запланована акція «Буря», яка призвела до кривавого конфлікту та збройної боротьби між УПА й АК. Незважаючи на зусилля УПА та численні переговори, порозуміння і союзу з Армією Крайовою проти спільних ворогів так і не було досягнуто. Боротьба УПА в Закерзонському краю була, з одного боку, революційною боротьбою із сталінською тоталітарною системою, а з іншого – визвольною боротьбою проти польського гноблення та повернення українських земель до України.

У липні 1943 р. розпочався рейд партизанського з'єднання С. Ковпака в Галичину. Основним його завданням була широка диверсійна акція в глибокому тилу німців, з наступними рейдами червоних партизанів у Словаччину, Мадярщину. Німцям вдалося оточити ковпаківців у районі Делятина. Крім запеклих боїв із гітлерівцями, сили яких переважали партизанів у десятки разів, ковпаківцям у Чорному лісі довелося вести бої з підрозділами УПА. Наполовину розгромлені німцями та частинами УПА партизани С. Ковпака змушені були повернутися на схід.

Неоднозначною є в історії проблема створення і трагедія дивізії СС «Галичина». Радянська історіографія писала про неї, як про дивізію фашистську, що боролася також і проти партизанського руху і мирного населення. Яка ж справжня історія її створення і подальша доля? Чому впродовж десятиліть після війни серед громадськості України була думка, що українські дивізійники – це фашисти, вбивці, погромщики, есесівці? Кому була вигідна така фальсифікація?

Німців, які прийшли в Україну в 1941 р., місцеве населення закономірно вважало спочатку за визволителів від радянської тиранії. Однак після подій 30 червня 1941 р. німецькі окупанти перейшли до відкритої боротьби проти українського національно-визвольного руху. Після поразки під Сталінградом Червона армія наступала і всім стало зрозуміло, що німецькі фашисти програють

війну. Тому українська громадськість Західної України в цей період зрозуміла, що війна може завершитися тим, що Європа прийде на допомогу і зупинить навалу сталінського війська, що самій Україні для її незалежності потрібні будуть свої збройні сили. Таке боєздатне військове з'єднання у складі німецького 13-го армійського корпусу вермахту розглядалося ОУН-УПА як зародок і основа майбутніх збройних сил України.

Документи свідчать про те, що дивізія СС «Галичина» мала постійні зв'язки з УПА і підпільними групами націоналістичного підпілля. Крім того, з дивізії постійно переправлялася зброя до формувань УПА, в самій дивізії переховувались підпільники, коли за ними полювала німецька поліція. Саме формування дивізії СС «Галичина» розпочалося у квітні 1943 р. Німці не дозволяли називати її «українською», тому що за німецьким законодавством Україна як колонія не могла мати окремої армії чи дивізії. Тому вона була включена до військ СС і перебувала під наглядом СС (Вафен СС). Звідси і назва дивізії – СС «Галичина». Такі дивізії СС були сформовані із французів, голландців, датчан та представників інших народів Європи.

Варто підкреслити, що дивізія ніколи не воювала ні проти своїх повстанців, ні проти Західної коаліції. Головним її ворогом була Червона армія, яка мала прийти на територію західних областей України.

Незважаючи на те, що дивізію очолював бригаденфюрер Фрайтаг, а серед вищих офіцерів були німці, переважно всі інші офіцерські пости займали українці. Більшість тих, хто прийшов у дивізію, були гімназистами старших класів і студентами. До дивізії зголосилися приблизно 80 тис. добровольців. Усі вони були переконані, що воюватимуть за незалежність Української держави проти радянських військ. Дивізія налічувала близько 13 тис. чоловік.

Виступаючи в присутності Гітлера перед боєм під Бродами, сотник Дмитро Паліїв заявив, що українці воюють разом із Німеччиною проти більшовицької окупації України, за незалежну Українську державу. Цей виступ Д. Паліїва викликав різке незадоволення німців і під час одного з боїв його застрілив у спину фашист. У боях під Бродами дивізія в основному була розгромлена, з оточення вийшло близько 3 тис. чоловік. Частина дивізійників

перейшла в ряди УПА, а інша була переформована німцями та передислокована в тил. До завершення війни рядовий склад дивізії вимагав від німецького командування перейменування її в Першу стрілецьку дивізію Української армії. Але гітлерівці, провадячи свою політику знищення слов'ян, не могли це дозволити.

Звісно, що воюючи на боці Німеччини, бійці дивізії були переконані, що воюють проти ворога, воюють за Україну. Можливо історично це було їхньою помилкою, але вони чесно йшли до кінця. Це стало водночас і їхньою трагедією.

Наближення завершення війни створювало нову політичну ситуацію на українських землях. Події на фронті вимагали створення єдиного політичного керівництва збройної боротьби на фронті й в тилу. 21–25 серпня 1943 р. відбувається III-й надзвичайний збір ОУН, який визначив головні програмні вимоги: право кожного народу на створення своєї держави, рівність усіх громадян України від національної приналежності, свобода слова, друку, совісті та світогляду. Було знову підкреслено, що ОУН бореться проти імперіалізму і СРСР, і фашистської Німеччини.

З ініціативи ОУН-УПА 11–15 липня 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) як Тимчасовий український парламент. Одночасно були створені органи: Президія, Генеральний секретаріат, суд. В основу створення УГВР і її органів було покладено демократичний принцип. Так, до складу УГВР увійшли представники різних регіонів України, а саме: голова Генерального секретаріату та секретар військових справ Р. Шухевич; голова Великого Збору Р. Волошин; член Президії УГВР о. д-р Гальянт, представник Української Греко-Католицької Церкви; член УГВР Ю. Липа – відомий поет, письменник і науковий діяч УГВР; молодий письменник зі східно-українських земель Й. Позичанюк; заступник голови секретаріату УГВР майор П. Полтава та ін. УГВР ухвалив Акт присяги УПА, перший Універсал до українського народу. Присягу на вірність Україні склав особовий склад усіх частин УПА. Одночасно були визначені плани збройної боротьби проти більшовизму, зокрема і в умовах підпілля.

Після поразки німецько-фашистських військ під Сталінградом, Курськом і Орлом настав докорінний перелом у ході війни. 23 серпня 1943 р. Червона армія зайняла Харків, 6 листопада –

Київ. Відступаючи з Лівобережжя, німецькі окупанти зруйнували Дніпропетровськ, Полтаву, Кременчук, Київ та інші міста. Наприкінці 1943 р. радянські війська зайняли Східну Волинь – Житомирщину, а з весни 1944 р. – Західну Волинь (Луцьк і Рівне), Поділля, а згодом Буковину (30 березня – Чернівці), частину Східної Галичини (10 квітня – Тернопіль). У квітні 1944 р. було зайнято Одесу, в травні – Крим.

Необхідно зазначити, що до приходу Червоної армії у Львів, з весни 1942 р. тут діяла антифашистська підпільна організація «Народна Гвардія ім. І. Франка». До приходу Червоної армії до міста, яке було центром західноукраїнських земель, оволодіти ним намагалося керівництво Армії Крайової Львівського округу, підпорядковане польському еміграційному урядові у Лондоні. Коли війська 1-го Українського фронту наближались до міста, керівник округу, полковник Філіпковський, 23 липня віддав наказ про виступ у місті своїх сил – 5-ої піхотної дивізії АК та 14-го полку Язловецьких уланів під командуванням майора В. Бялошевича загальною чисельністю майже 3 тисячі чоловік. Однак розбити цими силами львівський окупаційний гарнізон і захопити місто аквіціям не вдалося. Крім того, вони понесли істотні втрати і з боями змушені були відступити. Доволі сильний опір ворога вдалося зламати радянським військам. Львів був зайнятий Червоною армією вранці 27 липня 1944 р. Наприкінці жовтня 1944 р. уся територія УРСР була звільнена від гітлерівців.

Під час Другої світової війни частина українських земель перебувала під румунською окупацією, а Закарпаття – під угорською. Під румунською окупацією перебували Північна Буковина, Бессарабія, Трансністрія.

На цих землях було встановлено військово-поліцейський терор, запроваджувалася румунізація. На Закарпатті угорська реакція провадила політику колонізації, репресій і переслідування місцевого українського населення. 29 червня 1945 р. за договором між СРСР і Чехословаччиною до УРСР відійшла Закарпатська Україна. Отже, очевидно, що масовий рух Опору українства не був однорідним. Але його учасників об'єднувало головне – любов до Вітчизни та ненависть до гітлерівців. Кожна зі сторін вносила свою більшу чи меншу частку до побороення окупантів і визволення краю, яке настало 28 жовтня 1944 р.

9.4. Битва за визволення України (1942–1944 рр.).

Наслідки війни для України

Восени 1942 р. напруження в бойових діях на південній ділянці радянсько-німецького фронту досягло апогею. У запеклих боях Червона армія зупинила наступ німецький військ на Схід. 19 листопада 1942 р., розпочавши контрнаступ під Сталінградом, радянські війська оточили та розгромили 6-ту німецьку армію. Це уможливило визволення України. 16 грудня 1942 р. перейшли у наступ війська Воронежського та Південно-Західного фронтів. Першими на українську землю вступили війська радянської 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Сталося це 18 грудня 1942 р. Ця операція була кривавою, оскільки лише в боях за перший районний центр Ворошиловградської (нині – Луганської) області загинуло 1066 воїнів. Усього ж у боях за визволення Ворошиловградської області загинуло 120 тисяч солдатів та офіцерів.

5 липня 1943 р. розпочалася одна з найбільших битв Другої світової війни, що мала вирішальне значення для долі України – Курська битва. Війська Південно-Західного та Південного фронтів із 13 серпня до 22 вересня провели донбаську операцію, в результаті якої 8 вересня 1942 р. визволено Сталіно (нині – Донецьк), а за два тижні Харків. У складі наступаючих радянських військ діяли так звані польові військкомати, які мобілізували до армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16–17-річних. Дуже часто їх, зовсім не підготовлених, не обмундированих, без складання присяги, вводили у бій, щоб «спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації». Часто таку «живу силу» без ретельної підготовки, але під «прикриттям» загороджувальних загонів із тилу кидали на добре укріплені позиції німецьких військ. Унаслідок цього – тяжкі людські втрати. Впродовж січня 1943 – жовтня 1944 рр. під час однієї оборонної і 11 наступальних операцій втрати Червоної армії становили (включаючи безповоротні) 3 мільйони 492 тисячі солдатів і офіцерів, причому середньодобові втрати налічували 67 тисяч 805 чоловік.

Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська на 750-кілометровому фронті вийшли до Дніпра. Саме тут розпочався кульмінаційний момент битви за Україну. Принаймні 260 тисячами життів оплачено визволення Києва 6 листопада 1943 р. Однак німецька армія зберігала ще силу, відступала в основному організовано і чіплялася за кожен річку, населений пункт. 24 грудня розпочався загальний наступ на Правобережній Україні, в якому взяли участь фронти – Білоруський та 1, 2, 3, 4-й Українські. Бойові дії розгорнулися на 1400-кілометровій смузі – від Полісся до Чорного моря. Дуже важливою за воєнно-політичними результатами було Корсунь-Шевченківська операція 1-го і 2-го Українських фронтів (25 січня – 17 лютого 1944 р.). Вона створила передумови для вигнання німців із території Правобережної України. У січні-квітні 1944 р. війська 1-го та 2-го Українських фронтів очистили від ворога значну частину Правобережної та Західної України. 26 березня 1944 р. радянські війська перейшли державний кордон із Румунією, а 8 квітня – з Чехословаччиною.

Успішно розгортався наступ радянський військ на півдні України. 10 квітня була визволена від ворога Одеса. Водночас війська 4-го Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угруповання у Криму, і після кровопролитного штурму 9 травня 1944 р. визволили Севастополь. Нових успіхів в очищенні від ворога території України було досягнуто у другій половині 1944 р. 13–14 липня 1-ий Український фронт розпочав наступ на рава-руському та львівському напрямках проти німецького угруповання «Північна Україна». В результаті від ворога 27 липня було визволено Львів. Під час Карпато-Ужгородської операції завершилося визволення від нацистської окупації території України в її довоєнних кордонах. 28 жовтня 1944 р. завершилося повне визволення Закарпатської України.

Битва за визволення України, що тривала 22 місяці й складалася з низки великих воєнних операцій, в яких брало участь до половини живої сили й техніки Червоної армії, стала одним із найважливіших етапів на шляху до перемоги. Для України Друга світова війна насамперед стала національною трагедією. Українці, позбавлені власної державності, змушені були воювати за чужі інтереси. За Україну воювали дві тоталітарні системи, що однаково не зважали на ціну людського життя. СРСР втратив у війні від

40 до 41 мільйона чоловік, з них – близько 27 мільйонів військових. Приблизно п'ята частина загиблих – українці. Наприкінці 1945 р. Червона армія налічувала близько 11 мільйонів чоловік, із них приблизно 3 мільйони – жителі України. Не маючи цих солдатів, Червона армія не змогла б перемогти. Людські й економічні втрати України були одними з найбільших у цій світовій війні. Найстрашніше, що ми і досі не знаємо остаточної кількості жертв. Офіційна кількість – 8 мільйонів українців, на думку вітчизняних дослідників, не витримує критики. Йдеться про 12–13 мільйонів українців. Матеріальні збитки сягали 285 мільярдів тогочасних карбованців. Унаслідок бойових дій постраждало понад 700 міст і містечок, 28 тисяч сіл, 300 тисяч господарств.

Відомо, що в Червоній армії, УПА, партизанських та інших збройних загонах, у чехословацькій, американській та канадській арміях, в русі Опору країн Європи – Франції, Італії, Югославії, Чехії, Словаччини та інших – брало участь понад 6 мільйонів українців і всі вони прагнули захистити Україну й увесь світ від нацистського поневолювача. Понад 2,5 мільйона українців були нагороджені радянськими та зарубіжними орденами й медалями. Понад 2 тисячі стали Героями Радянського Союзу, з них – 32 двічі. Найліпший льотчик союзної авіації, українець І. Кожедуб, – тричі. Серед командуючих фронтами та арміями в роки війни відзначилися чимало українців – А. Єременко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, П. Жмаченко та ін.

Наслідки Другої світової війни для України, зрештою, як і для багатьох народів Радянського Союзу та Європи, були не однозначні й їх в жодному разі не можна однобічно характеризувати чорно-білими барвами. У зв'язку з цим і годиться оцінювати масштаби здобутків та втрат українського народу в Другій світовій війні, з огляду на ті реалії, у яких перебувала Україна, коли великі країни Європи загалом ще не готові були збагнути значення створення незалежної Української держави як важливого чинника стабілізації та рівноваги у Центральній Європі.

По-перше, Україна вирішила одну з найскладніших для себе, а в часовому вимірі – майже тисячолітньої давності, проблему соборності українських земель та здобула міжнародне визнання західних кордонів. Ці набутки стали за правову основу визнання

кордонів України після розвалу СРСР. Окрім того, цей факт сприяв консолідації української нації, що було важливою передумовою її державно-правового самовизначення.

По-друге, величезний внесок українського народу в перемогу держав і народів антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною та її сателітами був засвідчений прийняття України до Організації Об'єднаних Націй як держави засновника цієї міжнародної організації. Хоч би як тоді і згодом трактували правомочність статусу України як самостійної держави чи повноправного члена ООН, сам факт присутності України серед 50 членів-засновників цієї організації мав величезне значення, а надто з погляду на перспективи набуття Україною реальної незалежності.

По-третє, та обставина, що після завершення Другої світової війни комуністичні режими встановлювалися у багатьох країнах Центральної, Південної та Західної Європи, які перебували під контролем Радянського Союзу, – мала пізніше для національно-визвольних змагань українського та інших народів радянської імперії важливе значення. До 1941 р. український та інші поневолені народи СРСР залишалися сам на сам із тоталітарною системою, тож складно було сподіватися на успіх у боротьбі з ними. Вийшовши за російські національні межі, радянська тоталітарна система незмірно збільшила шанси дискредитувати себе серед ширшого кола народів, які мали тривалі демократичні традиції.

По-четверте, під час встановлення західних кордонів України, внаслідок змовницьких угод польського та радянського урядів, із найдавніших українських етнічних територій: Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини – впродовж 1944–1947 рр. було повністю виселено, зокрема під час операції «Вісла», всіх українців (понад 700 тисяч чоловік), що завдало непоправного удару українському народові. Депортаційно-переселенські акції щодо українців у Польщі та поляків в Україні були санкціоновані країнами Заходу ще перед остаточним завершенням Другої світової війни.

По-п'яте, після війни в Україні було відновлено ще жорстокіший тоталітарний режим. Усе населення, яке перебувало в окупації, згідно з радянським законодавством, оголошувалося політично неблагонадійним, що створювало необмежені можливості для терору й переслідування мільйонів невинних людей. Над Україною нависла серйозна загроза тотальної депортації народу. Особливо

жорстокого та масового характеру набув розгул каральних загонів у Західній Україні, населення якої брало найактивнішу участь у національно-визвольних змаганнях, а після завершення Другої світової війни ще довго не припиняло боротьби, насамперед у складі УПА, проти радянської тоталітарної системи за незалежну Україну.

Друга світова війна була, з одного боку, неймовірно драматичною і трагічною сторінкою в історії українського народу, а з іншого – стала, попри дуже несприятливі обставини, доленосним етапом у забезпеченні соборності українських земель та створенні передумов для відновлення самостійної Української держави.

Питання для самостійного вивчення

- 1. Причини, суть та наслідки більшовицько-фашистських переговорів 1939 року?*
- 2. Як розпочалась Друга світова війна?*
- 3. Як проходило возз'єднання західноукраїнських земель?*
- 4. Вкажіть основні воєнні дії у 1939–1941 рр. у Західній Європі?*
- 5. Про що свідчили перші місяці війни Німеччини проти СРСР?*
- 6. Як відбулась окупація України впродовж червня–серпня 1941 року?*
- 7. Чому фашисти не сприйняли Акта відновлення Української держави українськими націоналістами?*
- 8. Розкажіть про рух опору національно-патріотичних сил України проти фашистської окупації у 1941–1944 рр.?*
- 9. Розкажіть про методи партизанської війни на території України з боку більшовиків та радянської влади?*
- 10. Основні події визволення України від німецьких загарбників у 1943–1944 рр.?*
- 11. Чому ОУН-УПА повернула свою зброю проти своїх визволителів?*
- 12. Що нового Ви дізнались про методи боротьби органів НКВС проти українського народу та національно-патріотичних сил після визволення України від фашистів?*

13. Які наслідки мала Друга світова війна для України?
14. Яким був вклад України у перемогу над фашизмом?

Теми рефератів

1. Західна Україна на початку Другої світової війни.
2. Німецький окупаційний режим в Україні.
3. Радянський партизанський рух у боротьбі з гітлерівськими окупантами.
4. Повстанський рух ОУН в Україні 1939–1945 рр.
5. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.).
6. Українське питання наприкінці війни (літо 1943 – весна 1945 рр.).

Словник термінів і понять

Агресія – (від лат. *aggressio* – напад) – 1) незаконні або заборонені міжнародним правом, згідно зі Статутом ООН, насильницькі дії однієї держави чи групи держав проти іншої (або інших); 2) збройний напад на іншу державу з метою захоплення її території чи зміни політичного устрою. Ознаки агресії: 1) першість (ініціатива) щодо збройного нападу; 2) агресивність задумів, намірів та інтенсивність дій суб'єкта міжнародної політики щодо відповідного об'єкта. Агресія засуджується світовою громадськістю як один із найтяжчих міжнародних злочинів. Похідним від терміна є слово агресор – нападник – сторона, що нападає; держава, яка вчиняє агресію, першою застосовує збройну силу проти іншої держави.

Війна – збройна боротьба між державами (їх коаліціями) або соціальними, етнічними та іншими спільнотами. У переносному значенні – крайній ступінь політичної боротьби, ворожих відносин між певними політичними силами (війна гілок влади, законів тощо). Вона відрізняється від інших конфліктів розмірами воєнних дій і мірою насильства. За соціально-політичним змістом війни поділяються: 1) справедливі (проти агресорів, окупантів,

соціального гноблення, за звільнення від національного поневолення, спрямовані на виконання міжнародних зобов'язань); 2) несправедливі (спрямовані на підкорення інших країн, обмеження їх суверенітету, насильницьке утримання в покорі поневолених народів). Критерієм класифікації за масштабами війни може також бути кількість учасників із кожного боку: 1) війни між коаліціями держав; 2) між двома учасниками; 3) між однією державою та коаліцією.

Голокост (від. давньогрецького – цілий та спалювання, дослівно – знищення людей способами повного спалення) – загальний термін для позначення злодіянь, учинених нацистами та їхніми прислужниками в Німеччині впродовж Другої світової війни, і особливо – систематичного переслідування та знищення євреїв. За підрахунками вчених, під час голокосту (1933–1945) загинуло понад 6 млн. євреїв.

Депортація (від лат. *deportation* – вивезення) – вигнання, заслання, виселення; насильницьке переселення цілих народів, етнічних груп, їх частин або окремих представників з історичної батьківщини, етнічних територій або місць компактного проживання. Депортація є однією з крайніх форм дискримінації – політикою, практикою, засобом боротьби проти окремих народів, етнічних груп та їх представників, які визнаються «соціально й політично небезпечними».

Колабораціоністи – (франц. *collaborationistes*, похідне від *collaboration* – співробітництво) – зрадники своєї батьківщини, які співпрацювали під час Другої світової війни (1939–1945) з фашистами в окупованих гітлерівською Німеччиною країнах Західної Європи. Термін уперше з'явився 1940 р. у Франції, частина правлячих кіл якої (режим «Віші» на чолі з Петеном-Лавелем) відмовилась від опору німецько-фашистським агресорам і почала з ними співпрацювати. Ім'я деяких колабораціоністів застосовують для позначення зрадників свого народу (наприклад, В. Квіслінг у Норвегії). У сучасній літературній мові термін «колабораціоністи» в абстрактному значенні – «колабораціонізм» – часто вживається як синонім зрадництва, співробітництва з ворогом.

Нацизм – назва німецького фашизму, що походить від назви Націонал-соціалістичної робітничої партії в Німеччині, яка була утворена 1919 р. в умовах загальної кризи, в якій перебувала країна

(як і інші західноєвропейські країни) після Першої світової війни. Засновники партії дали їй таку назву з демагогічною метою, прагнучи розширити її соціальну базу. Для ідеології нацизму характерні: расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування. Ці ідеї були викладені в книзі «Mein Kampf» («Моя боротьба») головного натхненника нацистської ідеології та політики Адольфа Гітлера.

Окупація (від лат. *occupatio* – захоплення) – тимчасове загарбання збройними силами однієї держави території іншої країни без здобуття суверенних прав на неї.

Окупаційний режим – той, що стосується окупації; окупаційні війська – війська певної держави, що тимчасово перебувають на території іншої держави у зв'язку з її окупацією; окупаційний режим – спеціальний режим, який устанавлюють окупанти на окупованій ними території.

Тоталітаризм (від лат. *totalis* – весь, цілий, повний) – це певна соціальна система та політичний режим, які характеризуються насильницьким, політичним, економічним та ідеологічним пануванням правлячої еліти, організованої в цілісний, бюрократичний партійно-державний апарат, очолюваний вождем (фюрером, дуче, кауділіо); тотальним контролем над суспільством і особистістю; нічим не обмеженим втручанням у всі сфери життя громадян. Прихильники концепції тоталітаризму зазначають дві головні особливості тотального суспільства: по-перше, тоталітарні політичні режими відрізняються прагненням контролювати не лише дії, а навіть емоції, думки та приватне життя людей; по-друге, тоталітарні режими спроможні створювати для себе атмосферу масової підтримки, мобілізуючи суспільство (або його значну частину) задля єдиної, ідеологічно обґрунтованої мети, що має загально-суспільне значення.

Фашизм – (від італ. *fascismo* – пучок, кулак, об'єднання) – ідеологія і політика войовничого шовінізму та расизму, а також терористична диктатура, яка знищує демократичні права і свободи, використовуючи методи державного терору. Фашизм – екстремістський політичний рух, що виник в Італії на початку 20-х рр. ХХ століття, принципи якого запозичили прибічники фашизму у більшості країн Південної, Центральної та Південно-Східної Європи. Він є різновидом тоталітаризму. Головне ідейне гасло фашизму – корпоративна єдність нації, що заснована на спільності

крові, раси та гарантом якої, своєю чергою, є фашистська держава. Основу формування фашистських або профашистських режимів в Італії, Іспанії, Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині становили гранично ідеологізовані партійні організації з жорсткою напіввійськовою структурою на чолі з лідерами-вождями. Соціальний, політичний та економічний простір фашистських країн підлягав тотальному контролю з боку держави та силових структур правлячої партії. Повне усунення демократичних свобод та інституцій, мілітаризація всіх галузей суспільного життя, агресивна зовнішня політика, терор і залякування населення водночас із його ідеологічною індокринацією, сакралізація особи вождя були іманентно характерні політичній практиці фашизму.

Література

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навчальний посібник / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
2. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
3. Історія України та її державності / за ред. Л. Є. Дещинського. – Львів: Бескид Біт, 2008. – 444 с.
4. Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
5. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Видавництво НТШ у Львові, 1993. – 659 с.
7. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
8. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 686 с.
9. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 52 с.
10. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / авт. сост.: А. Гогун, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 430 с.

Розділ 10

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

10.1. Україна на шляху до свободи і незалежності

10.2. Перший етап незалежності: політичні процеси в Україні, національно-державне відродження

10.3. Загострення політичної ситуації на сучасному етапі

10.1. Україна на шляху до свободи та незалежності

СРСР як більшовицько-комуністична тоталітарна імперія, з середини 1980-х рр. почав виявляти усі ознаки неперехідної кризи – економічної, політичної, соціальної.

Дедалі очевиднішою ставала необхідність проведення докорінних реформ політичної системи країни, економічних і соціальних відносин.

У березні 1985 р. на пост Генерального секретаря ЦК КПРС обрали М. Горбачова, наймолодшого члена Політбюро КПРС. У квітні відбувся пленум ЦК КПРС, на якому було проголошено курс на пришвидшення соціально-економічного розвитку держави, що пізніше отримав загальну назву «перебудова».

В УРСР під гаслом проголошеної «гласності» почала відбуватися лібералізація суспільно-політичного життя. 1986 р. із тюрем випустили близько 300 політичних в'язнів, серед яких: В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко та ін. Із Кримінального кодексу УРСР виключили статті переслідування за ідейні переконання. Новим явищем стала політика «соціалістичного плюралізму»,

яка поступово переросла у свободу слова. Вийшли друком численні публікації, що тривалий час були недоступні: секретні протоколи радянсько-німецького пакту 1939 р., документи про Голодомор 1932–1933 рр., про діячів Центральної Ради і Директорії, про сталінські репресії, діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни. В українську літературу повертаються твори, раніше заборонені советським режимом, зокрема представників «Розстріляного Відродження» (М. Хвильового, М. Куліша, М. Зерова, В. Підмогильного), «шістдесятників», а також репресованих у 70-их роках (В. Стуса, Є. Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців, В. Симоненка).

Політика гласності спричинила виникнення численних, непідконтрольних офіційній владі «неформальних» організацій. 1987 р. у Києві виник «Український культурологічний клуб» (УКК), учасники якого проводили дискусії про закриті сторінки радянської історії, обговорювали проблеми української мови та культури, відкрито демонструючи свою опозиційність владі. Тоді ж у Львові було створене «Товариство Лева» – молодіжну організацію, що об'єднувала людей різних політичних поглядів, які цікавилися культурою і політикою.

Рух за відродження української мови під час «перебудови» розпочали письменники. Проблему занепаду української мови було порушено у червні 1986 р. на IX з'їзді письменників України. Стан української мови розглядався і на червневому (1987 р.) пленумі СПУ. Згодом питаннями формування україномовного простору, утвердження статусу української мови як державної почали опікуватися неформальні громадські організації. Перше обласне Товариство рідної мови було створено у червні 1988 р. у Львові (керівник Р. Іванчук). Численні організації та гуртки «мовного напрямку» на установчій конференції в лютому 1989 р. об'єдналися в Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (ТУМ), яке мало на меті відродити й утвердити українську мову в Україні й серед українців зарубіжжя. До 1992 року ТУМ мало Головну Раду з 70–125 осіб, Центральне правління з 22–25 членів, Секретаріат, лекторій і газету «Слово». До 1990 року, спираючись на працю численних ентузіастів, внески й пожертви, ТУМ сформувалося в розгалужену потужну організацію, здатну проводити велелюдні заходи, впливати на події в країні та державні рішення. Ідеологію ТУМ, яку підтримував Народний рух України, сформувала національна інтелігенція, пере-

дусім письменники, науковці й освітяни; перша резиденція ТУМ була у Спільці письменників України. Авторитет Товариства визначив ключові вимоги Закону про мови 1989 р. і значною мірою демократичне обрання 1990 р. національно свідомих політиків до Верховної Ради, у складі якої Україна здобула незалежність. Друга конференція ТУМ 29–30 вересня 1990 р. зібрала 1200 делегатів, тоді ж на посаді голови ТУМ Д. Павличка змінив П. Мовчан. Спілька як всеукраїнська проіснувала де-юре до 21 січня 1992 р., а де-факто ще півроку, і тоді налічувала близько 140 тис. членів.

Зростання політичної активності в суспільстві, послаблення політичної та ідеологічної цензури, розвиток національного самоусвідомлення, ліквідація економічного монополізму держави сприяли виникненню в Україні під час перебудови багатопартійності. Першим етапом є створення у вересні 1989 р. (за ініціативою Київської організації Спільки письменників та Інституту літератури АН УРСР) суспільно-політичної організації Народний Рух України за перебудову (НРУ), що виступала за економічний, політичний та ідеологічний плюралізм; очолив НРУ поет І. Драч.

1990 р. в Україні розпочався новий етап демократизації й розмежування політичних сил – почали виникати політичні партії. Серед них особливо впливовими виявились Демократична партія України (ДПУ), що проголошувала побудову незалежної «Самостійної Соборної Української Держави», очолювана колишнім політв'язнем Л. Лук'яненком; Українська республіканська партія (УРП), яка закликала до бойкотування рішень уряду, організації страйків та акцій громадської непокори; Партія демократичного відродження України (ПДВУ), що об'єднала тих, хто вийшов із лав КПУ; Українська селянська демократична партія (УСДП), Українська національна партія (УНП), яка виступала за скасування договору про утворення СРСР і виведення «окупаційних збройних сил» з усіх українських земель.

Водночас відбувалося послаблення політичних позицій та масовий вихід членів КПУ, чому сприяло скасування у березні 1990 р. конституційного положення про керівну роль КПРС у житті радянського суспільства.

Великодержавна політика центру, який грубо ігнорував інтереси союзних республік, підштовхувала українських політиків до оформлення ідеї суверенітету України. 16 липня 1990 р. Верховна

Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Проголошувалися верховенство, самостійність, повнота та неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Народ визнавався єдиним джерелом державної влади, а Верховна Рада УРСР могла виступати від його імені.

Тиск влади не став перепорою для людей, що боролись за ідею незалежності. 2–17 жовтня 1990 р. проходила наймасовіша та найуспішніша студентська акція протесту за незалежність і проти комунізму – «революція на граніті». 2 жовтня студенти поставили намети на площі Жовтневої революції у Києві (нині – майдан Незалежності) й оголосили цю територію зоною, вільною від комунізму. Кілька десятків молодих людей почали голодування, яке тривало 15 днів. Як відомо, головними вимогами молоді були: недопущення підписання нового союзного договору; перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р.; повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями виключно на території республіки; націоналізація майна Компартії України та ЛКСМУ; відставка голови Ради Міністрів УРСР В. Масола. На їхню підтримку застрайкували і всі вищі навчальні заклади Києва та Львова. Мітингувальники перекрили рух транспорту, оточили Верховну Раду, захопили корпуси Університету ім. Т. Шевченка. Студентські акції протесту пройшли в обласних центрах.

Після розмови зі студентами демонстративно здав свій квиток члена КПРС відомий письменник Олесь Гончар. Молодь закликала одностайно до всеукраїнського страйку, і до її акції протесту були готові долучитися не тільки вищі навчальні заклади, а й заводи та фабрики. Це був масовий рух за ідеї незалежності України. «Революція на граніті», що була повністю організована силами студентства, не мала на той час аналогів у всій Європі, адже «оксамитові революції» у Східній Європі у 1989 р. проводили більш зрілі політики.

Прямим наслідком протестів була відставка голови Ради Міністрів УРСР В. Масола та виконання низки вимог мітингувальників. Ці акції та голодування відіграли важливу роль у становленні незалежності України.

10.2. Перший етап незалежності: політичні процеси в Україні, національно-державне відродження

1991 р. виникли умови (розпад СРСР, боротьба за владу в Москві), що ані союзний, ані російський центри не змогли зупинити процес усамостійнення України. Невдала спроба державного перевороту 19–21 серпня 1991 р. у Москві форсувала розпад СРСР. 19–21 серпня 1991 р. група керівних партійних і державних діячів СРСР спробувала ввести надзвичайний стан у деяких регіонах імперії та спрямувати суперечливі демократичні процеси в кероване згори русло. Ось чому скликана 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України розглянула питання про політичну ситуацію в республіці. В результаті обговорення було ухвалено Акт проголошення незалежності України. Наведемо текст цього доленого для України документа:

«АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ 24 серпня 1991 року».

Відтоді Україна знову стала самостійною демократичною державою. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. СРСР фактично перестав існувати. Могутнім імпульсом в утвердженні незалежності України та створенні самостійної держави став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., під час якого

більшість громадян, які взяли у ньому участь, висловилися за повну незалежність України – у референдумі взяли участь 31 891 742 особи – 84,18% населення України, з них 28 804 071 особа (90,32%) проголосувала «За».

Одночасно з референдумом 1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента України, яким передувала гостра політична боротьба, але з дотриманням демократичних норм і процедур. Було зареєстровано 7 претендентів кандидатами на президентську посаду. У першому турі переміг Л. Кравчук, за якого проголосувало 61,59% виборців. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу Президента України, на цій посаді перебував до липня 1994 р.

Результати Всеукраїнського референдуму, вибори Президента України створили у республіці якісно нову політичну ситуацію. Юридичне підтвердження процесу розпаду Радянського Союзу завершилося укладенням міждержавної угоди: 7–8 грудня 1991 р. на території Білорусі (у Біловезькій пуші під Брестом) відбулася зустріч Голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича, президента Російської Федерації Б. Єльцина і Президента України Л. Кравчука. Підсумком її стала офіційна констатація факту розпаду СРСР, укладення угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Попри всі домовленості про рівноправність членів СНД, керівництво Росії стало дедалі більше допускати імперські прояви, серед яких були територіальні претензії до України, зокрема, стосовно Криму. Шовіністична імперська політика Москви врешті-решт перейшла у відкриту фазу активного збройного втручання навесні 2014 р., про що ми розповімо згодом.

Незалежність України була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством. Вона є закономірним наслідком багатотисячолетнього прагнення народу.

Проголошення незалежності України радикально змінило умови її історичного розвитку і поставило перед українським суспільством нові завдання:

- формування правової демократичної України;
- трансформація адміністративно-командної економіки в багатокладну ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження та консолідація суспільства;
- встановлення рівноправних відносин із країнами світу, утвердження на міжнародній арені.

Найголовнішим завданням незалежної України стало державне формування. Зазначимо основні державотворчі події. Законом від 17 вересня 1991 р. назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» була замінена на споконвічну назву держави – «Україна». Закон від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство України» визначив правовий статус її населення. Громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави та не заперечував проти цього. У листопаді 1991 р. ухвалено закон «Про Державний кордон України», яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони та перетину.

Формування власних Збройних сил здійснювалося на основі закону «Про Збройні сили України» від 6 грудня 1991 р. і прийнятої 19 жовтня 1993 р. воєнної доктрини України. Воєнна доктрина ґрунтується на без'ядерному статусі України, принципі розумної достатності та відмові від визнання будь-якої країни потенційним супротивником. Вона мала чітко виражений оборонний характер, тому чисельність Збройних сил була зменшена. Якщо наприкінці 1991 р. особовий склад армії становив 726 тис. осіб, то наприкінці 1996 р. – 350 тис.

Розпочався процес утвердження атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав. У січні-лютому 1992 р. Верховна Рада затвердила державну символіку України: Державний герб (тризуб), Державний прапор (синьо-жовтий), Державний гімн (муз. М. Вербицького, слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна»).

Практично заново створено такі інституції, як Національний банк України, посольства та консульства, експортно-імпортні організації, Українську фондову біржу. На початку січня 1992 р. в Україні був започаткований обіг купонів багаторазового використання, а у вересні 1996 р. вони були замінені на національну валюту – гривню. Так відбувся перехід на власну грошову одиницю.

Внутрішньополітичне життя України визначали розбіжності між полярними політичними силами. Дискутували з таких ключових питань, як ринкова чи планова соціалістична економіка, незалежна Україна чи відродження Союзу тощо. Все це знижувало ефективність діяльності Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади. Надзвичайно складним і тривалим виявився процес формування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Незавершеність розподілу функцій, неузгодженість дій між гілками

влади спричинили протистояння між ними. Особливо гострого характеру набули відносини між Президентом і Верховною Радою. Верховна Рада 12-го скликання (1990–1994 рр.) всіляко намагалася обмежити вплив Президента Л. Кравчука на внутрішні справи в країні. Протистояння Президента та Верховної ради на тлі загальної кризи і зростаючого соціального протесту завершилося рішенням сторін про дострокове припинення їхніх повноважень.

У напруженій політичній боротьбі відбувалися президентські вибори влітку 1994 р., кандидатами було зареєстровано 7 осіб. У першому турі ніхто не набрав більше половини голосів, і був призначений другий тур на 10 липня 1994 р., в якому змагались Л. Кравчук та Л. Кучма. Переміг Л. Кучма, який набрав 14 млн 660 тис. голосів (52%).

Саме під час першого терміну президентства Л. Кучми з різною успішністю було проведено низку економічних реформ, які деякою мірою визначають сучасне обличчя Української держави. Водночас саме впродовж перших років його президентства було сформовано умови для появи на українському ринку фінансово-промислових груп, на базі яких згодом сформувалися сучасні бізнес-структури вітчизняних олігархів. 1995 р. в Україні запустили сертифікатну (або ж ваучерну) приватизацію. Цей захід, завдяки якому кожен громадянин держави мав отримати змогу стати ефективним власником колишніх державних підприємств, за висновками експертів, своїх цілей не досяг, однак дозволив формально роздержавити вагому частку економіки країни. Ще у 1996 р. розпочалася реформа аграрного сектора, завдяки якій колишні колгоспні землі було розпайовано між селянами, що працювали на них.

У сфері зовнішньої політики президент Л. Кучма керувався тактикою «багатовекторності», яка не передбачала однозначного вибору інтеграційних прагнень України і створювала бодай позірну видимість нормальних стосунків і зі східними, і з західними партнерами. Вже у грудні 1994 р. США, Велика Британія, Росія, Франція та Китай підписали меморандум про гарантії безпеки України – документ, який фіксував без'ядерний статус Києва в обмін на гарантії його захисту від найпотужніших держав світу. Саме цей документ дав змогу Україні остаточно встановити конструктивні стосунки з Заходом. Дещо довше тривали пошуки взаєморозуміння з Росією. Державна Дума аж до кінця 1996 р. ухвалювала

постанови, що фіксували російські претензії на Севастополь. Аж до травня 1997 р. тривала епопея з розподілом радянського Чорноморського Флоту, яка супроводжувалася низкою демаршів і, зрештою, завершилася, за оцінками експертів, фактичною перемогою Росії.

Складна конфігурація сил в українському парламенті та незбалансованість системи влади, котра дісталася у спадок ще з радянських часів, призводила до чисельних конфліктів та криз між президентом та Верховною Радою. Відносини між гілками влади в результаті оновлення вищих органів влади суттєво не поліпилися. Питання ухвалення нової Конституції набуло особливої актуальності. Однак конституційний процес був тривалим (із республік колишнього СРСР Україна прийняла свою Конституцію останньою), а продиктовані життям зміни раз у раз вносилися до Конституції 1978 р., яка залишалася чинною до 28 червня 1996 р. Таких поправок було майже 200.

28 червня 1996 р. була ухвалена Конституція України, цей акт завершив період державного становлення, закріпив правові основи незалежності України. Наша країна реально стала невід'ємною частиною європейського та світового співтовариства. У Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна є республікою, за державним устроєм – унітарною, тобто єдиною, соборною державою. Система прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією, відповідають загальноновизнаним демократичним стандартам, закріпленим міжнародно-правовими актами. З ухваленням Конституції завершилося остаточне формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні. Главою держави є Президент, який є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав та свобод людини і громадянина. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет міністрів.

Гострою політичною боротьбою супроводжувалися президентські вибори 1999 р. 1 жовтня 1999 р. відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у республіці претендувало 13 осіб, зокрема колишній Президент Л. Кучма, експрем'єр-міністр Є. Марчук, колишній Голова Верховної Ради О. Мороз. У другий тур вийшли Л. Кучма та лідер комуністів

П. Симоненко. У другому турі виборів, який відбувся 14 листопада, перемогу здобув Л. Кучма, який набрав 56,2% голосів проти 37,8% у П. Симоненка. Головний підсумок виборів у тому, що більшість виборців не підтримала ідею «червоного реваншу», тобто повернення комуністів до влади, також варто зазначити значну активність виборців – у другому турі своїм правом вибору скористались більше 70% тих, що мають право голосу; дуже активною була молодь.

Другий термін президентства Л. Кучми був складним і неоднозначним. Політичну ситуацію в Україні восени 2000 р. – навесні 2001 р. загострили зникнення журналіста Гіи Гонгадзе та так званий касетний скандал (магнітофонні записи нібито зроблені з кабінету президента), які призвели до численних демонстрацій і маніфестацій, що вилилися в тривалу акцію «Україна без Кучми», кульмінацією яких стали події 9 березня 2001 р. – масові мітинги опозиції, приурочені до вшанування Шевченкових днів були розігнанні міліцією та супроводжувалися численними арештами активістів.

«Затишшя» у відносинах із західними партнерами підштовхнуло Леоніда Кучму до участі у східному інтеграційному утворенні – Єдиному економічному просторі, про наміри створення якого було оголошено у лютому 2003 р. Проте відносини з Росією тоді не були безхмарними: восени 2003 р. упродовж декількох тижнів тривала криза, пов'язана з суперечками про належність острова Коса Тузла та, відповідно, кордону між двома державами у Керченській протоці. Формально президентство Л. Кучми завершилося 23 січня 2005 р., коли президентську присягу склав новообраний президент Віктор Ющенко.

10.3. Загострення політичної ситуації на сучасному етапі

Безумовно, найяскравішою та визначальною подією першого десятиліття 2000-х рр. стала Помаранчева Революція. 31 жовтня 2004 р. відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у державі претендувала безпрецедентна кількість кандидатів – 24. У II тур, який відбувся 21 листопада, вийшли два

кандидати В. Ющенко та В. Янукович. Центральна виборча комісія оголосила переможцем В. Януковича, який за її даними отримав на 800 тис. голосів більше. З оголошенням попередніх офіційних результатів голосування стало зрозуміло, що вони відрізняються від даних екзит-полів. За твердженням більшості міжнародних організацій, другий тур пройшов із брутальними порушеннями виборчого законодавства та прав людини, з застосуванням технологій загальнодержавного фальшування результатів голосування, зокрема і з втручанням в електронну систему підрахунку голосів у Центральній виборчій комісії.

23 листопада мітинги й пікети розпочалися не лише на майдані Незалежності в Києві, а й також перед будинками Адміністрації Президента, Верховної Ради, уряду, а також у низці обласних центрів. Відмітним знаком демонстрантів став помаранчевий колір – колір передвиборної кампанії В. Ющенка (прихильники В. Януковича використали білий та голубий кольори). Міські влади Києва, Львова та декількох інших міст відмовилися визнати законність офіційних результатів. 25 листопада Верховний Суд України заборонив друкувати офіційні результати виборів, а 27 листопада Верховна Рада України визнала результати виборів недійсними й оголосила недовіру ЦВК. 3 грудня Верховний Суд України після багатоденного обговорення визнав численні факти порушення законів і Конституції України під час виборів, у результаті чого вимоги В. Ющенка були частково задоволені – зокрема, результати другого туру голосування були оголошені недійсними і було призначено повторне голосування. Для його проведення 8 грудня Верховна Рада змінила склад Центральної виборчої комісії й ухвалила виправлення до закону про вибори президента задля того, щоб перекрити основні канали фальсифікації виборів. У пакеті з ними була затверджена конституційна реформа, що обмежує владу президента України й передає частину його повноважень кабінету міністрів і парламенту.

Значно збільшуються повноваження Прем'єр-міністра. Отже, Україна повинна перетворитися з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку (зазначимо, що боротьба між президентом та прем'єром гальмуватиме реформи та розвиток соціально-економічних процесів за президентства В. Ющенка).

За своєю суттю Помаранчева революція була революцією духу, кампанією загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокори мільйонів людей проти антидемократичного режиму, який нахабно сфальсифікувавши вибори, відбирав у них останню надію на ліпше життя. Це була закономірна реакція суспільства на зневажання закону, цинічні утиски людської моралі та гідності, продовження національного приниження українського народу, злочинну філософію зрощення олігархічного капіталу з владою, тотальну корупцію, знущання влади над бізнесом, фізичні розправи, залякування перед виборами, спроби нав'язати суспільству на найвищу державну посаду кандидата з кримінальним минулим. Зрештою, це була реакція громадян, які усвідомили, що саме народ є джерелом влади.

Головною рушійною силою і найактивнішим учасником революції, безперечно, була молодь, передусім студентська, яка загострено відчувала і переживала деморалізацію суспільства, подвійні стандарти, всеосяжне лицемірство, відсутність умов для реалізації життєвих проектів і спричинену цим невпевненість у завтрашньому дні. Ідеологом революційних демократичних ідей стала інтелігенція, а соціальною базою – середній клас, який тільки почав формуватися в Україні. Поки що нечисленний і не зовсім згуртований, він уже заявив про свої амбіції на повний голос, відстоюючи ідеали цивілізованого ринкового суспільства, прозорі економіки та гідного життя.

Революцію беззастережно підтримали українське селянство та фермерство, значна частина міського населення. Лідером Помаранчевої революції, безперечно, був В. Ющенко.

Під час повторного голосування, проведеного 26 грудня 2004 р., із результатом 51,99% переміг Віктор Ющенко (В. Янукович набрав 44,20% голосів). Такої політичної напруги та протистояння, вибуху емоцій, як під час цих виборів, новітня історія України ще не знала. 23 січня 2005 р. В. Ющенко офіційно склав присягу і заступив на посаду Президента України. 4 лютого 2005 р. Верховна Рада України дала згоду на призначення Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко, яка стала першою жінкою, що обійняла цю посаду. Але згодом через суперечності між оточенням Президента і прем'єр-міністром Ю. Тимошенко була відправлена у відставку (8 вересня 2005 р.).

Після президентських виборів 2004 р. зовнішня політика України набула принципово нового виміру. В. Ющенко заявив, що зовнішня політика України «буде направлена не проти когось, а виключно на реалізацію українських інтересів. Ми хочемо активізувати наші відносини зі стратегічними партнерами і вивести їх на якісно новий рівень».

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики було проголошено курс на євроатлантичну інтеграцію, стратегічною метою – членство в НАТО та Європейському Союзі. За короткий період Україні вдалося зробити більше, ніж за всі попередні роки. Це – отримання статусу держави з ринковою економікою, початок переговорів щодо спрощення візового режиму з ЄС, домовленість щодо започаткування переговорів стосовно зони вільної торгівлі, скасування поправок Джексона-Веніка Сполученими Штатами Америки, просування розгляду питання щодо вступу в Світову Організацію Торгівлі тощо.

В. Ющенко увійшов в історію України як перший президент демократ та українофіл. Він наголошував що громадяни України мають знати свою історію та шанувати демократичні цінності, закликав усіх до широкої суспільної дискусії. Проте йому не вдалося реально об'єднати національно-демократичні сили. Він повернув Україні її вкрадене й перекручене минуле, але не зміг зробити відчутним для всіх реальний поступ вперед. Публічна конфронтація В. Ющенка з Ю. Тимошенко нівелювала здобутий Майданом міжнародний імідж України та призвела до перемоги на наступних президентських виборах В. Януковича.

Інавгурація четвертого Президента України В. Януковича відбулася 25 лютого 2010 р. Першим указом Віктора Януковича на посаді Президента України було зменшення робочого штату і витрат на утримання Секретаріату Президента на 20%. Цим же указом він повернув Секретаріату Президента його попередню назву – Адміністрація Президента України.

Незважаючи на таке зменшення штату, видатки на Держуправління справами при Президенті в 2011 р. зросли на 400 млн грн., а сам В. Янукович потрапив на третє місце в світі за витратами на президента країни. Після президентської кампанії у Верховній Раді сформовано парламентську коаліцію «Стабільність і реформи». Масштаби кадрових змін на всіх рівнях структур державного

апарату після обрання В. Януковича на посаду Президента України перевершили «кадрові чистки», що відбувались після Помаранчевої революції й активно критикувались самим В. Януковичем. На більшість керівних посад у державі призначалися вихідці з Донбасу. Колишній співдоповідач Парламентської асамблеї Ради Європи по Україні Ханне Северінсен так прокоментувала формування влади Януковичем у перші два місяці каденції: «Я дуже занепокоєна. Я завжди знала, що в Україні вразлива демократія. Але я навіть не уявляла, що за два місяці, відколи працює новий Президент, – він використав їх для того, щоб підібрати під себе уряд, скасувати результати виборів 2007 року, повністю підкорити собі Вищу раду юстиції, Верховний Суд, СБУ і навіть парламент». Кабінет міністрів М. Азарова формувався за попереднім квотним принципом, проте з яскраво вираженим «регіональним присмаком» (за підрахунками, більше третини складу – вихідці з Донецького регіону).

Проведено Конституційну реформу: В. Янукович повернув президентсько-парламентську форму республіці – Конституційний суд визнав неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV (політреформу 2004 року) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду й ухвалення і відновив дію Конституції України 1996 р.

Євромайдан

21 листопада 2013 р. в Україні розпочалися антиурядові протести як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, які значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада. Наприкінці 2013 р. відбувалися, зокрема, мітинги, демонстрації, студентські страйки.

16 січня 2014 р. у Верховній Раді України з порушенням установленної процедури голосування було прийнято 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян, закони викликали широке обурення в українців і спричинили ескалацію конфлікту.

До 19 січня 2014 р. протести перейшли у бойові протистояння на вулиці Грушевського в Києві, внаслідок чого загинуло 6 осіб, більше 1000 були травмовані.

Ще кривавішими бої стали, починаючи з 18 лютого, за два дні боїв від рук силовиків В. Януковича загинуло більш ніж 100 майданівців – «Небесна сотня».

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Відповідно до угоди, впродовж 48 годин із моменту її підписання мала б відновити дію Конституція України редакції 2004 р. та сформовано новий коаліційний уряд; до вересня 2014 р. буде проведена конституційна реформа; до грудня 2014 р. пройдуть позачергові президентські вибори, прийнято нове виборче законодавство та обрано новий склад ЦВК; буде проведено розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи; влада та опозиція відмовляються від силових дій. Угоду було засвідчено главами МЗС Польщі та Німеччини, представником МЗС Франції та російським омбудсменом. Підписання угоди не було сприйняте людьми на майдані: демонстранти вимагали від Президента достроково піти у відставку. Зранку 22 лютого В. Янукович зник із Києва. Того ж дня Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів підтримала постанову про самоусунення В. В. Януковича з поста Президента України, аргументуючи таке рішення самоусуненням Януковича від виконання своїх конституційних повноважень та обов'язків у неконституційний спосіб, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р.

22 лютого В. Янукович записав телезвернення, у якому назвав події 18–20 лютого в Україні державним переворотом, порівнявши їх із приходом нацистів до влади у Німеччині, назвав депутатів, що вийшли з Партії регіонів, зрадниками та заперечив легітимність ухвалених Верховною Радою рішень. 23 лютого 2014 р. фракція Партії регіонів оприлюднила свою заяву, в якій усю відповідальність за ситуацію в Україні поклала на президента В. Януковича та його найближче оточення. Від 22 лютого місце перебування В. Януковича залишається невідомим, а 27 лютого з'явилась інформація, що В. Янукович перебуває на території Росії, де він попросив президента РФ В. Путіна застосувати свої війська для «відновлення законності» в Україні. Відповідну заяву В. Януковича від 1 березня 2014 р. зачитав представник Росії В. Чуркін на засіданні Ради безпеки ООН у понеділок 3 березня 2014 р.: «У цьому зв'язку звертаюся до президента Росії

В. Путіна з проханням використовувати збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України».

З огляду на те, що функції зниклого президента держави необхідно комусь виконувати, Верховна Рада України мала право покласти виконання функції Президента України на Голову Верховної Ради України – Постановою від 23-го лютого 2014 року «Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України» Верховна Рада поклала на Голову Верховної Ради України О. Турчинова обов'язки президента.

25 травня 2014 р. на президентських виборах переміг Петро Порошенко з результатом 54,7%.

Анексія Криму Росією та сучасна російсько-українська війна

Після усунення від влади В. Януковича в ніч на 27 лютого парламент та уряд Криму захопили «невідомі» бойовики – військовики РФ та вивісили над ними прапор РФ. Захоплення будівлі невідомими, однак не завадило зібратися депутатам Верховної Ради й ухвалити рішення про призначення референдуму щодо статусу Криму.

Того ж дня було захоплено аеропорт «Бельбек» у Севастополі, зупинено паромну переправу в Керчі. 1 березня самопроголошений «голова Ради міністрів АР Крим» С. Аксьонов звернувся до В. Путіна посприяти у «забезпеченні миру і спокою» на території Криму.

У відповідь того ж дня Президент РФ відправив до Ради Федерації пропозицію про введення російських військ у Крим. Обидві палати Державної думи 1 березня 2014 р. проголосували за введення російських військ на територію України, і в Крим зокрема.

Із 1 березня російські війська починають масштабні силові акції, спрямовані на блокування українських військових баз на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. 11 березня 2014 р. Верховна Рада республіки Крим і Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, згідно з якою у разі рішення народів Криму в результаті референдуму увійти

до Російської Федерації, Крим буде оголошений суверенною республікою і саме в такому статусі звернеться до Російської Федерації з пропозицією про приєднання на основі відповідного міждержавного договору до складу Російської Федерації як нового суб'єкта Російської Федерації.

16 березня 2014 р. за рішенням Кримського парламенту був проведений референдум щодо статусу Криму. Призначення референдуму відбулося всупереч українському законодавству, що не передбачає місцевих референдумів, а для питань щодо зміни кордонів України вимагає всеукраїнський референдум. Попри указ виконувача обов'язків Президента України О. Турчинова про призупинення рішення кримського парламенту, а також не беручи до уваги рішення Конституційного Суду України, що визнав оголошення референдуму таким, що не відповідає Конституції України, а також позицію Ради безпеки ООН, референдум було проведено.

Так званими «міжнародними спостерігачами», яких РФ та кримські сепаратисти допустили на півострів для роботи на «референдумі», були представники ультраправих, неонацистських та комуністичних європейських партій та особи з фашистськими та неосталіністськими поглядами. В умовах бойкотування референдуму кримськотатарським народом, присутності великої кількості озброєних російських військовослужбовців, а також фальсифікацій, псевдореферендум в АРК буцімто засвідчив вибір «за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації».

18 березня 2014 р. у Москві було підписано «Договір про прийняття Криму до складу Росії». 20 березня договір був ратифікований Державною думою РФ.

Початком тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, згідно з українським законодавством, вважається дата набрання чинності Резолюцією № 68/262 Сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 27 березня 2014 року про підтримку територіальної цілісності України. Завершенням тимчасової окупації вважатиметься дата, з якої ця резолюція втратить чинність.

Паралельно з анексією Криму Росія розпочала війну на сході України, яку Росія провадить як так звану «гібридну війну»,

оскільки РФ не визнає присутність своїх військ і техніки на території Донецької та Луганської областей України. Ескалація насильства в регіоні розпочалася в середині квітня 2014 р., коли озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адмінбудівлі та відділки міліції у містах Донбасу (зокрема, у Слов'янську, Артемівську та Краматорську). Українська влада у відповідь заявила про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних сил. Поступово протистояння переросло у масштабний військовий конфлікт.

Масові захоплення адмінбудівель у Донецькій області були спровоковані силами розвідувально-диверсійних підрозділів збройних сил Росії, коли російські диверсанти, застосовуючи зброю, зайняли у Слов'янську та Красному Лимані Донецької області низку державних установ і будинки силових структур. Вони також роздали зброю та допомагали сепаратистам у розхитуванні ситуації. Російська влада неодноразово заявляла про своє несприйняття Антитерористичної операції і вимагала її припинення та початку переговорів із бойовиками.

Від середини липня 2014 р. Збройні сили Росії почали брати безпосередню участь у бойових діях проти Збройних сил України. Підрозділи Збройних сил Росії діють і з території Російської Федерації, і безпосередньо на території України.

5 вересня 2014 р. у Мінську було підписано угоду про припинення вогню на Донбасі. Робота контактної групи у Мінську була продовжена, сторони підписали наступний меморандум у ніч 20 вересня 2014 р. У результаті досягнутих у столиці Білорусі домовленостей ситуація на Донбасі мала у військовому сенсі розрядитися. Припинення вогню, двосторонній відвід важкої бойової техніки від лінії зіткнення та встановлення буферної зони мали сприяти цьому. Однак усе виявилось не так. Обстріли й атаки зовсім не припинилися, хоч дещо знизилася їхня інтенсивність. Сьогодні активні дії тривають у районі Маріуполя, де противник регулярно обстрілює позиції українських військ. Дуже складною залишається ситуація і в районі Дебальцевого, Щастя, Станиці Луганської, де проросійські найманці, попри домовленості, намагаються будь-що «поліпшити» свої позиції, ведучи постійний обстріл позицій українських військ. Найнебезпечнішою залишається ділянка у районі Маріуполя, де угруповання бойовиків не тільки

не зменшується, але й істотно нарощується, ведуться постійні провокаційні обстріли, а російська армія стягує на цей напрямок значні сили.

Незважаючи на численні докази присутності російських військ на території України, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну, відтак з українського боку війна розглядається як неоголошена. 27 січня 2015 р. Верховна Рада України визнала Російську Федерацію країною-агресором.

Питання для самостійного вивчення

1. *Які проблеми суспільно-політичного життя нині зумовлюють найжвавіші дискусії?*

2. *Чим зумовлена необхідність нового Державного гімну, Державного прапора та Державного герба України?*

3. *Хід і значення референдуму 1 грудня 1991 р.*

4. *Які особливості формування багатопартійної політичної системи в Україні? Які перспективи її розвитку?*

5. *Основні напрями та виклики національно-державного відродження Українського народу.*

6. *У чому полягають складнощі реформування економіки України?*

7. *Як позначився без'ядерний статус на міжнародному становищі України та на її безпеці?*

8. *На яких принципах ґрунтується зовнішня політика України? Назвіть її основні напрями.*

9. *У чому полягають проблеми утвердження статусу української мови як державної?*

10. *Які причини сучасної політичної кризи в Україні?*

Теми рефератів

1. Під знаком «Перебудови»: реформи та крах комунізму в Україні (1985–1991 рр.).

2. Дисидентський і правозахисний рух в Україні.
3. Український державний проект: виклики, успіхи, поразки (1991–2000 рр.).
4. Національно-культурні процеси в сучасному українському суспільстві.
5. Міжконфесійні проблеми: історія і сьогодення.
6. Східна та західна українські діаспори: регіони розселення, культура, особливості менталітету.
7. Помаранчева революція: причини, хід і наслідки.
8. Україна й європейський інтеграційний процес.

Словник термінів і понять

Акт проголошення незалежності України – документ, ухвалений позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 року, яким проголошено незалежність України та створення самостійної української держави – України. Це зумовило припинення юридичного існування Української Радянської Соціалістичної Республіки.

АТО (Антитерористична операція) – збройний конфлікт на частині території Донецької та Луганської областей України між організованими та керованими з РФ незаконними збройними формуваннями, визнаних терористичними організаціями, за підтримки регулярних військових частин РФ та з іншого боку – українськими силовиками із залученням Збройних сил України. Складова російської збройної агресії проти України 2014–2015 років.

Декларація про державний суверенітет України – документ про проголошення державного суверенітету України. Ухвалена Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. Це фактично була програма формування незалежної держави. Практично всі положення Декларації суперечили чинній на той час Конституції УРСР.

Народний Рух України – НРУ (як громадсько-політична організація) заснований 1989 р. та зареєстрований Радою Міністрів УРСР 1990 р.; НРУ (як політична партія) зареєстрований Міністер-

ством юстиції України 1993 р. У перший же рік свого існування Рух організував низку великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу та державності. Особливу увагу в пропагандистській роботі Рух приділяв вихованню історією. Найбільшими заходами Руху були: «Живий ланцюг» до дня Злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 р.), масовий виїзд на Нікопольщину та Запоріжжя до 500-ліття Запорозького козацтва (1–5 серпня 1990 р.), великі заходи під Берестечком, Батурином, у Лубнах і Хотині. Зареєстрований Радою Міністрів 9 лютого 1990 р., цього ж року Рух досяг значних успіхів у виборчій кампанії, що дало змогу створити у Верховній Раді України впливову фракцію Народна рада та забезпечити більшість у низці місцевих рад Західної України. Робота рухівських депутатів в областях і Верховній Раді, масові заходи Руху, активна позиція Руху під час референдумів та інших політичних акцій мали вирішальний вплив на становлення незалежної української держави і забезпечили перемогу незалежної ідеї на референдумі 1 грудня 1991 р.

Майдан, або Євромайдан – (також Революція гідності) – національно-патріотичні, протестні акції в Україні, насамперед проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського напрямку зовнішньої політики України. Протести розпочалися 21 листопада 2013 р. як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом і значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада. У кінці 2013 р. відбувалися, зокрема, мітинги, демонстрації, студентські страйки. 22 січня 2014 р. під час протистоянь на вулиці Грушевського перші загиблі були вбиті вогнепальною зброєю. Фінальним і найдраматичнішим етапом революції стали події у Києві 18–20 лютого 2014 р., під час яких загинуло більше сотні протестувальників і декілька тисяч було травмовано. Результатами Євромайдану стали: усунення від влади В. Януковича та втеча його з України, відставка уряду М. Азарова, призначення нових президентських виборів і виборів до деяких органів місцевого самоврядування.

«Перебудова» (рос. *перестройка*) – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985–1991 рр. Складові Перебудови: у внутрішньополітичній сфері – демократизація суспільного життя; в економіці – введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці – відмова від надмірної критики так званого капіталістичного ладу, значне поліпшення відносин зі США та демократичними країнами Західної Європи, визнання загальнолюдських цінностей і глобальних проблем.

До початку 1990-х років Перебудова призвела до загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, що спричинило ліквідацію влади КПРС і розпад СРСР.

Помаранчева революція – кампанія загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокори мільйонів людей проти антидемократичного режиму, який нахабно сфальсифікував результати виборів президента України 2004 р.

Революція організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді–грудні 2004 року, після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно з якими нібито переміг його суперник – В. Янукович. Акція розпочалася 22 листопада 2004 р. як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результат виборів, і тривала до 26 грудня 2004 р.

Література

1. Білоцерківський В. Я. Історія України: навчальний посібник / В. Я. Білоцерківський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 535 с.
2. Історія України: нове бачення / під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернатива, 2000. – 464 с.
3. Історія України: навчальний посібник / під ред. М. О. Скрипника. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 366 с.
4. Комаринська З. М. Історія України: посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять / З. М. Комаринська. – Львів: ЛБІ НБУ, 2005. – 191 с.

5. Кормич Л. І. Історія України: підручник / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – К.: Алерта, 2006. – 412 с.
6. Лановик Б. Д. Історія України: навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.
7. Михальчук П. А. Історія України: курс лекцій / П. А. Михальчук, І. П. Куций. – К.: Наші книги, 2007. – 480 с.
8. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: підручник / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костира. – К.: МАУП, 2006. – 694.
9. Савченко Н. М. Історія України: модульний курс: навчальний посібник / Н. М. Савченко, М. К. Подольський. – К.: ІНКОС; Центр навчальної літератури, 2006. – 544 с.
10. Чутський А. І. Історія України: навчальний посібник / А. І. Чутський. – К.: МАУП, 2006. – 345 с.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1986-1991/>

ХРОНОЛОГІЯ

---

1 млн. років – 10 тис. років до н. е. – палеоліт (стародавній кам'яний вік).

9–6 тис. років до н. е. – мезоліт (середній кам'яний вік).

6–4 тис. років до н. е. неоліт (новий кам'яний вік).

4–3 тис. років до н. е. – енеоліт (мідно-кам'яний вік).

2 тис. – 1 тис. років до н. е. – бронзовий вік.

від 1 тис. років до н. е. – залізний вік.

150–35 тис. років до н. е. – мустьєрська епоха.

від 35 до 10 тис. років до н. е. – завершальний етап епохи палеоліту.

VI–I тис. до н. е. – трипільська культура.

початок II тис. до н. е. – катакомбна культурно-історична спільність.

друга половина III тис. до н. е. – на території України розпочався бронзовий вік.

кінець II – початок I тис. до н. е. – у степах Північного Причорномор'я розселилися киммерійці.

кінець II тис. до н. е. – на території Західної України розселилися фракійці.

середина VII ст. до н. е. – у південноукраїнських степах з'явилися іраномовні племена скіфів.

III ст. до н. е. – у Північне Причорномор'я зі сходу почали проникати іраномовні сарматські племена.

VI–IV ст. до н. е. – розквіт скіфської державності.

VII–VI ст. до н. е. – початок грецької колонізації Північного Причорномор'я.

середина III ст. н. е. – у південнозахідних степах України з'явилися вихідці з Прибалтики – готи.

VII ст. н. е. – тюркомовні племена утворили в пониззях Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу – Хозарський каганат.

879 р. – помер князь Рюрик.

907 р. – похід князя Олега на Візантію.

913 р. – похід князя Олега на Персію.

988 р. – хрещення Русі князем Володимиром Великим.

1015 р. – помер князь Володимир Великий.

1040 р. – князь Ярослав здійснив останній похід русичів на Візантію.

1093–1113 р. – київським князем був Святополк II.

1120 р. збірник законів «Руська правда» – почав називатись «Статут Мономаха».

Друга половина XI ст. – започатковано процес формування Галицького князівства з утвердженням влади *братів Ростиславичів* (із династії Рюриковичів) – правнуків Ярослава Мудрого – *Рюрика, Володара та Василька*.

1141 р. – **1152** – період князювання Володимирка Володаревича, який об'єднав Перемишльську та Звенигородську волості та переніс столицю князівства до Галича.

1144 – князь Володимирко утвердився як одноосібний правитель об'єднаного Галицького князівства.

1152–1187 – період правління князя Ярослава Осмомисла, що знаменує розквіт Галицького князівства.

1187–1205 – період князювання Романа Мстиславовича – засновника династії Романовичів.

1199 – об'єднання Романом Мстиславовичем Галицького та Волинського князівств у єдине – Галицько-Волинське.

1205 – загибель князя Романа Мстиславовича у битві з поляками поблизу м. Замостя.

1213 – Володислав Кормильчич за підтримки боярів посів Галицький престол, що призвело до польсько-угорського вторгнення в Галичину.

1215 – Володимир і Данило Романовичі повернули владу в м. Володимирі.

1221 – Данило Романович утвердив владу на Волині.

1231–1238 – війна Данила та Василька Романовичів з угорцями за князівський престол у Галичині.

1238 (1237?) – битва під Дорогочином, у якій Данило Галицький розбив німецьких лицарів Добжинського ордену.

1245 – перемога Данила Романовича у битві з угорцями та поляками під Ярославом і утвердження влади над усією Галичиною.

1253 – коронація Данила Романовича посланцем Папи Римського в Дорогичині й титулування його «Королем Руським».

1256 – перша письмова літописна згадка про Львів.

1259 – похід хана Бурундая на Галицько-Волинську Русь і Польщу.

1264 – смерть князя Данила Романовича.

1264–1301 – період правління князя Лева Даниловича – сина Данила Романовича.

1270–1289 – волинським князем стає Володимир – син Василька Романовича.

1301–1315 – Галицьким князівством править Юрій I – син Лева Даниловича.

1303 – заснування окремої Галицької митрополії королем Юрієм I з дозволу Константинополя, яка з перервами проіснувала до 1347 р.

1308 (1315) – 1323 – Галицько-Волинською державою правили Андрій і Лев, – сини Юрія Львовича, які титулувалися «князями всієї Русі».

1323 – зі смертю Андрія та Лева Юрійовичів припинилась династія Романовичів.

1325–1340 – на галицькому престолі правив Юрій II Болеслав – син сестри Андрія та Лева – Марії та мазовецького князя Тройдена.

1340 – Юрія II отруєно на бенкеті у Володимирі-Волинському, що започаткувало занепад Галицько-Волинської держави.

1340 – галицько-волинськими землями заволодів син Гедиміна – Любарт, який був одружений із донькою Юрія II Болеслава

- 1316–1341 рр.** – князювання Великого князя Гедиміна.
- 1324 р.** – похід князя Гедиміна на Київське князівство.
- 1345–1377 рр.** – князювання великого князя Ольгерда.
- 1349 р.** – загарбання польськими феодалами більшої частини Галичини.
- 1352 р.** – розділ між Польщею та Великим князівством Литовським земель Галицько-Волинської Русі. Приєднання до Польщі Галичини та частини Поділля, а до Великого князівства Литовського – Волині й Берестейської землі.
- 1362 р.** – приєднання Київщини, Переяславщини та частини Чернігово-Сіверщини до Великого князівства Литовського.
- 1363 р.** – перемога військ Великого князівства Литовського над ординцями в урочищі Сині Води (Поділля) і вигнання їх з українських земель.
- 1377–1392 рр.** – князювання Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. – польський король).
- 1385 р.** – Кревська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського.
- 1387 р.** – перехід Галичини під владу Польщі. Утвердження католицької церкви у Великому князівстві Литовському.
- 1392–1430 рр.** – князювання Великого князя Вітовта у Литві.
- 1401–1404 рр.** – виступ подільського князя Свидригайла Ольгердовича проти Польщі.
- 1413 р.** – Городельська унія між Литвою та Польщею.
- 1416 р.** – напад на Київ татарської орди Едигея і руйнування міста.
- 1432–1440 рр.** – князювання Сигізмунда Кейстутовича.
- 1440 р.** – відновлення Київського князівства (Переяславщина, південні землі Чернігово-Сіверщини та Волинського князівства).
- 1447 р.** – привілей Казимира Ягайловича, що розширив права феодалів. Початок законодавчого оформлення закріпачення селян.
- 1452 р.** – смерть князя Свидригайла. Включення до Литви Волинського князівства.
- 1482 р.** – руйнування Києва ордами кримського хана Менглі-Гірея.

- 1494–1496 рр.** – надання Києву магдебурзького права.
- 1490-ті роки** – перші згадки в документальних джерелах про українських козаків.
- 1503 р.** – приєднання до Московського князівства Чернігово-Сіверської землі.
- 1508 р.** – повстання українських козаків і шляхти під проводом князя Михайла Глинського.
- 1529 р.** – перший Литовський статут.
- 1542–1544 рр.** – заснування у Львові перших братств.
- 1550–1563 рр.** – гетьманування Дмитра Вишневецького – першого відомого в історії України козацького гетьмана.
- 1552–1556 рр.** – заснування Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Похід Д. Вишневецького (Байди) в Крим.
- 1557 р.** – прийняття у Литві «Устави на волоки».
- 1566 р.** – другий Литовський статут.
- 1569 р.** – Люблінська унія. Створення Речі Посполитої.
- 1572 р.** – формування козацького реєстрового війська.
- 1588 р.** – третій Литовський статут.
- 1590-ті рр.** – перші козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка.
- 1596 р.** – Берестейська церковна унія.
- 1610-ті рр.** – козацькі морські походи П. Конашевича-Сагайдачного.
- 1616–1622 рр.** – гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1621 р.** – битва під Хотиним.
- 1625–1638 рр.** – козацько-селянські повстання на чолі з М. Жмайлом, Т. Трясилом, І. Сулимою, Я. Острянином.
- 1635 р.** – взяття козаками на чолі з І. Сулимою польської фортеці Кодак.
- 1638 р.** – ухвалення польським сеймом «Ординації Війська Запорізького».
- 1710 р.** – Конституція Пилипа Орлика.
- 1772** – входження Галичини до складу Австрії.
- 1783** – до Російської імперії приєднано Кримський півострів.

1798 – видання у Петербурзі трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського. Початок нової української літератури.

1805, 17 січня – відкриття з ініціативи Василя Кармазіна Харківського університету.

1816 – засновано перше в Галичині культурно-освітнє товариство греко-католицьких священників.

1817 – заснування Рішельєвського ліцею в Одесі.

1833–1837 – діяльність у Галичині гуртка «Руська Трійця».

1837 – видання «Руською Трійцею» альманаху «Русалка Дністровая».

1834 – відкриття університету св. Володимира в Києві.

1835 – позбавлення Києва магдебурзького права.

1839 – скасування дії Литовського статуту на Правобережжі.

1840 – видання у Петербурзі «Кобзаря» Тараса Шевченка.

1845–1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського братства у Києві.

1848–1849 – революція в Австрійській імперії. Скасування панщини в Галичині (17 квітня 1848 р.).

1848, 2 травня – виникнення у Львові першої української політичної організації Головної Руської Ради (діяла до 1851).

1853–1856 – Кримська війна.

1855, лютий–квітень – масовий антикріпосницький рух «Київська козаччина».

1856, літо – селянський рух «У Таврію за волею».

1859 – українські діячі Петербурга створили першу Громаду.

1861, 19 лютого – скасування кріпосного права в Російській імперії.

1861, 22 травня – перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі.

1861 – створення Галицького крайового сейму.

1861, 4 листопада – завершення будівництва залізниці Львів–Краків. До Львова з Відня вирушив перший поїзд. Початок залізничної ери на українських землях.

1862 – написання Павлом Чубинським вірша «Ще не вмерла Україна», який наступного року був покладений на музику

Михайлом Вербицьким, що став національним і державним гімном України.

1865 – відкриття Новоросійського університету в Одесі.

1868, 8 грудня – створення українського культурно-освітнього товариства «Просвіта».

1863, 18 липня – видання Валуєвського циркуляру про обмеження видання книг і заборону викладання в школах українською мовою (Валуєвський указ).

1873 – у Львові створено Літературне товариство імені Т. Г. Шевченка (з **1892** – Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ)).

1875 – заснування Чернівецького університету.

1876, 18 травня – підписання російським імператором Емського указу, що забороняв видання та ввезення з-за кордону літератури українською мовою.

1882 – створення Марком Кропивницьким в Єлизаветграді першої української професійної трупи.

1890, жовтень – створення у Львові Русько-української радикальної партії – першої української політичної партії.

1890–1894 – політика «нової ери» у відносинах народовців з польською владою.

1891 – заснування таємного «Братства тарасівців».

1894 – відкриття кафедри історії України у Львівському університеті на чолі з Михайлом Грушевським.

1895 – видання у Львові брошури Юліана Бачинського «Україна ingredienta», де вперше сформульовано тезу про державну самостійність українського народу.

1900, 29 січня – створення у Харкові першої на Наддніпрянщині української політичної організації – Революційної Української Партії (РУП).

1900 – публікація брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна».

2 березня 1917 р. – у Харкові сформувалася і почала діяти Рада робітничих і солдатських депутатів.

березень 1917 р. – у Києві остаточно була сформована Українська Центральна Рада (УЦР).

грудень 1917 р. – початок українсько-більшовицької війни.

29 січня 1918 р. – бій під Крутами.

лютий 1918 р. – на територію УНР увійшла могутня австро-німецька армія (понад 450 тис.).

29 квітня 1918 р. – Центральна Рада УНР припинила свою діяльність.

29 квітня 1918 р. – в Україні постала гетьманська влада на чолі з генералом П. Скоропадським.

жовтень 1918 р. – в Києві та Кам'янці-Подільському були відкриті українські університети.

2 червня 1918 р. – Німеччина офіційно визнала Українську державу.

14 грудня 1918 р. – гетьман П. Скоропадський відмовився від влади.

16 січня 1919 р. – Директорія УНР оголосила війну радянській Росії.

7 листопада 1919 р. – розпочався наступ більшовиків на Україну.

ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. – Українська Національна Рада дала військам наказ виступити і перебрати владу в Галичині від австрійської адміністрації під контроль українців.

9 листопада 1918 р. – урядом ЗУНР був створений тимчасовий Державний Секретаріат.

листопада 1918 р. – формування Української Галицької Армії (УГА).

22 січня 1919 р. – підписаний акт злуки УНР і ЗУНР.

квітень 1919 р. – на українсько-польський фронт прибула сформована у Франції добре озброєна 80-тисячна армія генерала Галлера.

1917–1921 рр. – українські національно-визвольні змагання за утвердження власної державності.

1921–1923 рр. – голод на території України.

27 березня 1921 р. – продрозверстку було замінено продподатком.

30 грудня 1922 р. – офіційно створено СРСР.

1925–1928 рр. – літературна дискусія, в якій порушувалося питання розвитку України як самостійної держави.

20–30 рр. XX ст. – розпочався процес індустріалізації України.

1932–1933 рр. – голодомор на території України.

лютий 1931 р. – арешти української інтелігенції.

1938 р. – ухвалено постанову «Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах».

1918–1920 рр. – під владу Польщі відійшла значна частина української території: Східна Галичина, Холмщина, західна Волинь, Полісся та Підляшшя.

18 березня 1921 р. – був підписаний Ризький договір між Польщею та Росією.

30 квітня 1921 р. – УНР запропонувала державам Антанти проект «Основ державного устрою Галицької Республіки».

26 вересня 1922 р. – у сеймі ухвалу про надання Галичині територіальної автономії, яка насправді заперечувала будь-яку державну незалежність Східної Галичини.

10 вересня 1919 р. – на підставі Сен-Жерменського договору територія українського Закарпаття увійшла до складу Чехословацької Республіки (ЧСР).

26 жовтня 1938 р. – головою уряду Карпатської України став о. А. Волошин.

15 березня 1939 р. – Угорщина, заручившись підтримкою гітлерівської Німеччини, напала на Карпатську Україну.

вересень 1938 р. – було створено Українську Національну Оборону «Карпатську Січ».

24 серпня 1939 р. – укладення радянсько-німецького договору про ненапад (пакт Ріббентропа-Молотова).

1 вересня 1939 р. – початок Другої світової війни.

17 вересня 1939 р. – вторгнення Червоної армії у східні області Польщі – Західну Україну та Західну Білорусь.

1 листопада 1939 р. – входження Західної України до Української РСР та СРСР.

2 серпня 1940 р. – входження північної Буковини та Бессарабії до Української РСР.

22 червня 1941 р. – напад нацистської Німеччини на СРСР.

30 червня 1941 р. – Українські національні збори у Львові проголосили утворення самостійної Української держави.

Серпень 1941 р. – створення німецькими властями рейхкомісаріату «Україна».

Жовтень 1942 р. – початок формування Української Повстанської Армії (УПА).

Липень 1943 р. – рейд партизанського з'єднання С. Ковпака в Галичину.

Квітень 1943 р. – початок формування дивізії СС «Галичана».

6 листопада 1943 р. – звільнення Києва від німецьких окупантів.

18 грудня 1942 р. – радянські війська розпочали визволення України від німецьких окупантів.

Травень 1944 р. – депортація радянськими властями із Криму татарського населення.

11–15 липня 1944 р. – створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

28 жовтня 1944 р. – звільнення від німецьких окупантів усієї території Української РСР.

25 квітня 1945 р. – на конференції в Сан-Франциско УРСР увійшла до ООН як член-засновник.

8 травня 1945 р. – капітуляція Німеччини.

29 червня 1945 р. – входження Закарпатської України до Української РСР.

16 липня 1990 р. – Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України.

2–17 жовтня 1990 р. – відбулася наймасовіша та найуспішніша студентська акція протесту за незалежність і проти комунізму – «революція на граніті».

24 серпня 1991 р. – Акт проголошення незалежності України.

1 грудня 1991 р. – Всеукраїнський референдум щодо незалежності України та вибори Президента України.

28 червня 1996 р. – ухвалення Конституції України.

22 листопада 2004 р. – 26 грудня 2004 р. – Помаранчева революція – кампанія загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокори мільйонів людей проти антидемократичного режиму, який, нахабно сфальсифікував результати виборів президента України 2004 р.

21 листопада 2013 р. – 21 лютого 2014 р. – Майдан, або Євромайдан (також Революція гідності) національно-патріотичні, протестні акції в Україні, насамперед проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського напрямку зовнішньої політики України. Фінальним і найдраматичнішим етапом революції стали події у Києві 18–20 лютого 2014 р., під час яких загинуло більше сотні протестувальників і декілька тисяч було травмовано.

квітень 2014 р. і дотепер – збройний конфлікт на частині території Донецької та Луганської областей України між організованими та керованими з Росії незаконними збройними формуваннями, визнаних терористичними організаціями, за підтримки регулярних військових частин РФ та з іншого боку – українськими силовиками із залученням Збройних сил України.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Авторський колектив:

Андрушко Людмила Миколаївна,
кандидат мистецтвознавства, доцент

Гдакович Мар'яна Степанівна,
кандидат філологічних наук, доцент

Гетьманчук Микола Петрович,
доктор історичних наук, професор

Кость Світлана Петрівна,
кандидат наук із соціальних комунікацій

Медвідь Наталія Володимирівна,
старший викладач

Пап'яня Арташес Леонідович,
кандидат історичних наук, доцент

Томюк Ігор Михайлович,
кандидат історичних наук, доцент

Сіромська Ганна Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент

Сурмай Ірина Миколаївна,
кандидат філософських наук, доцент

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Редагування *Г. А. Ялечко*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *А. М. Радченко*

Підписано до друку 27.12.2015 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 23,25.
Зам. № 52-15. Тираж 100 прим.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.